

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

A. Navoiy nomidagi SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

**SAMARQAND TURIZM VA MAISHIY XIZMAT
KASB-HUNAR KOLLEJI**

Sh. S. G'offorov, M. A. Yunusov, S. U. Sharipov

O'ZBEKISTON TARIXI

1917-1991-yillar
(o'quv-uslubiy qo'llanma)

Samarqand – 2008.

Mas’ul muharrir:

Nasrullaev Maxmud Ubodullaevich – (SamDU) dotsent, t.f.n.

Taqrizchilar:

Ergashev Baxtiyor Ergashevich – dotsent, t.f.n.

Xasanova Sayyora Maxmatqulovna – Samarqand Turizm
kolleji Ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrasi mudiri

Mazkur o’quv-uslubiy qo’llanma O’zbekistonning 1917-1991 yillardagi tarixni o’z ichiga olgan bo’lib, kasb-hunar kollejlarining tarix fani o’qituvchilari va talabalari uchun mo’ljallangan. Qo’llanmada O’zbekistonning 1917-1991 yillardagi tarixiy voqealari bilan birgalikda tarix darslarida qo’llash mumkin bo’lgan ba’zi treninglar (texnologiyalar) va baholash shakllari ham ilova qilingan.

Ushbu o’quv-uslubiy qo’llanma SamDU o’quv-uslubiy kengashining 200_yil _____ kunidagi __-sonli yig’ilish qaroriga asosan chop qilishga tavsiya etilgan.

*Tarix o'tmishning ko'zgusi,
kelajakning ustozidir.*

SO'Z BOSHI

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma O'zbekistonning 1917-1991 yillardagi tarixini o'z ichiga oladi. Qo'llanma Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun yaratilgan maxsus dastur asosida ishlab chiqilgan bo'lib, uni yaratishda Q. Usmonov hamda M. Sosiqovlarning hammualliflikda yaratgan darsligi asos qilib olindi.

Qo'llanma O'zbekiston tarixining eng murakkab, ziddiyatlarga to'lib-toshgan davrini o'z ichiga olib, bunda tarixiy voqealar bilan birga tarix darslarida qo'llash mumkin bo'lgan ba'zi treninglar (bumerang, blits-o'yin, skarabey, charxpalak va hokoza) va baholashning yangi mezonlari tavsiya etiladi

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma ayrim xatoliklardan ham holi bo'lmasligi tabiiy. O'quv-uslubiy qo'llanmaga oid fikr va mulohazalaringizni *maxmudxonyunusov@rambler.ru* elektron pochta manziliga yuborsangiz, biz sizdan behad minnatdor bo'lamiz.

Mavzu: Turkistonda 1917-yilgi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar.

Reja:

- 1) Turkiston xalqlarining asriy orzusi.
- 2) 1917-yilgi fevral inqilobi va Turkiston.
- 3) "Sho'roi Islomiya" va "Sho'roi Ulamo" tashkilotlari.
- 4) I va II Umumturkiston qurultoylari.

Adabiyotlar:

1. "O'zbekistonning yangi tarixi" 2-kitob T. "Sharq"- 2000, 10-40 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M "O'zbekiston tarixi" (1917–1991-yillar) "Sharq" 2000, 5-16 betlar.
3. A'zamxo'jayev S. "Turkiston Muxtoriyati" T. "Ma'naviyat" 2000 3-108 betlar.

1-masala:

Ma'lumki, Turkiston o'lkasi chor Rossiyasi mustamlakasiga aylantirilib, bu hududda o'zga millat hukmdorlarining zo'rlikka asoslangan boshqaruv tizimi va siyosati yurgizila boshlaganidan e'tiboran uning mazlum va jabrdiyda xalqlari o'z erki, ozodligidan mahrum etilib, birovlar qo'l ostiga tobe bo'lib qoldilar. Biroq shu narsa haqiqatki, o'lkaning tabiatan mag'rur xalqlari hech qachon o'zlarining chor-nochor qismatiga tan berib, o'zgalar jiloviga bo'ysunib yashashga rozi bo'lmaganlar, balki, aksincha, o'z erki, milliy mustaqilligi yo'lida mardonovor kurashganlar.

Olis ko'hna tariximiz zarvaraqlaridan munosib o'rin egallagan, aziz nomlari manguqlikka muhrlangan To'maris, Shiroq, Spitamen, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Shayx Najmiddin Kubro, Mahmud Torobiy, Mavlon- zoda, Abubakr Kalaviy, Amir Temur, Muhammadali Eshon (Dukchi Eshon), Namozbotir Pirimqulov singari nomdor bahodirlarning qaltis tarixiy jarayonlarda ko'rsatgan jasoratlari bunga jonli guvohdir.

Darhaqiqat, chor mustamlakachiligi o'zining behad zulmkorligi, qabohati bilan yurtimiz, uning jafokash odamlari tanasida o'chmas dog'-hasrat qoldirdi. U ajdodlarimizni ma'nau va ruhan qo'llab-quvvatlab kelgan asl ma'naviy qadriyatlarni zavol toptirib borib, ularning jismi-joniga mavj urib kelgan milliy istiqloq va erk tuyg'ularini asta-sekin so'ndirishga urinib keldi. Yurtimiz tuprog'ini qonga belagan chor zobitlaridan biri, qonxo'r general Skobelevning: "Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi", deb aytgan behayo so'zlari bekorga aytilmagan, albatta.

Lekin shunga qaramay yurt o'g'lonlari ajnabiylar zo'ravonligiga tik boqib, o'lka xalqlarining erki va ozodligi uchun kurashganlar. Turkiston xalqlarining erk, ozodlik uchun kurash g'oyasi XX-asr boshlariga kelib yangi pallaga kirdi. Yangi asr boshlarida jadidlar nomi bilan mashhur bo'lgan, o'z ongli hayotini, butun borlig'ini yurt, millat ozodligi, hurligi va ravnaqiga baxsh etgan istiqloq darg'alari yetishib chiqdi. Behbudiy, Fitrat, F.Xo'jayev,

A.Avloniy, M.Qori Abdurashidxonov, A.Shukuriy singari yurt ilg'or peshvolarining Turkiston ozodligi, istiqloli yo'lida qilgan ulkan sa'y-harakatlari, millat farzandlari ta'limi, tarbiyasini isloh qilish, yaxshilash, uni yuksak zamon talablari darajasiga ko'tarish borasidagi zahmatlari tahsinga loyiqdir.

Butun Turkistonni larzaga keltirgan hamda chor mustamlakachilarini sarosimaga solgan o'lka xalqlarining 1916-yilgi milliy-ozodlik harakati ham yurt ozodligiga bag'ishlangan edi.

Muxtasar qilib aytganda, Vatan ozodligini qo'lga kiritish Turkiston xalqlarining asriy orzusi edi.

2-masala:

Chor hukmronligiga qarshi davom etib kelayotgan uzluksiz kurash nihoyat 1917-yil fevraliga kelib g'alaba qozondi. Mutlaq monarxiya tuzumi quladi. Mart oyi boshlaridan boshlab rus burjuaziyasi vakillaridan iborat Muvaqqat hukumat faoliyat yurita boshladi. Ayni paytda Petrograd va boshqa joylarda ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlari tuzilib, hokimiyat organlari sifatida faoliyat yurita boshladi. Shu tariqa Rossiyada tarixda nihoyatda kamdan-kam uchraydigan noyob hodisa – qo'shhokimiyatchilik boshqaruvi vujudga keldi.

Rossiyada fevral inqilobining amalga oshishi, siyosiy tuzumning o'zgarishi, demokratik jarayonlarning yuzaga kelishi uchun qulay imkoniyatlarning ochilishi Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealarning borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Turkiston general-gubernatorligi mahkamasi tugatildi. Uning o'rniga Muvaqqat hukumatga bo'ysunuvchi Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Ayni chog'da viloyatlardagi harbiy gubernatorlik lavozimari ham tugatildi. Ularning o'rniga viloyat komissarlari lavozimi joriy etildi.

Fevral o'zgarishi Turkiston o'lkasi xalqlari hayotida muayyan demokratik jarayonlarni baxsh eta bordi. Keng xalq ommasi, uning turli ijtimoiy qatlamlari faol harakatga kela boshladi. O'lkaning yirik shaharlarida tashkil topgan va asosiy tarki bi mahalliy millat vakillaridan iborat kasaba uyushmalari, turli kasb kishilarini birlashtirgan uyushmalar ham aholining tub manfaatlarini, ularning iqtisodiy va siyosiy talablarini himoya qilib faoliyat yuritdilar. 1917-yilning may oyiga kelib Turkiston o'lkasidan mardikorlikka olinganlarning qaytib kelishi ham inqilobiy kuchlar safini toldirib bordi. Bu o'rinda fevral o'zgarishidan keyin o'lka xalqlari hayotida muhim ro'l o'ynagan, ularning siyosiy faolligini oshirishga xizmat qilgan ko'plab inqilobiy-demokratik tashkilotlar, siyosiy firqalar, kasaba uyushmalari faoliyatiga alohida urg'u bermoq kerak bo'ladi. Gap shundaki, bu davrda Rossiyada faoliyat yuritayotgan ko'plab siyosiy partiyalar, jumladan, eserlar, sotsial-demokratlar va boshqa partiyalarning mahalliy tashkilotlari Turkistonda ham o'z faoliyatlarini aktivlashtirib, aholining turli ijtimoiy

tabaqalarini o'zlariga jalb qilish, o'z dasturiy g'oyalarini ularning ongi, shuuriga singdirishga harakat etardilar.

Toshkentda 1917-yil mart oyida ishchi va askar deputatlari soveti tashkil etildi. Biroq ulardagi deputatlarning asosiy ko'pchiligi yevropalik millatlar vakillari edi. Mart oyi oxirlarida o'lkada ishchi va askar deputatlarining 75 soveti faoliyat yuritdi.

Bu davrda Turkistonda kechayotgan voqealar, jiddiy o'zgarishlarning yalovbardorlari istiqlool uchun kurash yetakchilari bo'lgan jadid rahnamolari edi. Turkiston jadidlari mahalliy aholining siyosiy ongini o'stirish, uni katta tarixiy o'zgarishlarga tayyorlash, o'z ketidan ergashtirib borishga bosh-qosh bo'ldilar. Ayniqsa, Rossiya Muvaqqat hukumatining ikki yuzlamachilik siyosati, uning inqilobning tub masalalarini, chunonchi, urush va tinchlik, 8 soatlik ish kuni, agrar va milliy masalalarni hal etishni turli bahonalar bilan chetga surishi ilg'or jadid arboblarni inqilobiy-demokratik yo'nalishda izchillik bilan kurash olib borishga da'vat etdi. Jadid rahnamolarining sa'y-harakatlari bilan Turkistonning bir qator yirik shaharlarida gazeta va jurnallar nashr etila boshlandi. Jumladan, Toshkentda "Turk eli", "Najot", "Kengash", "Ulug' Turkiston", "Turon", Samarqandda "Hurriyat" vaqtli nashrlari chiqqan boshladi. Ular orqali e'lon qilingan maqolalarda kechayotgan davrning o'ziga xos xususiyatlari, o'tkir ijtimoiy-siyosiy masalalar, joylardagi ahvol, ommani to'qlantirayotgan muammolar aks ettirilib borilardi.

3-masala:

1917-yil boshlarida Turkistonda yuz berayotgan tarixiy o'zgarishlar silsilasida mahalliy taraqqiyparvar kuchlarning birlashish sari intilishi ustuvor bo'lib bordi. Yerli tub aholining asosiy ko'pchiligi ham yevropalik siyosatchilar ketidan emas, balki musulmon ulamolari, jadid yo'lboshchilari yo'lidan uyushib bordilar. 1917-yil 14-martda Toshkentda jadid arboblari tashabbusi bilan "Sho'roi Islomiya" tashkiloti tuzildi. 15 kishidan iborat tashkilot rayosati tarkibidan Munavvar Qori (yetakchi), Abduvohid Qori, Mirkomilboy Mo'minboyev, Ahmadbek Xoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Salimxon Tillaxonov singari sinalgan yurt rahnamo lari o'rin olgan edilar. "Sho'roi Islomiya" musulmon aholining vakolatli organi sifatida uning manfaatlarini himoya qildi.

Shuningdek "Sho'roi Islomiya" ta'sirida joylarda turli nomlarda tashkilotlar vujudga keldi. Toshkentda "Turon", "Ittihodi taraqqiy", Andijonda "Ozod xalq", "Hurriyat", "Ma'rifat", Samarqandda "Mirvaj-ul Islom", "Klub Islomiya", "Musulmon mehnatkashlari ittifoqi", Kattaqo'rg'onda "Ravnaqul Islom", "Guliston" va boshqalar shular jumlasidan. Bu tashkilotlar va ularning rahnamolari ilg'or jadidchilik g'oyalari ta'sirida ish yuritdilar. M.Behbudiyning "Haq olinur, berilmas!", Munavvar Qorining "Hurriyat berilmas, olinur!" shiorlari ularning chinakam kurash bayrog'iga aylangan edi.

“Sho‘roi Islomiya” ta’sirida bo‘lgan ulamolarning bir qismi “qadimchilar” nomi bilan atalardi. Ular islom ta’limoti va aqidalarining murosasiz tarafdorlari sifatida siyosiy vaziyatni o‘zlaricha tushunar, muxtoriyat talabiga qarshi chiqqanlar. Bu hol 1917-yil iyuniga kelib qadimchilarning “Sho‘roi Islomiya” tarkibidan chiqib “Sho‘roi Ulamo” tashkilotini tuzishiga olib keldi. Bo‘linishning asosiy sababi, eng avvalo, Turkistoning milliy mustaqilligiga erishish yo‘lidagi ikki xil qarama-qarshi g‘oyaning kelib chiqqanligidadir. Ulamochilar mustaqillikni faqat hukmron mustamlakachilarga qarshi “g‘azovot”(din yo‘lida kurash) bilan qo‘lga kiritishni yoqlardilar. Ilg‘or ziyolilar – jadidlar esa Rossiyada yuzaga kelgan qulay shart-sharoitlardan, siyosiy vositalardan foydalanib, behuda qon to‘kmasdan bosqichma-bosqich yurt mustaqilligiga erishishni yoqlardi. Ularning Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi Turkiston Muxtoriyati talabi ham shu maqsadni ko‘zda tutardi. O‘lkaning milliy kuchlari o‘rtasida yuz bergan bu ajralish va g‘oyaviy ixtiloflar, shubhasiz, ularning harakat birligiga ham raxna solar, uning istiqboliga jiddiy putur yetkazardi. Bundan o‘lkada faoliyat yuritayotgan yot begona siyosiy kuchlar o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanishlari ehtimoldan xoli emas edi. Afsuski, oqibatda shunday bo‘lib chiqdi ham.

4-masala:

Turkistonda inqilobiy-demokratik harakatlarning o‘sib borishi, undagi turli ijtimoiy qatlamlar va tabaqalarni yanada istiqloq kurashi bayrog‘i ostida birlashtirishda 1917-yil davomida bo‘lib o‘tgan Umumturkiston musulmonlarining I- va II-qurultoylari va ular tomonidan ishlab chiqilgan hamda qabul qilingan dasturiy hujjatlarning ro‘li katta bo‘lgan. “Sho‘roi Islomiya” tashabbusi bilan 1917-yil 16-aprelda Umumturkiston musulmonlarining I-qurultoyi chaqiriladi. Qurultoy ancha vakolatli anjuman bo‘lib, uning ishida Turkistonning ko‘plab atoqli kishilari, taniqli siyosiy arboblardan qatnashgan edilar. Ular orasida Mustafo Cho‘qayev, Munavvar Qori, Behbudiy, U.Asadullaxo‘jayev, Sherali Lapin, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Validiy, Sobir Yusupov, Islom Shoahmedov va boshqalar bor edi. Qurultoyda o‘lkaning davlat qurilishiga alohida to‘xtalinib, Turkistonga keng muxtoriyat huquqini beradigan demokratik Rossiya Federatsiyasi tuzilishi g‘oyasi ilgari surildi. Qurultoyda Markaziy rahbar organ – Turkiston o‘lka musulmonlar Sho‘rosi tuzildi. Mustafo Cho‘qayev – Markaz raisi, Munavvar Qori – rais muovini, Validiy – kotib, Behbudiy, U.Asadullaxo‘jayev va boshqalar a‘zolar etib saylandilar. Shu tariqa Turkistonda qo‘shhokimiyatchilik – Muvaqqat hukumatning Turkiston qo‘mitasi, ishchi va askar deputatlari soveti hamda Turkiston o‘lka musulmonlar Sho‘rosi vujudga keldi.

O‘lka xalqlarining sobitqadam rahnamolari bo‘lgan jadidlar, ruhoniyat arboblari o‘z sa’y-harakatlarida faqat mahalliy, hududiy manfaatlar bilan cheklanib qolmay, boshqa mintaqalardagi musulmonlar ommasi, ularning ilg‘or vakillari bilan ham yaqindan hamjihat bo‘lishga intildilar. Shu

maqsadda ular 1917-yilning 1–2-mayida Moskvada bo‘lib o‘tgan Butunrossiya musulmonlari I-qurultoyida ishtirok etdilar. Unda musulmonlar manfaatini himoya qiluvchi davlat qurilishi shaklan milliy-hududiy, federatsiya asosidagi demokratik respublika bo‘lishi hamda Butunrossiya Musulmonlari Sho‘ro Ijroiya Qo‘mitasi ta‘sis etilishi to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Bu Sho‘ro Ijroiya Qo‘mitasiga Turkistondan U.Asadullaxo‘jayev va I.Shoahmedovlar saylandilar.

Xuddi shuningdek, Turkiston vakillari ishtirok etgan va 1917-yilning 21–31-iyul kunlari Qozon shahrida bo‘lib o‘tgan Butunrossiya musulmonlarining II-qurultoyi ham Rossiya musulmon aholisining ozodlik va mustaqillik sari harakatlanish yo‘lini muvofiqlashtirish borasida muhim qadam bo‘ldi. Unda Turkiston, Kavkaz va Qrimda davlat boshqaruvini mehnatkashlarning o‘zlari hal etishi, musulmonlar kurashini tashkil etish uchun Butunrossiya harbiy Sho‘rosini ta‘sis etish to‘g‘risida qarorlar qabul qilindi.

1917-yilning 17–20-sentabr kunlari Toshkentda bo‘lib o‘tgan Umumturkiston musulmonlari II-qurultoyi o‘lka xalqlari hayotida muhim ro‘l o‘ynadi. Unda 500 nafar vakillar ishtirok etdi. Qurultoyning maxsus qarorida tarkibi 12 kishilik Turkiston o‘lka qo‘mitasi, 24 kishilik “Mahkamai Shar’ia” (parlament) tashkil etilishi va ularning Rossiya davlati konstitutsiyasiga muvofiq keladigan shariat qonunlari asosida faoliyat yuritishi ta’kidlangan edi. Qurultoyda “Sho‘roi Islomiya”, “Sho‘roi Ulamo”, “Turon” va shu kabi boshqa mahalliy milliy tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona “Ittifoqi Muslimin” (“Musulmonlar Ittifoqi”) siyosiy partiyasini tuzish g‘oyasi ilgari surildi. “Ulug‘ Turkiston” gazetasi mazkur qurultoy ruhini aks ettirib, Turkistonning o‘z ichki ishlarini mustaqil hal etishga qodir bo‘lgan o‘lkaning mahalliy va milliy muxtoriyatini tuzish g‘oyasini asosiy o‘ringa qo‘ygan edi.

Shunday qilib, Turkistonning ilg‘or ziyolilari milliy istiqloлга erishish yo‘lida o‘lkadagi barcha kuchlarni birlashib harakat qilishga da’vat etgandilar. Biroq, afsuski, Turkistonda ayricha faoliyat yuritgan hamda qarashlarida muxolifatchilik ustuvor bo‘lgan ayrim mahalliy, milliy tashkilotlar yuzaga kelgan imkoniyatdan foydalana olmadilar. Bu esa, vaziyatni ustamonlik bilan o‘z izmiga burib yuborishga urinayotgan bolsheviklar firqasiga qo‘l keldi.

Nazorat uchun savollar:

1. Turkiston xalqlarining asriy orzusi nima edi?
2. Turkistonliklar 1917-yil fevral inqilobidan nimalar kutgandilar?
3. Fevral inqilobidan so‘ng Turkistonda qanday o‘zgarishlar yuzaga keldi?
4. Yangi tarixiy sharoitda Turkiston jadidlari oldida qanday vazifalar turardi?

5. “Sho‘roi Islomiya” qanday maqsadlar yo‘lida tashkil etildi?
6. “Sho‘roi Ulamo”chilarning ajratuvchilik qarashlari haqida nimalar deya olasiz?
7. I Umumturkiston musulmonlari qurultoyi qanday masalalarga bag‘ishlangan edi?
8. II Umumturkiston musulmonlari qurultoyi qanday masalalarga bag‘ishlangan edi?

Mavzu: Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi. Xalq hokimiyatchiligi uchun kurash. Turkiston Muxtoriyati.

Reja:

- 1) 1917-yilgi oktabr to‘ntarishi va uning Turkiston xalqlari hayotiga ta‘siri.
- 2) Turkistonda sovet hokimiyatining zo‘rlilik bilan o‘rnatilishi.
- 3) Turkiston Muxtoriyatining e‘lon qilinishi.
- 4) Turkiston Muxtoriyatining halokati, uning saboqlari.

Adabiyotlar:

1. «O‘zbekistonning yangi tarixi”, 2-kitob T.“Sharq”2000, 41-68 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O‘zbekiston tarixi” (1917–1991-yillar). T.»Sharq” 2003, 16-27 betlar.
3. A‘zamxo‘jayev S “Turkiston Muxtoriyati” T.“Ma‘naviyat” 2000 109-151betlar.

1-masala:

1917-yilgi fevral inqilobi Rossiyada tub o‘zgarishlarning yuz berishiga olib kelmadi. Buning boisi shuki, burjua Muvaqqat hukumati o‘zining tor, xudbin manfaatlari doirasidan chetga chiqa olmay, yetilgan tub masalalarni hal etishga ojizlik qildi. Natijada siyosiy tuzumda o‘zgarish bo‘lgani holda muhim ijtimoiy-iqtisodiy, agrar, milliy, sulh masalalari amalda yechilmay qola berdi. Bu esa mamlakat hayotining yanada boshi berk ko‘chaga kirib, tanglik, tanazzullik holatlarining kuchayib borishiga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, Rossiyaning Birinchi jahon urushida ishtirokining davom etishi, rus armiyasining frontda ketma-ket mag‘lubiyatga uchrayotganligi umumxalq noroziligi va qahr-g‘azabini tobora kuchaytirmoqda edi. Lenin boshliq bolsheviklar huddi mana shu qaltis vaziyatdan ustamonlik bilan foydalanib, ommani o‘z tomoniga ag‘darishni ko‘zlovchi shiorlarni maydonga tashlab, siyosiy hokimiyatni egallash sari yo‘l tutdilar. Ular ommabop chaqiriqlarni ilgari surib, barcha tub masalalarni hal etishga qasamyod qildilar. Mana shunday ustakorlik va hiylakorlik yo‘li bilan bolsheviklar 1917-yilning 24–25-oktabr kunlari Petrogradadda davlat to‘ntarishini amalga oshirdilar. Ular Muvaqqat hukumatni ag‘darib, hokimiyatni egallashga muvaffaq bo‘ldilar. Tez orada mamlakatning boshqa hududlarida ham ularning hukmronligi o‘rnatila boshlandi. “Proletariyat diktaturasi” nomi bilan atalgan zo‘ravon tuzum mana shu zaylda vujudga keldi.

Turkiston o'lkasi Rossiya tarkibida bo'lganidan, Markazda sodir bo'lgan voqealar va o'zgarishlar shabadasi bu yerga ham esib, o'z ta'sirini ko'rsata boshladi. Buning ustiga hokimiyat tepasiga kelgan bolsheviklar va ularning dohiylari Turkistonni zinhor qo'ldan chiqarmaslik, o'lkada o'z hukmronligini qat'iy o'rnatish, yangicha sovet boshqaruvi tizimini shakllantirishni avvaldan o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygandilar.

Garchand sovetlar davrida yaratilgan ko'plab tarixiy adabiyotlarda bu davr tarixi butunlay soxtalashtirilib, go'yo Turkiston aholisi oktabr g'oyalari qo'shilib, birinchilardan bo'lib o'lkada sovetlar hokimiyatini o'rnatdi, deb og'iz ko'pirtirib kelingan bo'lsada, biroq aslida bu xil fikrlar va qarashlar tarixiy haqiqatga mutlaqo zid edi. Hatto Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi qarorgohi joylashgan Tuproqqal'a qo'rg'onining qizil askarlar tomonidan 1917-yil 1-noyabrda ishg'ol qilinganligi fakti ham Turkistonda oktabr tub o'zgarishi yasalganidan darak bermasdi.

2-masala:

Bolsheviklar Markazda siyosiy hokimiyatni qo'lga olar ekanlar, ular sobiq Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan hududlarda, jumladan, Turkistonda ham sovet tuzumini qaror toptirishga intildilar. Turkistonda sovet hokimiyatini o'rnatish g'oyatda murakkab jarayonda kechdi. Buning boisi, avvalo, oktabr g'oyalarining mahalliy aholining dili va shuuriga botmaganligidadir. Negaki, bu zamin aholisi sotsialistik o'zgarishlar orqali hamma narsani umumlashtirish va milliyashtirishni, asrlar davomida shakllangan o'ziga xos turmush tarzini, yashash sharoitini, xo'jalik yuritish, idora qilish tartib qoidalarini bir lahzada tubdan o'zgartirishni xohlamasdi. Bu begona maslak va g'oyalar bolsheviklar firqasi va uning Turkistondagi yalovbardorlari tomonidan kuch va zo'rlik bilan o'lka xalqlariga majbur qilindi. Bu esa joylarda xalq qonining daryo yanglig' to'kilishiga, mislsiz qurbonlar berilishiga sabab bo'ldi. Aholini ma'naviy-ruhiy kamsitish, diniy e'tiqodini, islomiy qadriyatlarini tahqirlash, muqaddas qadamjolarini haqoratlash, diniy kitoblarni gulhanda yondirish – bular sovet tuzumi zo'ravonlari uchun o'sha kezlarda odatiy tus bo'lib qolgandi. Aniq ma'lumotlarga ko'ra, Farg'ona vodiysida sovet hokimiyatini or'natish chog'ida Marg'ilonda 7 ming, Andijonda 6 ming, Namanganda 2 ming, Bozorqo'rg'on va Qo'qonqishloq (hozirgi Paxtaobod tumani) atroflarida 4,5 mingdan ziyod begunoh kishilar qirg'in qilingan. Bunday qirg'inlik Turkistonning boshqa shahar va qishloqlarida ham sovet hokimiyatini o'rnatish chog'ida sodir etildi.

Sovet hokimiyati dohiylari bor ovoz bilan olamga jar solib, barcha mazlum xalqlar, elatlarga huquqiy tenglik, o'z taqdirini o'zi belgilash, milliy davlatchiligini tuzish va mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishga qadar ularning haqli, huquqli ekanligini e'lon qilgan edilar. Amalda zimdan boshqacha siyosat tutib, bu jarayonning yuzaga chiqishiga butun choralar bilan to'sqinlik qildilar.

Buning yorqin ifodasi Turkistonda sovet hukumatini tuzish chog'ida to'la kuch bilan namoyon bo'ldi. O'lka hududlarida sovetlar hokimiyatini zo'rlik bilan o'rnatish jarayoni davom etayotgan bir kezda Turkiston bolsheviklari o'zlariga o'xshagan boshqa siyosiy partiyalar namoyondalari bilan til birlashtirib, mahalliy millat namoyondalarini bu ishdan mustasno etib, o'z hukumatini tuzishga kirishadilar. Bu hiyla-nayrangning hidini oldindan sezgan turkistonlik mahalliy taniqli arboblardan mabodo yevropalik ozchilikning manfaatini ko'zlaydigan hukumat tuziladigan bo'lsa, bu turgan – bitgan adolatsizlik bo'ladi va ko'pchilik aholining keskin noroziligiga olib keladi, deb o'z nuqtai-nazarlarini oshkora bayon qildilar.

1917-yilning 12–15-noyabr kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlarining III-qurultoyi qabul qilgan qarorlarda: “hokimiyatning mahalliy aholi manfaati uchun deyarlik zid bo'lgan begona va o'tkinchi, tasodifiy kishilar guruhi – harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qo'lida bo'lishi demokratik tamoyillarga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash asosida to'g'ri hayot qurishiga kafolat bermaydi”, deb qayd etilgan edi.

Biroq bu haqqoniy talab va ogohlantirishlar Turkistonda sovet hokimiyati mutasaddilari sifatida ish yuritayotgan, joylarda esa bu hokimiyatni zo'rlik yo'li bilan qaror toptirayotgan bolsheviklar va ularning muvaqqat ittifoqchilariga zarracha ham ta'sir etmadi. Ular o'z muddaolariga erishish maqsadida Toshkentda 1917-yilning 15–22-noyabr kunlari Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining III-qurultoyini chaqirdilar. Biroq uning ishida Turkiston musulmonlari vakillari teng huquqli asosda ishtirok eta olmadilar. Bu hol hukumat tarkibida ham aniq-ravshan namoyon bo'ldi. Bolshevik F.I.Kolesov raisligida tuzilgan 7 bolshevik va 8 so'l eser komissarlardan iborat Turkiston Xalq Komissarlari Soveti tarkibiga o'lka aholisining qariyb 95 foizini tashkil etgan mahalliy aholining birorta ham vakili kiritilmadi. Bu endi sovet hokimiyati hukmdorlariga xos shovinistik va ulug' davlatchilik siyosatining tipik namunasi sifatida mahalliy aholini mensimaslik, uning manfaatlarini sa'riq chaqaga olmaslikni bildirar edi. Shu bois ham yerli aholining ko'pchiligi yangi sovet hokimiyatidan hafsalasi pir bo'lib, unga nisbatan g'azab-nafrati oshib bordi.

3-masala:

Sovetlar hokimiyati o'rnatilgandan keyin Turkistonda kechayotgan o'ta murakkab vaziyat o'lkaning taraqqiyparvar kuchlarini faol harakatga keltirdi. Ular tashabbusni qo'lga olib, bolsheviklar bosh bo'lgan sovet hokimiyati beboshligi va bedodligiga qarshi tura oladigan, keng demokratik asoslarga tayanagan, chinakam xalq hokimiyatchiligini o'zida ifodalagan milliy davlatchilikni tashkil etish tomon yo'l tutdilar.

Nihoyat, 1917-yil 26-noyabrda Qo'qonda Umumturkiston musulmonlarining IV-favqulodda qurultoyi chaqirildi. Unda o'lkaning 5 viloyatidan 200 nafardan ziyodroq vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida

“Sho‘roi Islomiya”, “Sho‘roi Ulamo”, Musulmon harbiylari Sho‘rosi, O‘lka yahudiylar jamiyati namoyondalari qatnashdilar. Qurultoy hay‘atiga o‘lka xalqlarining taniqli kishilari – M.Cho‘qayev, U.Asadullaxo‘jayev, Y.Agayev, S.Akayev, O.Mahmudov, A.O‘razayev, I.Shoahmedov, Kamol qozi, Karimboyev va boshqalar, jami 13 kishi saylandi. Mazkur Qurultoyning uch kun davom etgan faoliyatining yakuni o‘laroq Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi Turkiston Muxtoriyatini tuzishga muvaffaq bo‘lindi. Ta‘sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat to‘lig‘icha tarkibi 12 kishidan iborat Muvaqqat Kengash va 54 kishidan iborat Xalq Majlisi qo‘lida bo‘lishligi ta‘kidlandi.

Xalq Majlisi (parlament) tarkibiga saylanganlar orasida Muvaqqat hukumat a‘zolaridan tashqari o‘sha davrning atoqli arboblari M.Behbudiy, T.Norbo‘tabekov, S. Sharifxo‘jayev, Nosirxonto‘ra Kamolxonto‘ra o‘g‘li, T.Musaboyev, Sobirjon Yusupov, Odiljon Umarov va boshqa yurt peshvolari bor edi.

O‘lkaning millionlab fuqarolari Turkiston Muxtoriyati e‘lon qilinganligini katta qoniqish, ko‘tarinki ruh bilan qarshi oldilar. 1917-yil dekabr oyi boshlarida Toshkent, Namangan, Jalolobod, Qo‘qon, Samarqand shaharlarida va boshqa hududlarda ming-minglab yurt kishilari mitinglar, namoyishlar uyushtirib, muxtoriyatni qizg‘in qo‘llab-quvvatlab chiqdilar, bu to‘g‘risida maxsus qarorlar qabul qilindi. 1917-yil 6-dekabr kuni Toshkentning eski shahar qismida Turkiston Muxtoriyati tuzilganligiga bag‘ishlab ko‘p ming kishilik katta miting o‘tkazildi. Miting ishtirokchilari o‘lka Muvaqqat hukumatini to‘la qo‘llab-quvvatlashlarini izhor etib, qaror qabul qildilar. O‘sha davr milliy matbuoti sahifalarida Turkiston ulug‘lari tomonidan muxtor hokimiyatni qo‘llab-quvvatlash, uni asrab-avaylash, istiqboli uchun fidoyilik bilan kurash olib borish kerakligi xususida ko‘plab maqolalar bitildi.

Turkiston mehnatkashlari o‘z milliy hukumati tuzilishini qanchalik qo‘llab-quvvatlab, unga ishonch va umidlari ortib bormasin, biroq o‘lkada o‘rnashib olgan va asosiy boshqaruv jilovini qo‘lda ushlab turgan Turkiston sovet hukumati va uning joylardagi hokimiyat mahkamalari voqealarning bu tarzda rivojlanishiga izn bermay, muxtoriyat va uning tarafdorlarini yo‘q qilish yo‘lini butun choralar bilan o‘tkazib bordilar. 1917-yil 13-dekabrda Toshkentda muxtoriyatni yoqlab o‘tkazilgan katta mitingning zo‘rlik bilan tarqatib yuborilishi, unda sovet qurolli kuchlari otgan miltiq va pulemyotlar sadosi ostida ko‘plab qurbonlar berilishi – bu Turkiston Muxtoriyatiga nisbatan uyushtirilgan dastlabki suiqasd edi.

Turkiston Muxtoriyati og‘ir, mashaqqatli sinovlar jarayonini boshdan o‘tkazayotgan bir kezda, ya‘ni 1917-yil 25-dekabr kuni Qo‘qonda musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I-favqulodda qurultoyi ish boshladi. Unda 200 ga yaqin vakillar ishtirok etdi. Qurultoy muxtoriyatni har tomonlama quvvatlash, unga moddiy va ma‘naviy madad ko‘rsatish shiori ostida o‘tdi.

Unda o'lkaning qonuniy hukumati tarkibini musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari qurultoyi vakillari hisobiga to'ldirish to'g'risida qaror qabul qilindi. Qurultoy o'zining so'nggi ish kuni – 27-dekabrda Petrogradga, Xalq Komissarlari Soveti Raisi V.I.Leninga telegramma yo'lladi. Unda Turkiston Muxtoriyatini e'tirof etish, uning to'laqonli faoliyat ko'rsatishiga izn berish so'ralgan edi. Biroq, ming afsuski bolsheviklar va sovetlar yo'lboshchisiga yo'llangan bu telegramma talablari qondirilmadi. Buning aksicha, ochiq tarzda faoliyat yuritayotgan Turkiston Muxtoriyatini tez orada tugatish haqida ko'rsatma berildi.

4-masala:

Hukmron Markaz va uning Turkistondagi vakolatli hukmdorlari o'lka xalqlarining qonuniy muxtoriyat hokimiyatini zo'rvonlik bilan ag'darib tashlash uchun hamma vositalar ishga solindi. Kerakli jangovar harbiy qismlar shunga yo'naltirildi. Turkiston Muxtoriyati ko'plab sabablarga ko'ra o'zini-o'zi yetarli darajada himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmadi. Buning boisi, avvalo uning qisqa umr ko'rganligi (u atigi 72 kun yashadi), shu sababdan ko'p narsalarni bajarishga ulgurolmaganligi bo'ldi. Qolaversa, muxtoriyatchilar orasida ko'pgina muhim hayotiy masalalarda birlik, hamjihatlik, jipslik mavjud emas edi. 1918-yil 18-fevral kuni "Sho'roi Ulamo" jamiyati tashabbusi bilan muxtoriyatda to'ntarish qilinib, Mustafo Cho'qayev boshchiligidagi hukumatning ag'darilishi va hukumat boshqaruvi Qo'qon mirshablari boshlig'i Kichik Ergashga berilishi bunga guvohdir. Moddiy, harbiy, moliyaviy madad ko'rsata oladigan yetarli real kuchlar va imkoniyatlarning bo'lmaganligi ham bunga sabab bo'ldi. Muxtoriyat tashqi olamdan ham ajralib qoldi. Uni har tomonlama quvvatlaydigan biror-bir xorijiy davlat bilan bevosita aloqa o'rnatishga ulgurolmadi. Bu omillar Turkiston Muxtoriyati ahvolini tanglashtirib, faoliyatsizlikka mahkum etdi.

Vaziyat sovet amaldorlariga qo'l kelib, ular bundan muxtoriyatni barbod etish uchun ustamonlik bilan foydalandilar. Turkiston sovet hukumati 1918-yil 14-fevralda Farg'ona viloyati hududida favqulodda holat joriy etdi. Uning Qo'qondagi mahalliy hokimiyati – ishchi va askar deputatlari soveti 17-fevralda muxtoriyat vakillarini taslim bo'lishga da'vat qildi. Ayni vaqtda Toshkentdan Perfilov boshchiligidagi qurollangan qizil qo'shin olib kelindi va darhol ishga solindi. Qo'qondagi millatchi arman dashnoqlari ham bu g'ayriqonuniy bosqinga jalb qilindi. 19–21-fevral kunlari Qo'qon xalqi ustiga balo-qazo yog'ildi. Shahar o't ichida qolib, kunpaya-kun bo'ldi. Sovet hokimiyati Turkiston Muxtoriyati hukumatini shafqatsizlarcha tor-mor etdi. Eng dahshatlisi shuki, bu beayov xunrezlik chog'ida hech bir gunohi bo'lmagan qo'qonlik ming-minglab oddiy fuqarolar qirg'in qilindi.

Turkiston Muxtoriyati halokatga yuz tutgan bo'lsada, biroq u o'lka xalqlarining tarixiy taqdirida o'chmas iz qoldirdi. Turkiston aholisi endilikda o'z erki, mustaqilligini birovlar, yot ajnabiy kuchlar, ularning "dohiyilari" yordami bilan emas, balki o'z kuchlari, o'z milliy rahnamolari yetakchiligida

birgalikda kurashib, qo'lga kiritishlari mumkinligiga qat'iy ishonch hosil qildilar.

Nazorat uchun savollar:

1. Bolsheviklarning Rossiyada siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritishiga olib kelgan vaziyat haqida nimani bilasiz
2. Nima sababdan mahalliy aholi oktabr g'oyalarini qabul etmadi?
3. Turkiston o'lkasi hududida sovet hokimiyatining zo'rlik bilan o'rnatilganligi to'g'risida nimalarni bilasiz
4. Turkiston Muxtoriyatini tashkil qilish g'oyasi qanday kelib chiqdi?
5. Turkiston Muxtoriyati qanday sharoitda va kimlar tomonidan tuzildi?
6. Turkiston Muxtoriyatini halokatga olib kelgan asosiy sabablarni ko'rsatib bera olasizmi?

Mavzu: Turkistonda sovetlar boshqaruvi tizimining mustahkamlanishi.

Reja:

- 1) Turkiston Sovet Avtonom Respublikasining tuzilishi.
- 2) O'lkada bolsheviklar hukmronligining kuchayishi.
- 3) Sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati, uning oqibatlari.
- 4) Madaniy hayot.

Adabiyotlar:

1. «O'zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob T. «Sharq» 2000, 68-83 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yillar). T. «Sharq» 2003, 27-41 betlar.
3. A'zamxo'jayev.S. "Turkiston Muxtoriyati". T. "Ma'naviyat". 2000, 151-161 betlar.

1-masala:

Sovet hokimiyati mutasaddilari qanday qilib bo'lmasin Turkistonda chuqur ildiz otish, mahalliy xalqlarni o'z izmlariga bo'ysundirish, asta-sekin ularning ishonchini qozonib, sovet qurilishi jarayoniga faol jalb qilish sari astoydil kirishdilar. Ular kelgusida mahalliy vatanparvar kuchlarning Turkiston Muxtoriyatiga o'xshagan xalq hokimiyati boshqaruvini yangidan qayta tiklashiga izn bermaslik uchun sovet hokimiyatchiligiga milliy, mahalliy shakl-shamoyil berishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Sovet hokimiyati Turkistonda sovet avtonom respublikasini tuzish va uni tashkil qilish ishlari bilan shug'ullandi. Turkistonda sovet avtonomiyasini tashkil qilish masalasi 1918-yilning 20-aprelidan 1-mayigacha Toshkentda bo'lib o'tgan o'lkasovetlarining IV-s'ezdida ko'rib chiqildi. Bolsheviklar fraksiyasi taklifi asosida s'ezd qabul qilgan "Turkiston sovet respublikasi to'g'risida qoidalar"da RSFSR tarkibiga kiruvchi Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi tuzilganligi e'lon qilindi. Turkiston avtonom respublikasining hududiy chegaralari belgilandi. Uning oliy qonun chiqaruvchi organi sifatida ishchi, askar, dehqon va musulmon-dehqonlar sovetlari s'ezdi, doimiy faoliyat

yurituvchi oliy organi qilib esa Markaziy Ijroiya Qo'mita belgilandi. O'lkaning boshqaruvi, uning ijroiya funksiyalari Xalq Komissarlari Kengashi tasarrufiga berildi. Joylarda esa mahalliy sovetlar va ularning ijroiya qo'mitalari hokimiyat organlari sifatida tuzildi. Qonun chiqaruvchi organ – Markaziy Ijroiya Qo'mitaning raisi etib bolshevik P.A.Kobozev saylandi. Uning 36 a'zosidan atigi 9 nafari mahalliy millat kishilari edi. Turkiston hukumati – Xalq Komissarlari Soveti raisi etib bolshevik F.I.Kolesov saylandi. 16 kishidan iborat ushbu hukumat tarkibiga ham atigi 3 nafar mahalliy millat vakillari kiritildi.

Shunday qilib, Turkiston avtonom sovet respublikasi tuzilib, uning maqsad, vazifalari rasmiy hujjatlarda belgilangan bo'lsada, biroq amalda mahalliy xalqlarning haqiqiy manfaatlariga emas, asosan hukmron tuzum va uning o'lkadagi ta'sirini kuchaytirishga xizmat qilardi. Negaki, bu muxtoriyat hukumati yerli aholining milliy qiziqishlari, haq-huquqlarini himoya qilishdan ko'ra sovet hokimiyatining ildizini mustahkamlashni, Turkistonda sovetlar hukmronligi ta'sirini kuchaytirishni ko'zda tutar edi. Shuning uchun ham chuqur sinfiylik tamoyillariga asoslangan o'ziga xos davlat boshqaruvida hokimiyat funksiyalari butunlay sovetlar va ularning organlari ixtiyoriga berib qo'yilgan edi. Aslida bular tarkibi asosan yevropalik millatlar vakillaridan tashkil topgan ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlari bo'lib, musulmon-dehqon deputatlari sovetlari esa ularga bo'ysunuvchi maqomda edi.

Markaziy hokimiyat Turkistonda bolshevistik tashkilotlarni birlashtirib, yagona kommunistik partiya tuzishga kirishdi. Safida 2 ming nafar a'zosi bo'lgan o'lka bolsheviklarining 1918-yil iyunida bo'lib o'tgan I-s'ezdida Turkiston Kompartiyasi tuzilganligi e'lon qilindi. Unda ishtirok etgan 46 delegat ichida atigi 6 nafari mahalliy millatlar vakillari edi. TKPning tuzilishi bilan Turkistondagi sovet davlatchiligining bolshevistik partiya rahbarligiga qaramligi kuchayadi.

1918-yil oktabrida Turkiston o'lka sovetlarining V-s'ezdi chaqirildi. Mazkur s'ezd RSFSR konstitutsiyasiga asoslanib, Turkiston avtonom sovet respublikasining Konstitutsiyasini qabul qildi. U Turkistonni RSFSRning ajralmas, tarkibiy qismi bo'lib qolishini, o'lka xalqlarining barcha hayotiy masalalari uning mas'ulligida ekanligini qonunlashtirdi. O'lkaning moliyaviy, mudofaa, tashqi siyosat aloqalari, temir yo'llar, savdo va shu singari muhim hayotiy sohalar RSFSR hukumati tasarrufida bo'lishi s'ezd hujjatlarida o'z ifodasini topdi.

Shunday qilib, "ulug'" millat namoyondalarining to'liq tashabbusi va homiyligida o'tgan hamda Turkiston xalqlarining tub manfaatlariga, taqdiriga oid "muhim oliy" hujjatlarni qabul qilgan o'lka sovetlarining V-s'ezdi amalda sovet hokimiyatining bu hududdagi to'la hukmronligini qaror toptirishga xizmat qildi.

2-masala:

Turkiston Kompartiyasi va uning Markaziy Qo'mitasi tuzilganidan keyin uning o'lka hayoti jabhalarida yuz berayotgan voqealar, o'zgarishlarga ta'siri yanada kuchaydi. Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan mahalliy sovet hukumati ikki partiya vakillari – bolsheviklar va so'l eserlardan tashkil topgan bo'lsada, biroq bu tartib ham uzoqqa bormadi. 1919-yil mart oyi boshlarida o'lka bolsheviklari siquvi ostida eserlar mahalliy hukumat tarkibidan mahrum etildilar. Buning ustiga sovet hokimiyatiga xavf solayotgan turli xil “aksilinqilobiy” dushman kuchlar, oqimlar, yot unsurlarga qarshi kurash olib borish maqsadida Favqulodda organlar (ChK) yoxud Kambag'allar qo'mitasi singari tashkilotlarning tuzilishi ham bu jarayonga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmasdi. Chunki katta, cheklanmagan vakolatlarga ega bo'lgan bunday organlar o'z faoliyatini yuritish, keskin jazo choralarini qo'llashda sovet hokimiyati nomidan ish ko'rar, kerak bo'lsa sovetlarning ko'plab vazifalarini ham birga qo'shib bajarardilar. Bu esa, tabiiyki, joylarda mahalliy ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlarining noroziligiga sabab bo'lardi. 1919-yilning bahoriga kelib o'lkaning Andijon, Namangan, Marg'ilon hududlarida ko'p sonli musulmon mehnatkashlari sovetlari o'rniga joylarda davlat hokimiyatining favqulodda organlari sifatida muvaqqat inqilobiy qo'mitalar tashkil etilib faoliyat yurita boshladilar. Yil o'rtalariga kelganda bunday organlar Turkistonning ko'plab shahar va qishloqlarida ham tashkil topib bordi.

Bolsheviklarning o'lkada o'zboshimchalik va yakka hukmdorlik siyosati ularni oxir-oqibatda mushkul ahvolga duchor etishi tayin edi. O'lkaning ko'p sonli musulmon mehnatkashlarigina emas, balki bu yerdagi ko'plab muxolifatchi kuchlar, siyosiy doiralar ham kuchayib borayotgan bolsheviklar yakka hokimligiga qarshi bosh ko'tara boshladi. 1919-yil 19-yanvarda harbiy komissar K.Osipov tomonidan uyushtirilgan isyonda 14 nafar Turkiston komissarlari otib tashlandi. Ular boshchilik qilgan o'lka sovet hukumati ag'darildi. Biroq, sovetlarga sadoqatli kuchlar, mahalliy ishchi va askar deputatlari sovetlari, xususan, Toshkent temir yo'l korxonalari ishchilarining qurollangan otryadlari Osipov isyonini darhol bostirib, sovet hokimiyatini saqlab qoldilar.

Turkiston avtonom respublikasining yangi rahbarlari 1919-yil yanvar isyoni saboqlaridan zarur xulosa chiqarib, mahalliy millat ziyolilari va kommunistlari vakillarini ham birin-ketin sovet organlari faoliyatiga tortishga majbur bo'ldilar. 1919-yil mart oyida Turar Risqulov (1894–1938) raisligida o'lka musulmon kommunistlari byurosi – O'lka Mussovet tashkil etildi, uning “Ishtirokiyun” gazetasi tez orada nashr etila boshlandi. Mahalliy xalq orasida katta obro' va nufuz qozongan, ko'p yillik inqilobiy kurash tajribasiga ega bo'lgan T.Risqulov, N.To'raqulov, N.Xo'jayev, A.Rahimboyev, Q.Otaboyev, S.Tursunxo'jayev, S.Segizboyev, O.Bobojonov, A.Ikromov singari mahalliy kommunistlar, yurt rahnamolari partiya va sovet boshqaruvi ishlariga asta-

sekin jalb qilib borildi. Ularning ko'plari qanday rahbariy lavozimlarda va murakkab sharoitda ish yuritmasinlar, o'z imkoniyatlari darajasida o'z xalqi, millati manfaatlarini ko'zlab, uning orzu, armonlarini ro'yobga chiqarish uchun doimiy kurashdilar. Masalan, Turar Risqulov 1920-yil yanvaridan shu yilning iyuliga qadar Turkiston respublikasi MIQ raisi lavozimida ishlagan davrida Turkiston xalqlarining milliy manfaatlari, o'ziga xoslik jihatlariga javob berolmaydigan, hududiy, sinfiy manfaatlardan nari o'tmaydigan Turkiston avtonom sovet respublikasi o'rniga "Turk respublikasi"ni tuzish g'oyasini amalga oshirish uchun sobitqadamlik bilan kurashdi. Shu masala yuzasidan bu inson Moskvaga qadar borib, u yerdagi Markaz rahbarlari bilan uchrashib, o'z maqsad yo'lini adolatli hal etishga intildi. Bunga erisholmagach, o'z vazifasidan iste'fo berishga majbur bo'lgan. Uning o'rniga shu lavozimga kelgan Abdulla Rahimboyevning faoliyati ham keyinchalik shunday natijasiz yakun topdi. Buning asosiy sababi, o'lkaning butun tasarrufi, taqdir-qismati yetuk milliy arboblarga emas, balki hukmron Markaz va uning Turkistonda katta vakolatlar bilan ish yuritayotgan xos namoyondalariga ko'p jihatdan bog'liq edi. Bunda ayniqsa, Markaz tomonidan cheklanmagan favqulodda vakolatlar bilan 1919-yil oktabrida Turkistonga yuborilgan "Turkkommissiya"ning o'rni va roli alohidadir. Turkkommissiyaning butun faoliyati o'lkada sovet va partiya qurilishi ishlarini jadal sur'atlar bilan olib borish, yangi tuzum asoslarini chuqur ildiz otirish sari yo'naltirildi. Turkkommissiya a'zolari V.Bokiy, F.Goloshche kin, V.Kuybishev, Ya.Rudzutak, M.Frunze, Sh.Eliavalarning butun qahru zahri bu hududda sovet tuzumiga qarshi yo'nalgan harakatlarni barham toptirish edi. Ular "Turk respublikasi", "Turk Kompartiyasi" g'oyasini amalga oshirishga intilgan T. Risqulov, A.Rahimboyev, N.To'raqulov, Q.Otaboyev singari mahalliy aholi vakillariga zulm o'tkazish, ularni yo'q qilish yo'lini tutdilar. Xullas, Turkkommissiya siymosida o'lka hayotida zo'rlik bilan qaror toptirib borilayotgan bolsheviklar diktaturasining butun mazmun-mohiyati mujassamlashgan edi.

3-masala:

Bolsheviklar butun Rossiyada bo'lgani singari Turkistonda ham hamma narsani, jumladan, mulk turlarini, ishlab chiqarish tarmoqlarini umumlashtirish va milliyalashtirish vazifalarini hal etishni bosh maqsad qilib qo'ydilar. Turkistonda bunga yetarli shart-sharoit bormi yoki yo'qmi, yerli xalqlarning xohish-irodasi, istak-intilishi qanday – bular aslo hisobga olinmagan edi. Buning ustiga 1917–1918-yillarga kelib o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol shu qadar og'irlashib, murakkab tus olib borayotgan ediki, bundan ayniqsa mahalliy aholi benihoya aziyat chekayotgan edi. Xususan, birinchi jahon urushining mislsiz og'ir asoratlari, sovet hokimiyatini o'rnatish chog'ida xalqqa qilingan zulm va bedodliklar o'lka hayotini chuqur tanglik va tanazzullikka duchor etgandi. O'lka sanoat ishlab chiqarishining izdan chiqishi, transport taqchilligi, ekin maydonlarining payhon bo'lishi, paxta

yetishtirishning qisqarishi iqtisodiy sohani chuqur halokat yoqasiga olib borib qo'yayozgandi. Mana shunday qaltis vaziyatda sovet hokimiyatining iqtisodiy sohada ko'rgan shoshilinch chora-tadbirlari o'lka hayotini sog'lomlashtirish, oyoqqa turg'izishga emas, balki uning yanada keskinlashib borishiga ta'sir ko'rsatdi. Gap shundaki, Bolsheviklar rejimi avval boshdan xususiy mulkni yo'qotishga, xo'jalik hayotining barcha sohalarida ijtimoiy davlat mulkchiligini avj oldirishga, xo'jalik tarmoqlarini qat'iy markazlashtirishga yo'l tutdi. Iqtisodiy sohani boshqarishni esa ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan olib borishga e'tibor berildi. 1917-yil kuzidan o'lkadagi mavjud ishlab chiqarish ustidan qat'iy ishchi nazorati o'rnatila boshlandi. Ayni chog'da Turkiston sanoatining butun-butun tarmoqlarini milliyalashtirish boshlandi. 1918-yilning dastlabki oylarida bu yerdagi sanoatning yetakchi tarmoqlari – paxta tozalash, yog'-moy korxonalari, bosmaxonalar, banklar, temir yo'llar, ko'mir va neft konlari hamda shu singarilar milliyalashtirilib, davlat tasarrufiga olindi. Ularning soni 330 taga yetardi.

Shuningdek, yer to'g'risidagi dekret asosida yer mulklarini musodara qilish va so'ngra milliyalashtirish jarayonining o'tkazilishi ham joylarda keskin noroziliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Asrlar davomida xususiy tarzda xo'jalik yuritib kelgan mahalliy aholi sovetlarning bu tadbirlarini xayrixohlik bilan qabul qila olmadi. Ayniqsa sovet hokimiyatiga qarshi Turkistonda boshlanib ketgan qurolli harakatning kuchayishi o'lka bolsheviklari hokimiyatini tahq ahvolga solib qo'ydi.

Markaz hukumati ishlab chiqqan hamda tarixga "harbiy kommunizm" nomi bilan kirgan siyosatni Turkistonda keng qo'llashga kirishildi. Aslida bu siyosat ocharchilik azobidan qiynalayotgan aholini emas, balki "sotsialistik inqilob" va yangi tuzumni frontlarda himoya qilayotgan qizil askarlarni hamda shuningdek sovet hokimiyatining asosiy tayanchi bo'lib qolgan ishchilar sinfini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni maqsad qilib qo'yg'an edi.

1920-yil oxirlariga kelib Turkistonda 1075 ta sanoat korxonasi (ularning ko'plari mayda korxonalar edi) zo'rlik yo'li bilan milliyalashtirildi. Natijada, davlat korxonalari barcha ishchilarning 90 foizini va o'lka sanoatida band bo'lgan mexanik dvigatellarning 80 foizini qamrab oldi. Yalpi sanoat mahsulotining deyarli 3/4 qismi davlat sektoriga to'g'ri kelardi. O'lka ishlab chiqarishining o'ziga xos muhim an'anaviy tarmog'i bo'lgan hunarmandchilik turlari ham ma'muriy usullar bilan birlashtirilib, hunarmandchilik artellariga aylantirildi. 1920-yil oxirlariga kelganda Turkistonda 800 taga yaqin shunday hunarmandchilik artellari faoliyat yuritdi, ular asosan turli davlat va harbiy tashkilotlarning buyurtmalarini bajarardilar.

Bolsheviklarning "harbiy kommunizm" siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida umumiy mehnat majburiyatining joriy etilishi ham o'lka xalqlari uchun kutilmagan favqulodda hodisa bo'ldi. Shu asosda 16 yoshdan

55 yoshgacha bo'lgan erkak va ayollarning majburiy mehnat jarayoniga jalb qilinishi shu davrga qadar ijtimoiy soha yuzini ko'rmagan mahalliy millat xotin-qizlari uchun ham to'la taalluqli edi. Shu boisdan bu tadbir keng aholi ijtimoiy qatlamlarining keskin noroziligi va nafratining kuchayishiga sabab bo'ldi. Sovet hokimiyati umumiy mehnat majburiyatini asos qilib, qanchalab ishchi kuchlarini bir hududdan boshqa hududlarga ko'chirdi, ko'plab oilalarni bir-biridan judo qildi, ularni og'ir moddiy sharoitga duchor etdi. "Harbiy kommunizm" siyosati ayniqsa mahalliy aholining tinkasini quritdi, ochlik va qahatchilikning kuchayishiga sabab bo'ldi. 1918-yil oxiriga kelib 1 mln.dan ziyod aholi ocharchilik balosiga giriftor bo'ldi. 1919-yil boshlaridan joriy etila boshlagan "oziq-ovqat razvyorstkasi" va u bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar majmuasi Turkiston aholisini, ayniqsa, uning qishloq mehnatkashlarini benihoya og'ir ahvolga solib qo'ydi. Negaki, "oziq-ovqat razvyorstkasi" sovet hokimiyati organlariga aholi qo'lidagi jami ortiqcha oziq-ovqat mahsulotlarini zo'rlik bilan tortib olish, g'alla bilan oldi-sotdi qilishni ta'qiqlash, bozor savdosini yopib qo'yishga qadar keskin choralar ko'rishga imkon berardi. Sovetlarning bunday chegara bilmas oziq-ovqat siyosati ko'plab mahalliy aholining bor-budidan mahrum bo'lib, tag'inda qashshoqlashib borishiga sabab bo'ldi. Turar Risqulov, Nizomiddin Xo'jayev, Munavvar Qori singari mahalliy rahbarlarning o'sha kezlarda bu siyosatni keskin qoralab, xalq manfaatlarini himoya qilib chiqqanligi boisi ham shundadir.

Shunday qilib, sovetlarning Turkistonda yuritgan qattiqqo'l iqtisodiy siyosati o'lka hayotini izdan chiqarib, millionlab shahar va qishloq ahlining an'anaviy turmush tarzi negizlarini qaqshatib, uni mislsiz moddiy qiyinchiliklarga mahkum etdi. Buning orqasida mahalliy aholi o'rtasida sovet tuzumi va uning zo'ravonlik siyosatiga qarshi jiddiy norozilik, darg'azablik holatlari to'xtovsiz kuchayib bordi.

4-masala:

Har qanday ijtimoiy tuzum maktab-maorif, ilm-fan va shu kabi muhim soha vazifalarini hal etmasdan istiqbol sari ko'z tikolmasligi ayondir. Shu bois sovet hokimiyati mutasaddilari ham bu masalalarga ahamiyat berar ekanlar, avvalo, ularni o'z sinfiy maqsadlaridan kelib chiqib hal etishga intildilar. Ayniqsa, yangi tuzum xalq ta'limi tizimini o'z sotsialistik maqsad va g'oyalari ruhida shakllantirishga alohida urg'u berdi. 1918-yil noyabrda Turkiston sovet hukumatining cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish to'g'risidagi dekreti chiqdi. Unga ko'ra o'lkadagi mavjud xususiy, eski diniy maktablar, faoliyati taqiqlanmagan bo'lsada, biroq yangi sovet maktablarini tashkil qilish, ularni ko'paytira va kengaytira borish, ta'limning sinfiy mohiyatiga e'tibor tobora ustuvor ahamiyat kasb etib bor di. Millatimiz fidoyilari xalq ta'limi tizimini yaxshilash, mahalliy aholi farzandlarini yangi sovet maktablariga ko'proq jalb qilish, ularga puxta bilim va tarbiya berish borasida astoydil faoliyat ko'rsatdilar. Bu o'rinda O.Sharofiddinov, J.Odilov,

S.Sodiqov, T.Shermuhammedov, K.Dadamuhammedov, Q.Niyoziy singari taniqli xalq ta'limi namoyondalari nomlarini tilga olib o'tish joizdir.

Bu davrda Turkistonda oliy ta'lim tizimini tashkil etish ham g'oyatda muhim ahamiyat kasb etardi. Ko'plab vatan fidoyilari sovet hokimiyati organlari bilan murosaga borib bo'lsa ham yurt istiqbolini o'ylab, bu hududda oliy o'quv yurtini tuzishga bel bog'ladilar. 1918-yil 21-aprelda Toshkentda ochilgan Turkiston xalq universiteti bu harakatlarning natijasi bo'ldi. Universitet tarkibida tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo'jaligi va texnika fakultetlari mavjud edi. 1920-yilga kelib unda ta'lim oluvchilarning 60 foizini mahalliy yoshlar tashkil etardi. Universitetning ta'lim-tarbiya jarayonida Munavvar Qori, Ahmad Fayziy, Burhon Habib, Ibrohim Tohiriy, Usmon Xo'jayev, Xodi Fayziy singari yurt allomalari fidoyilik ko'rsatdilar. 1918-yil noyabrida Toshkentda yana bir oliygoh – Sharq instituti faoliyatini boshladi. Institutda dastlab 234 nafar talaba, shu jumladan, anchagina mahalliy millatlar yoshlari qabul qilinib, ular Sharq dunyosi tarixi, falsafasi, jo'g'rofiyasi, madaniyati, adabiyoti, san'ati sohalarini bo'yicha yetuk mutaxassis kadrlar bo'lib yetishishlari ko'zda tutilgan edi.

O'lkaning adabiy-madaniy hayotiga nazar tashlar ekanmiz, bunda XX-asr boshlaridan e'tiboran shakllanib, faollashib borgan ilg'or mahalliy nashrlarning xalq dardi, orzu-armonlarini ifodalab faoliyat yuritganligi ko'zga yaqqol namoyon bo'ladi. Turkistonning ilg'or jadid namoyondalaridan Munavvar Qori, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Sadridin Ayniy, Validiylarning matbaachilik faoliyati bundan yorqin dalolat beradi. O'lkadagi bolsheviklar hokimiyati matbuotning ta'sirchan g'oyaviy kuchini o'z ta'sirlariga olish, uni o'z maqsadlari sari yo'naltirish uchun alohida intildilar. Shu bois 1918–1920-yillarda o'lkada bolshevikcha ruhdagi ko'plab gazeta va jurnallar nashr etildi. Bular jumlasiga o'zbek tilida chiqqan boshlagan “Ishtirokiyun”, “Xalq dorilfununi” (Toshkent), “Ishchilar qalqoni” (Namangan), “Xalq gazetasi” (Qo'qon), “Mehnatkashlar tovushi” (Samarqand) singari matbuot nashrlarini nisbat berish mumkin.

Milliy vatanparvar ziyolilar bolshevistik g'oya va mafkuraning har qanday tazyiqi va to'sqinligiga qaramay, o'z asarlarida xalq dili, ruhiyati, kayfiyati va intilishlarini ifoda etdilar. Cho'lpon, Fitrat, Tavallo, Karimbek Kamiy, Siddiqiy ijodiyotida buni yaqqol kuzatish mumkin. Shuningdek, 1919-yilda Fitrat tomonidan tuzilgan “Chig'atoy gurungi” tashkiloti va uning tevaragiga uyushgan ilg'or ziyolilar ham milliy birlik va mustaqillik g'oyasiga sodiq bo'lgan holda qizg'in faoliyat yuritdilar. O'zbek ziyolilari va ijodkorlari qiyin va murakkab sharoitlarda ham o'z ijodlariga yo'l topib, xalqchil asarlar yaratib, yorqin iste'dodlarini namoyon etib bordilar. Mashhur shoir va dramaturg Hamza Hakimzodaning 1918-yilda Farg'onada tuzgan “O'lkada musulmon siyosiy drama truppasi”, atoqli aktyor va rejissyor Mannon Uyg'urning Toshkentda tashkil qilgan “Turon” truppasi kurtak yozib borayotgan o'zbek milliy san'atining ilk namunalari bo'ldi. Bu truppalarga

uyushgan Muhiddin Qori Yoqubov, Xoji Siddiq Islomov, Tamaraxonim, Abror Hidoyatov, Obid Jalolov, Sayfi Olimov va boshqalar keyinchalik milliy teatr san'atimizning yetuk darg'alari bo'lib yetishdilar.

Shunday qilib, sovetlar hokimiyatining Turkistonda o'z hukmronligini kuchaytirish, o'lka hayotining barcha sohalarini o'z izmiga bo'ysundirish yo'lida yuritgan qattiqqo'l siyosati, ko'rgan murosasiz chora-tadbirlariga qaramay, yurtning dovyurak, o'z istiqlol va kelajagiga ishongan iste'dodli odamlari o'z millatini ma'nan va ruhan ko'tarib, madaniy va ma'naviy sohalarida ham muayyan o'zgarishlarni amalga oshirib bordilar.

Nazorat uchun savollar:

1. Turkistonda sovet avtonomiyasini tuzishdan ko'zda tutilgan maqsad nima edi?
2. Turkiston sovet avtonomiyasi mazmunan va mohiyatan nega mahalliy aholining tub manfaatlariga javob bera olmasdi?
3. Turkiston ASSR konstitutsiyasining cheklanganlik va sinfiylik mohiyati to'g'risida so'zlab bering?
4. O'lka hayotida bolsheviklarning zo'ravonligi nimalarda namoyon bo'ldi?
5. Turkkomissiya faoliyati haqida nimalar deya olasiz?
6. "Harbiy kommunizm" siyosati deganda nimani tushunasiz?
7. Sovet hokimiyati iqtisodiy siyosatining mahalliy aholi ahvolini nochorlikka duchor etganligining boisi nimada edi?
8. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida xalq ta'limi tizimida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
9. Turkistonda oliy ta'lim tizimi shakllanishi jarayoniga sizning munosabatingiz.
10. O'lkaning adabiy-madaniy hayotida kechgan dastlabki o'zgarish jarayonlari to'g'risida qanday fikrdasiz?

Mavzu: Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi harakat.

Reja:

- 1) Sovet hokimiyatiga qarshi harakatning yuzaga kelishi.
- 2) Farg'ona vodiysida qarshilik ko'rsatish harakati.
- 3) Sovet hokimiyatiga qarshilik harakatining mag'lubiyati sabablari, saboqlari.

Adabiyotlar:

1. "O'zbekistonning yangi tarixi" 2-kitob T "Sharq" 2000 83-102 betlar
2. Usmonov Q, Sodiqov M. «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yillar). T."Sharq" 2003, 41-51 betlar.

1-masala:

Turkistonning yaqin o'tmishi tarixida yorqin sahifa yozgan hamda xiyla uzoq davom etgan, qonli, fojeali voqealarga to'lib-toshgan sovet

hokimiyatiga qarshi harakat ko'p zamonlar noxolis, g'ayriilmiy nuqtai-nazardan yoritilib kelindi. O'z safiga erk va hurlikka tashna, vatan mustaqilligi yo'lga jonini tikkan millionlab yurt fidoyilarini birlashtirgan bu qudratli harakatning mazmun-mohiyatini kelgindi, qizil sovet mustamlakachilari mutlaqo buzib, noto'g'ri talqin qilib, soxtalashtirib keldi lar. Uni sho'rolar terminida "bosmachilik harakati", "aksilinqilobiy kuchlar bosqini", "bir to'da yurt buzg'unchilari harakati" va shu singari nomlarda "ta'riflab", "tavsiflab" kelish sovet tarixshunosligida o'ziga xos odatiy tusga kirgandi. Biroq xalqimizda "oyni etak bilan yopib bo'lmaydi" deyilganidek, ajdodlarimizning elu-yurt erki, ozodligi uchun olib borgan bu mardona kurashi to'g'risidagi tarixiy haqiqat milliy istiqloq sharofati bilan to'liq tiklanib, o'z haqqoniy, xolis bahosini topdi. Bu harakat sovetlar mafkurasiga to'qib chiqargan shunchaki "bosmachilik" harakati emas, balki sovet hokimiyatining g'ayritabiiy siyosati va zo'ravonlikka asoslangan amaliyotiga qarshilik ko'rsatish harakatidir.

Xo'sh, bu harakatning Turkiston zaminida yuzaga kelishining muhim ijtimoiy omillari, sabablari nimalardan iborat edi? Nega 1918-yil bahoridan Farg'ona vodiysida boshlangan bu qurolli harakat asta-sekin alanga olib, Turkistonning keng hududlari bo'ylab yoyildi? Bu harakat mohiyatiga shu nuqtai-nazardan yondashar ekanmiz, uni bir qator muhim sabablar keltirib chiqarganligiga amin bo'lamiz:

Birinchidan, xalqimiz 1917-yilda sodir etilgan fevral va oktabr o'zgarishlariga katta umidvorlik bilan ko'z tikkandilar. Ular ilg'or jadidchilik harakati rahnamoligida Rossiyada rivojlanib borayotgan demokratik harakatlardan foydalanib, erk, ozodlikni qo'lga kiritmoqchi, o'lka xalqlarini mustaqillikka olib chiqmoqchi bo'lgandilar. Biroq sovet hokimiyati o'rnatilgach, mahalliy xalqlarni sariq chaqaga arzitmasdan, ularni siyosiy faoliyatdan oshkora chetlatib, zo'ravonlikni avjiga mindirish yaqqol ko'zga tashlandi.

Ikkinchidan, mahalliy xalqqa butunlay yot kommunistik mafkurani bayroq qilib olgan sovet zulmkorlari aholining milliy qadriyatlari, udumlari, diniy e'tiqodini tahqirlash, kamsitish, masjid, madrasalar, ziyoratgoh joylarni oyoqosti qilish, noyob ma'naviy bisotlarni talash, dindorlarni ta'qibu quvg'in ostiga olish kabi nomaqbul ishlar bilan shug'ullandilar.

Uchinchidan, o'lka xalqlarining xohish-irodasi sifatida vujudga kelib, ularning milliy manfaatlari yo'lida ilk qadamlar qo'yib borayotgan Turkiston Muxtoriyatining qonga belanishi, yurt farzandlarining qirg'in qilinishi, Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlar begunoh aholisining ayovsiz talon-taroj qilinishi va fojeaga giriftor etilishi mahalliy xalq sabr-kosasini limmo-lim to'ldirib yuborgan edi.

O'z otameros zaminida o'z milliy davlatchiligini barpo etib, boshqa millatlardek erkin yashashga bel bog'lagan, yurt jilovini qo'lga olishga intilgan xalqqa, uning vatanparvar rahnamolariga nisbatan sovet tuzumi

uyushtirgan bunday g'ayriqonuniy qirg'inbarotlar butun Turkistonni oyoqqa turg'izdi. Dilda toptalgan vatan, xalq dardi, armoni jo'sh urgan yuz minglab kishilarning qo'lda qurol bilan sovetlar zo'ravonligiga qarshi kurashi mana shu zaylda boshlanib ketdi.

2-masala:

O'lkada boshlangan qarshilik ko'rsatish harakatining eng dastlabki qaynoq markazlaridan biri Farg'ona vodiysi bo'ldi. Bu harakatga xalq g'am-alamiga hamdard va sherik bo'lgan Kichik va Katta Ergashlar, Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo'ja Eshon, Omon Polvon, Rahmonqul, To'ychi, Aliyor qo'rboshilar yetakchilik qildilar. 1918-yil bahoridan vodiyniing turli joylarida 40 dan ziyod qo'rboshi dastalari faoliyat ko'rsata boshladi. Jumladan, Madaminbek Skobelev (Farg'ona) uездida, Shermuhammadbek Marg'ilon atroflarida, Kichik va Katta Ergashlar Qo'qon atroflarida, Omon Polvon, Rahmonqul Namangan uездida, Parpi qo'rboshi Andijon atrofida, Jonibek qozi O'zgant tomonda, Muhiddinbek Novqatda harakat qilmoqda edilar. Kichik Ergash qizillar qo'shini bilan bo'lgan jangda halok bo'lganidan so'ng (1918-yil fevral) Qo'qon uezdi tevaragidagi harakatga Katta (mulla) Ergash boshchilik qila boshladi. U o'zining faol harakati bilan tez orada vodiydagi ozodlik kurashining tanilgan yetakchisiga aylandi.

Bu harakatlarni birlashtirish va muvofiqlashtirish maqsadida qo'rboshilarning bir necha bor qurultoylari chaqirilib, ularda muhim hayotiy masalalar hal etilgan. Dastlabki, shunday qurultoy 1918-yil martida Qo'qon uездining Bachqir qishlog'ida o'tkazildi. Unda Katta Ergash butun Farg'ona vodiysidagi harakatning rahbari etib saylandi. Unga musulmon qo'shinlarining bosh qo'mondoni – "Amir al-Muslimin" unvonini beriladi. Madaminbek va Shermuhammadbek esa uning o'rinbosarlari etib saylanadilar. Biroq bu harakat ko'lamining o'sib, kengayib borishi, uning saflariga yangi ijtimoiy qatlamlar, tabaqalar vakillarining qo'shilishi, tabiiy suratda uning oldiga ulkan mas'ul vazifalarni, yangi muammolarni keltirib chiqara bordi. Ularni hal etish esa kurash rahnamalaridan katta matonat, kuchli iroda, yuksak harbiy mahorat, tashkilotchilik qobiliyati va uzoqni ko'ra bilishlik salohiyatini namoyon qilishni taqoza etar edi.

Farg'ona qo'rboshilari ichida Madaminbek Ahmadbek o'g'ligina mana shunday noyob fazilatlar sohibi ekanligi bilan ajralib turardi. Navqiron yoshda bo'lishiga qaramasdan katta hayot va kurash tajribasi boy, yurt kezgan, yuksak harbiy sarkardalik iste'dodiga ega Madaminbek (1892–1920) tez orada vodiy qo'rboshilari sardoriga aylanadi. Madaminbek o'zining qattiqqo'l siyosati, tashkilotchilik faoliyati va eng muhimi o'lkada kechayotgan ijtimoiy-siyosiy va harbiy vaziyatni to'g'ri baholay olishi bilan ajralib turardi. Buning ustiga aniq, vaziyatga muvofiq keladigan amaliy harakatlarni qo'llay olishi, safdoshlariga o'z ta'sirini o'tkaza olishi ham uni ko'p o'tmay butun Farg'ona qo'rboshilarining nufuzli rahbariga aylantirgan edi. 1919-yilning o'rtalariga kelib uning yigitlarining soni 25 ming kishidan

oshardi. Skobelev, Marg'ilon, Andijon, Namangan, O'sh kabi hududlarda harakat qilayotgan taniqli qo'rboshilar, ularning jangchilari Madaminbekning yashil bayrog'i ostiga birlashayotgan edilar. Chunonchi, yanvarda Marg'ilon, fevralda Skobelev va Chust shaharlarining Madaminbek tomonidan egallanishi, ularda mahalliy xalq manfaatiga javob beradigan bir qator muhim amaliy tadbirlarning o'tkazilishi uning obro'sini yanada oshirib yubordi. 1919-yil aprel oyida Madaminbek yigitlari Namangan va Qo'qon shahri atroflaridagi janglarda g'olib keldilar.

Darhaqiqat, qarshilik ko'rsatish harakatining ijtimoiy tarkibini kuzatar ekanmiz, bunda aholining sovet tuzumidan norozi bo'lgan, turli-tuman ijtimoiy qatlamlari, chunonchi dehqonlar, hunarmandlar, kosiblar, batraklar, mardikorlar, ziyolilar, dindorlar, ruhoniylar, mahalliy boylar, amaldorlar u yoki bu darajada faol ishtirok etganligi ayon bo'ladi. Turkiston avtonom respublikasi XKK raisi Q.Otaboyev 1922- yil iyulida Turkiston MIK IV-plenumida so'zlagan nutqida bu harakatni xalq qo'zg'oloni sifatida baholagan edi: "Biz 4 yil davomida bu harakatga hatto to'g'ri baho berishni ham bilmadik, u xalq qo'zg'oloni bo'lgani holda bosmachilik deb atadik. Bosmachilik mohiyatan talonchilik degan ma'noni anglatadi, bizning ushbu harakatga bergan noto'g'ri ta'rifimiz masalani hal etishda noto'g'ri yondashuvga olib keldi. Va alaloqibat 4 yil davomida biz bu harakatning biron-bir jihatini tugata olmadik". Yuqori sovet rahbarlarining bu e'tiroflari qarshilik ko'rsatish harakatining nechog'lik o'lkaning hayotiy qon tomirlariga daxl qilgani, uni larzaga keltirganini, qolaversa, yangi tuzumning keng xalq ommasini nazdida obro'sizlanib, puturdan ketayozganini yaqqol tasdiq etadi.

Farg'onaning bechorahol xalqi o'z xaloskorlarini butun choralar bilan qo'llab-quvvatlashda davom etdi. Harakat safi doimo yangi kuchlar hisobiga to'lib bordi. Vodiy qo'rboshilarining birlashish sari harakatlari ham sezilarli o'sib bordi. 1919-yil kuziga kelib Madaminbek lashkarlarining jangovarlik harakatlari keng hududlarga yoyilgandi. Monstrovning rus krestyanlari (dehqonlari)dan tashkil topgan ancha ta'sirli harbiy qismlari Madaminbek kuchlari bilan birlashdi. Bu harakatga endilikda sovetlar siyosatidan keskin norozi bo'lgan rus dehqonlari ham qo'shilgan edilar. Bu o'zgarish 1919-yil oktabrida Pomirning Ergashtom ovulida Madaminbek tarafdorlari tashabbusi bilan tuzilgan "Farg'ona muvaqqat muxtoriyat hukumati" tuzilishida ham o'z ifodasini topgandi. Hukumat tarkibi 24 kishidan iborat bo'lib, uning 16 vakilini musulmonlar va 8 nafar vakilini ruslar tashkil etardi. Farg'ona hukumati boshlig'i va musulmon qo'shinlari bosh qo'mondani etib Madaminbek saylangan edi.

1919-yil oktabr oyi oxirlarida Andijonga yaqin Oyimqishloqda to'plangan vodiy qo'rboshilarining qurultoyida vodiya harakat qilayotgan 150 ga yaqin jangovar qismlarni o'z ta'sirida ushlab turgan 4 yirik lashkarboshi: Madaminbek, Katta Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo'ja Eshon qo'mondonliklarini birlashtirishga kelishildi. Qurultoyda islom

qo'shinlarining bosh qo'mondoni – “Amir al-Muslimin” etib Madaminbek saylandi. Biroq bu birlashuv ham mustahkam bo'lib chiqmadi. Masalan, Xolxo'ja Eshon tez orada o'z kuchlarini ajratib, mustaqil faoliyat ko'rsa ta boshladi. Bu davrda Madaminbek qo'l ostida 30 mingga yaqin, Shermuhammadbekda 20000, Katta Ergash qo'rboshida 8000 jangavor qo'shin bo'lib, uchta lashkarboshi vodiydagi kurash harakatlarini boshqarib turardi. Biroq vodiydagi jangavor harakatlarning keyingi borishi tashabbusning ko'proq tajovuzkor sovet qo'shinlari qo'liga o'tishiga, qarshilik ko'rsatish harakatining pasayib borishiga olib keldi. O'lkada mustahkamlanib olishga ulgurgan bolsheviklar hokimiyati Markazdan yetarli darajada harbiy kuch, qurol-yarog' olib, son-sanoqsiz harbiy mutaxassislarni jalb qilib, ularni Farg'ona frontiga yo'llash, qonli o'ch olishga safarbar qildi.

1920-yil boshlarida sovet qo'shinlari Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek va Xolxo'ja Eshon kuchlariga sezilarli zarbalar berdilar. Jumladan, 1920-yil yanvarida qizillar Katta Ergash kuchlariga zarba berib, uning tayanch markazi Bachqirni egalladi. Huddi shu vaqtda sovet qo'shinlari Monstrovning dehqonlar armiyasini tor-mor etib, Gulcha qal'asini ishg'ol etdi. Monstrovning o'zi asir olindi. Shuningdek, fevral oyida Garbuva-Qoratepa-Shahrixon yo'nalishida qizil qo'shinlar Shermuhammadbek lashkariga kuchli zarba berdi. Shermuhammadbek yengilib, Oloy vodiysi tomon chekindi. Ayni paytda qizillar Norin va Qoradaryoning qo'shilish joyida Madaminbek askarlariga qarshi muvaffaqiyatli jang qilib, unga katta talofat yetkazdilar. Tengsiz dushman bilan kurashni davom ettirishning mushkulligi, oddiy xalq hayotining nochorlashib borayotganligi ayrim qo'rboshilarni faol kurash harakatlarini vaqtincha to'xtatib, boshqacha yo'l izlashga, sovet tomoni bilan o'zaro kelishuvlarga undadi.

Ayyor sovet hukumati taklifiga ko'ra Madaminbek 1920-yil martida sovet qo'mondonligi bilan muzokara olib bordi va sulh tuzildi. Sulh shartlariga asosan Madaminbek o'z harakatlarini to'xtatdi, uning 1200 nafardan ziyod askar yigitlarining daxlsizligi, o'z qurol-yaroqlariga ega bo'lishi, kerak bo'lganda ularning vodiya tinchlik, barqarorlik o'rnatishda o'z rahnamosi yetakchiligidagi faol ishtirok etishi ta'kidlangan edi. Madaminbek boshqa safdoshlariga ham sovetlar bilan muzokara olib borishni maslahat berdi. Biroq Farg'ona qo'rboshilari yo'lboshchilari Shermuhammadbek va Xolxo'ja Eshon o'z huzuriga muzokara uchun kelgan yurtning bu mard o'g'lonini sotqinlik va xoinlikda ayblab, uni qatl ettiradilar.

Farg'onada sovetlarga qarshi kurash bundan keyin ham yangi kuchlar bilan qo'shilishib davom etsada, biroq u avvalgidek keng qamrovli jangovar, hujumkor yo'nalish kasb etolmadi. 1920–1923-yillar davomida vodiya hududlari bo'ylab olib borilgan kurashlarga aka-uka Shermuhammadbek va Nurmuhhammadbek, ulardan so'ng Islom Polvon va Rahmonqullar yetakchilik qildilar. Ularning har birining jasorati, haq va ozodlik yo'lidagi fidoyiligi xalq xotirasida muhrlanib qoldi.

Vodiyda yoqilgan sovetlarga qarshi harakat mash'alasi keyinchalik Turkistonning boshqa hududlariga ham yoyildi. Sovet hokimiyatining zulmi va zo'ravonligiga qarshi kurash Buxoro va Xorazmda, Samarqand viloyatida ham aks-sado berdi. Ular yana o'n yillar davomida g'addor rejim kuchlari bilan tengsiz janglarda qatnashib, behisob mahrumliklarga duch kelishiga qaramasdan o'z g'oyalariga sodiq qoldilar.

3-masala:

Yurt farzandlari uzoq yillar davomida tengsiz jangu jadallarga dosh berib, so'nggi nafaslariga qadar Vatan oldidagi burchini ado etdilar. Bu ularning ona zaminga mehri, sadoqati nechog'lik beadam bo'lganini, undan ruh, madad olib erkinlik uchun jasorat ko'rsatib kurashganini to'la isbot etadi. Bejiz Madaminbek: "Mening millatim – mening jonu dilim", deb xitob qilib, uni o'z hayoti va kurashining bosh mazmuni, deb bilmagan edi. Shermuhammadbek tilidan aytilgan: "Turkiston – turkistonliklar vatanidir, undan boshqa hech kim uning ustidan hukmronlik qilishga haqli emas!" degan jangovar shior uning ming-minglab quroldosh yigitlari uchun harakat dasturi rolini o'taganligi shubhasiz.

Lekin bu kurash nechog'lik shiddatli kechmasin u o'z nihoyasiga yetolmadi. Bunga esa ko'plab jiddiy salbiy holatlar va omillar ta'sir etganligi aniqdir. Eng asosiy sabablardan biri – harakat yetakchiligidan aholi turli tabaqalarini ulug'vor maqsadlar yo'lida jipslashtirishga qodir bo'lgan yagona milliy g'oyaga ega emasligidir. Qo'rboshilar siyosiy kurashda toblangan ilg'or jadid namoyondalarini ham o'zlaridan chetlashtirgan edilar. Zero, ular qanchalik olijanob maqsadlar, jangovar shiorlar ostida jon fido etmasinlar, biroq ularning harakati yagona kurash dasturi asosida tashkil etilmagan edi. Harakat yetakchilari saflarida chinakam uyushqoqlikning yetishmasligi, joylarda harakat qilgan kuchlar o'zlarining tor hududiy chegaralari bilan o'ralashib qolganligi, ayrim qo'rboshilarning o'z nafsoniyatlariga berilishi, dunyoqarashi torligi, cheklanganligi, manmanlik kasaliga yo'liqqanligi, bir-birlari bilan kelisholmasligi, o'zboshimcha xatti-harakatlarga intilishi kabi hollar oxir-oqibatda bu kurashning borishiga jiddiy monelik qildi. Xalq dardi, g'ami va tashvishlarini chuqur tushungan harakat rahnamolari o'ta zaruriyat taqoza etgan kezlarda o'zaro kelishmovchiliklarni bir chetga surib qo'yib, bir-birlari bilan umumiy til topisha olmadilar. Goho Madaminbek bilan Katta Ergash yoxud Madaminbek bilan Xolxo'ja Eshon o'rtasidagi nizo va ixtiloflar oqibatda ularning har birini fojeali qismatga mahkum etdi.

Qarshilik ko'rsatish harakati yetarli moddiy-ta'minot bazasiga, qurol-aslaha zahirasiga ega emasdi. Ular chetdan keladigan harbiy madad va yordamga ham umid qila olmasdilar. O'lka zo'ravoni bo'lib olgan sovetlar esa o'z qo'shinini zamonaviy qurol-yarog'lar va harbiy kuchlar bilan ta'minlay olgan edi. Ayyorlikda pixini yorgan sovet mutasaddilari va ularning ko'p sonli gumashtalari har bir vaziyatdan ustamonlik bilan foydalandilar. Ular kerak bo'lsa yo'l qo'ygan qo'pol xatolarini tuzatib, yon berib, mahalliy

aholi noroziligini yumshatib, ularni o'z tarafiga ag'darib olishga urindilar. Chunonchi, dehqonlarga yer berish, ularni avf etish, soliqlar miqdorini kamaytirish, Madaminbek singari taniqli qo'rboshilar bilan muzokaralar olib borish, ular bilan kelishish, o'zaro yon berish va boshqa amaliy tadbirlar bilan bu hududdagi ahvolni asta-sekin o'z foydalariga o'zgartirib bordilar. Sovet mafkurasining butun o'tkir tig'i, ta'sir vositalari mana shu maqsadga yo'naltirilgandi. Bu esa qarshilik ko'rsatish harakatining istiqboliga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi.

Bu harakat millionlab yurtdoshlarimiz hayoti va qismatida o'chmas fojeali iz qoldirdi. Ba'zi aniqlangan rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, u milliondan ziyod mahalliy millat kishilarining aziz umrlariga zomin bo'ldi. Necha yuz minglab oilalarning o'z ona zaminini tark etib, begona yurtlarga bosh olib ketishlariga sabab bo'ldi. Son-sanoqsiz odamlar mamlakatning uzoq hududlariga surgun qilindi. Zero, 20– 30-yillarda bobokalonlarimiz qilgan ulkan sa'y-harakatlar, to'kkan qutlug' qonlar, bergan bemisl qurbonlarning ajri, ibрати ozmuncha emas. Ularning yorqin, porloq xotirasi hozirgi minnatdor avlod kishilarining dili, shuurida hamisha saqlangusi, faxr-iftixor tuyg'usi bilan eslangusidir.

Nazorat uchun savollar:

1. Qanday sabablar Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi harakatni keltirib chiqardi?
2. Farg'onadagi harakat rahnamolari orasida kimlarning nomlarini alohida ajratib ko'rsatgan bo'lardingiz?
3. Nega bu kurash dastavval Farg'ona vodiysida boshlandi?
4. Madaminbek shaxsini qanday baholaysiz?
5. Qarshilik ko'rsatish harakatini mag'lubiyatga olib kelgan sabablarni nimalarda deb bilasiz?
6. Sovet hokimiyati kuchlarining qarshilik ko'rsatish harakati kuchlari ustidan g'olib kelganligining asosiy omillarini nimalarda deb hisoblaysiz?
7. Qarshilik ko'rsatish harakati Turkiston xalqlari uchun qanday muhim saboqlar berdi?

**Mavzu: Xorazm va Buxoroda demokratik harakatlarning o'sib borishi.
Xonlik va amirlikning qulashi.**

Reja:

- 1) Xiva xonligida ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Yosh xivaliklar faoliyati.
- 2) Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi.
- 3) Buxoro amirligidagi vaziyat. Yosh buxoroliklar harakati.
- 4) Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi.

Adabiyotlar:

1. «O'zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob, T.»Sharq" 2000, 113-132, 213-270 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi" (1917–1991-yy.). T."Sharq" 2003, 51-66 betlar.

1-masala:

Ma'lumki, Xiva xonligi hamda Buxoro amirligi XIX-asr ikkinchi yarmida yuz bergan chorizm bosqinidan keyin o'z mustaqilligidan mahrum bo'lib, Rossiya protektorati (vassalligi)ga aylanib qolgan edi. Garchand, ichki siyosatda nisbatan mustaqil bo'lsalarda, biroq ularning xorijiy davlatlar bilan bo'ladigan tashqi siyosiy va savdo-tijorat aloqalari Rossiya hukumatining to'liq nazoratida amalga oshirilardi.

Haqiqatdan ham Xiva xonligining butun ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-xo'jalik hayotida rus mustamlakachiligi siyosatining kuchli ta'siri va asorati sezilib turardi. Buning ustiga mamlakatning xonidan tortib to uning son-sanoqsiz, kattayu-kichik amaldorlari xalqqa keragidan ziyod jabr-zulm o'tkazib keldilar. Shu bois xonlikda ommaviy norozilik harakatlari to'xtovsiz yuzaga kelib, kuchayib bormoqda edi. Ayniqsa, 1917-yilgi fevral inqilobiy o'zgarishidan keyin Xivada ilg'or demokratik harakatlar avj oldi. Endilikda Xiva xonligi fevral o'zgarishidan foydalanib, o'zini Rossiya ta'siridan xalos etib, mustaqillik maqomini qo'lga kiritishga intildi. Ayni chog'da xonlikning jafokash xalqlari hukmron sinflar va tabaqalar zulmidan qutulib, keng demokratik erkinliklar va huquqlarga ega bo'lishga umid bog'ladilar.

Xiva xonligi hududida aholi keng ijtimoiy qatlamlarining demokratik yo'nalishdagi harakati o'sib bordi. Ularning sa'y-harakatlariga Yosh xivaliklar tashkiloti rahnamolari yetakchilik qildilar. XX-asr boshlarida vujudga kelgan Yosh xivaliklar uyushmasi o'zining dastlabki qadamlaridanoq xonlikdagi mustabid tuzumni chuqur isloh qilish, xalqning ahvolini yaxshilash, uning tub maqsad va manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun kurash olib bordi. 1917-yil boshlarida Rossiyada bo'lgan o'zgarishlar ta'sirida Yosh xivaliklarning faoliyati yanada kuchaydi. Ular dasturiy vazifalarini belgilab, xonlikdagi siyosiy vaziyatni o'zgartirish va qator muhim demokratik islohatlarni amalga oshirishga harakat qildilar. Yosh xivaliklar rahbarlari xonlikning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, tinchlik yo'li bilan, asta-sekin mutlaq monarxiya tuzumidan konstitutsion monarxiya boshqaruviga o'tishga qaratilgan manifest ishlab chiqdilar. Manifestda xonning vakolatlari doirasini cheklash, xalqqa zulm o'tkazgan amaldorlarni jazolash va vazifasidan mahrum etish, ijtimoiy hayotning muhim sohalari – iqtisodiyot, ta'lim va madaniyat jabhalarini isloh qilish talablari aks ettirilgandi. Xivadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskin tus olayotganini, keng aholi qatlamlari faol harakatga kelayotganini, ommaviy ko'cha namoyishlari

to'xtamayotganini ko'rgan Xiva xoni Isfandiyorxon murosaga borib 1917-yil 5-aprel kuni Manifestni imzolashga majbur bo'ladi.

Manifest talablariga ko'ra xonlikda konstitutsion monarxiya tuzumi o'rnatildi. Ayni paytda tarkibi 30–50 kishidan iborat ruhoniylar va savdo-sanoat ahli vakillaridan saylangan Majlis va Nozirlar Kengashi tuziladi. Ular xalq vakilligi boshqaruvi organlari sifatida xon hokimiyati vakolatlarini ma'lum darajada cheklab qo'ydi. Majlis raisligiga Yosh xivaliklar tashkilotining taniqli rahnamolaridan Boboxxun Salimov saylangan bo'lsa, Nozirlar Kengashi raisligiga esa Husaynbek Matmurodov saylandi. Xon xazinasi va uni tasarruf qilish ustidan nazorat o'rnatildi. Xon temir yo'llar qurish, pochta-telegraf aloqalari o'rnatish, yangi jadid maktablari ochish to'g'risida va'dalar beradi. Yosh xivaliklarning bu g'alabasi mamlakatdagi barcha demokratik kuchlarga, erk va ozodlikka tashna xalq ommasiga quvonch bag'ishladi.

Biroq xon va uning atrofidagi mutaassib kuchlar qo'ldan ketgan nufuz va imtiyozlarni qaytarib olish niyatidan voz kechmagandilar. Ular fursat kutib, demokratiya tarafdorlaridan qonli o'ch olish, mustabid tuzumni to'la qayta tiklash payida bo'ldilar. Darhaqiqat, 1917-yil iyuniga kelib Isfandiyorxon o'zini o'nglab olgach, Rossiya Muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili, general Mirbadalov yordamiga tayanib, Matmurodov boshchiligidagi Yosh xivaliklar rahbar guruhini qamoqqa oladi. Yosh xivaliklar partiyasi va uning faoliyati qonundan tashqari deb e'lon qilina di. Iyul oyida Xivada Rossiya Muvaqqat hukumatining komissari lavozimi ta'sis etiladi va xonlikka qo'shimcha harbiy qismlar, kazak qo'shinlari yuboriladi. Muvaqqat hukumat butun choralar bilan Sharqdagi o'z pozitsiyalarini saqlab qolish va mustahkamlashga intildi.

Shunday qilib, Yosh xivaliklar rahbarlik qilgan demokratik kuchlarning xonlik tuzumiga qarshi olib borgan kurashining birinchi bosqichi muvaffaqiyatsiz yakun topdi. Yosh xivaliklar boshqa kuchlar bilan ittifoq tuzmay, faqat o'z tarafdorlari bilangina harakat qilib, mutaassib qora kuchlarni yengib, tugal maqsad-muddaolariga erishib bo'lmagligini tushunib yetdilar. Bunday vaziyatda ular eng avvalo, qo'shni Turkistonda faol harakat qilayotgan demokratik va inqilobiy kuchlardan, ularning yo'lboshchilaridan madad olish, ular bilan yaqindan aloqalar bog'lashga intildilar.

2-masala:

1917-yil kuzida Rossiyada yuz bergan oktabr o'zgarishi uning tasarrufidagi Xiva xonligidagi voqealarning rivojlanish jarayoniga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Avvalo, xonlikka tutash bo'lgan Turkiston hududlarida bolsheviklarning sovet hokimiyati zo'ravonlik bilan o'rnatildi. Garchi sovet Rossiyasi Xivaning davlat mustaqilligini rasmiy tan olgan bo'lsada, biroq turli yo'llar bilan, yashirin va oshkora tarzda uning ichki ishlariga aralashishni davom ettirdi. Ayniqsa, bunda xonlikdagi mavjud hukmron tuzumga qarshi turgan kuchlarni qo'llab-quvvatlash, ularga harbiy,

moliyaviy va ma'naviy yordam ko'rsatish hamda gij-gijlashga alohida e'tibor berildi.

1917-yil kuzidan boshlab xonlikning siyosiy ahvoli keskinlashib bora boshladi. Isfandiyorxon har qanday yo'l bilan o'z saltanatini saqlab qolishga intildi. Uning yuritgan kaltabin siyosati, ilg'or kuchlarni quvg'inga duchor etishi, Yosh xivaliklar tashkilotini tor-mor etib, ularning rahbarlaridan o'ch olishi xonlikni tang ahvolga duchor etdi. Mamlakatdagi vaziyatni boshqara olmay qolgan xon o'z raqibi, ancha ta'sirli kuch egasi, turkmanlar sardori Junaidxonni 1918-yil yanvar oyida Xivaga chaqirib, uni o'z qoshiniga bosh qo'mondan (sardori karim) etib tayinlaydi. Ikkinchi tomondan Rossiya sovet hokimiyati 1917-yil oktyabr to'ntarilishidan so'ng Xorazmga xon faoliyatini nazorat qilish uchun katta harbiy qo'shin yubordi. Hokimiyatni bolsheviklar egallab olish xavfi paydo bo'ldi. Isfandiyorxon mana shundan ham cho'chigan edi. Junaidxon tez orada Isfandiyorxonni qatl ettirib, uning o'rniga xonning akasi, irodasiz Said Abdulloni xon qilib ko'taradi. Amalda esa Junaidxon yakka hukmron bo'lib oladi.

Bolsheviklar va sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani Junaidxon hokimiyatni egallab olgach, sovetlarga qarshi ochiq kurashga kirishadi. U o'z harbiy kuchlarini 10 ming jangchiga yetkazadi. Shuningdek, Buxoro amirligi bilan aloqalar bog'laydi. Angliya hukumati tomonidan harbiy madad olishga intiladi. Biroq, Junaidxon harbiy qismlarining Amudaryo bo'limi va Nukus atrofida sovet kuchlari bilan olib borgan hujum harakatlari mag'lubiyatga uchraydi. Junaidxon o'rnatgan harbiy diktatura aholi o'rtasida norozilik harakatlarining o'sib, kuchayib borishiga ham sabab bo'ladi. Buning natijasida xonlikni tark etib, qo'shni Turkiston ASSR hududlariga boruvchi qochoqlar soni ortib boradi. Xivadagi voqealar rivojini ko'z-quloq bo'lib kuzatib borayotgan sovet tomoni qulay fursatni boy bermay, xonlik aholisining norozilik harakatiga tobora inqilobiy tus berib bordi. Shu maqsadda sovet mutasaddilari qochoqlardan jangovar qismlar tuzib, qurollantirib, ularni xonlik tuzumini ag'darishga safarbar eta bordi. Sovet Turkistoni rahbarlari bu bilan ham kifoyalanmasdan Amudaryo bo'limida (To'rtko'lda) N.A.Shaydakov va N.M.Shcherbakov boshchiligidagi shimoliy va janubiy harbiy dastalar tuzib, ularni xonlik tuzumiga qarshi harakatga yo'lladi. Bu endi xonlik hokimiyatini ag'darib tashlashga qaratilgan sovetlarning ochiqdan-ochiq zo'ravonligi edi. Xonlikda kechayotgan zulmdan norozi bo'lgan 3 mingga yaqin mahalliy qo'zg'olonchilar va sovet qo'shinlari 1919-yil dekabr oyining so'nggi o'n kunligida Junaidxonga ketma-ket zarbalar berib, Xiva tomon siljib bordi. 1920-yil 2-fevralda Xiva egallandi. Junaidxon qolgan-qutgan qo'shini bilan Qoraqum sahrosiga chekindi. Qo'g'irchoq xon Said Abdullo taxtdan voz kechdi. Shu tariqa, qizil armiya kuchi va madadi bilan Xiva xonligi ag'darildi.

Hokimiyat yangidan tuzilgan Muvaqqat Inqilobiy qo'mita qo'liga o'tdi. Uning tarkibiga Yosh xivaliklar 2 ta, turkman qabilalaridan 2 ta va din

peshvolaridan 1 ta vakil kiritildi. Inqilobiy qo‘mita raisi etib Yosh xivaliklar rahbarlaridan biri Jumaniyoz Sultonmurodov saylandi. Tez orada Yosh xivaliklar ishlab chiqqan manifest e‘lon qilindi. Unda mamlakatning demokratik rivojlanish yo‘lini aks ettirgan keng ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy o‘zgarishlar amalga oshirilishi belgilab berilgan edi.

1920-yilning 27–30-aprel kunlari Xivada bo‘lib o‘tgan xalq vakillari I Butun Xorazm qurultoyi Xiva xonligi tugatilganligi va yangidan Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilganligini e‘lon qildi. Qurultoy XXSRning muvaqqat Konstitutsiyasini qabul qildi. Respublikaning oliy hokimiyati yilda bir marta chaqiriladigan qurultoy bo‘lib, u respublika hayotiga daxldor eng yirik vazifalarni hal etadi. Qurultoy mamlakatni boshqarish uchun 15 kishidan iborat hukumat – Xalq Nozirlar Kengashini sayladi. Xalq hokimiyatiga saylovlar umumiy bo‘lib, respublikaning 18 yoshga yetgan fuqarolari dini, millati, jinsidan qat‘iy nazar qurultoy yoki mahalliy sovetlarga saylash va saylanish huquqiga ega bo‘ldilar. Faqat xon va uning oila-a‘zolari, ruhoniyat vakillari, sudxo‘rlargina saylov huquqlaridan mahrum etildi. Konstitutsiya respublikaning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, shariat sudi tizimini saqlab qoldi. Qurultoyda Xorazm respublikasining birinchi hukumati raisligiga Yosh xivaliklar rahbari Polvonniyoz Yusupov saylandi. Hukumat tarkibi ham Yosh xivaliklar va turkman urug‘-qabilalari boshliqlaridan tashkil topgan bo‘lib, bu o‘sha davrdagi kuchlar nisbatini aks ettirardi.

1920-yil iyunida Xivada Xorazm Kommunistik partiyasining ta‘sis konferensiyasi bo‘lib o‘tdi. Unda XKPning tashkiliy rasmiylashuvi amalga oshadi. 1920–1921-yillarda Xorazmda kasaba uyushmalari, “Qo‘shchi” uyushmalari, inqilobiy yoshlar ittifoqi tashkilotlari yuzaga keladi. Ularning saflari ham tez ortib bordi.

Xorazmda sovetlarning faol ko‘magi, qo‘llab-quvvatlashi bilan xalq sovet respublikasining vujudga kelishi, Rossiya Federatsiyasi, qolaversa, Turkiston avtonom sovet respublikasi uchun ayni muddao bo‘ldi. Ular yosh respublikaga asta-sekin ta‘sir o‘tkazib, uni o‘z domiga ilintirishga intildilar. Asosiy maqsad esa Xorazmga “beg‘araz yordam” ko‘rsatish, sovet tartib-qoidalarini tashkil etish orqali uni pirovardida bolsheviklar hokimiyati qo‘l ostiga kiritib olish edi. Jumladan, 1920-yil 13-sentabrda Rossiya hukumati bilan XXSR o‘rtasida imzolangan ittifoq shartnomasi ham asl mazmun-mohiyati bilan mana shu maqsadga xizmat qilardi. XXSR va RSFSR o‘rtasida tuzilgan ittifoq shartnomasi hamda harbiy-siyosiy va iqtisodiy ahdlashuvlar, bir tomondan, Xorazm respublikasi pozitsiyasining mustahkamlanishiga, ikkinchi tomondan esa uning qudratli sovet davlatiga siyosiy qaramligini yanada kuchayib borishiga xizmat qilardi. Faqatgina 1921-yil davomida uch marta (mart, sentabr, noyabrda) hukumat o‘zgarishi yasaliib, Moskvaga ma‘qul kelmagan uning tarkibi yangilandi. O‘z xalqi milliy manfaatlarini yoqlab siyosat yuritgan Polvonniyoz Yusupov, M.Ibniyaminov,

O.Muhammadrahimov bosh bo'lgan hukumat tarkiblari bekor qilindi, ularning rahbarlari asossiz qoralanib, og'ir jazolarga mahkum etildilar. Shuningdek, sovet Rossiyasi Turkiston hududidagi milliy respublikalar mustaqilligini butkul barham toptirish, ularni o'z tasarrufiga bo'ysundirish sari qat'iy yo'l tutdilar. 1923-yil martida Toshkentda Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalari vakillari ishtirokida konferensiya chaqirilib, unda mazkur respublikalarni iqtisodiy jihatdan birlashtirish maqsadida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi tuzildi. Bu esa ularni har tomonlama boshqarish tizimi murvatlari Rossiya nazorati ostiga o'tayotganidan dalolat berardi.

1923-yil oktabrida bo'lib o'tgan IV Butun Xorazm qurultoyi respublikaning yangi Konstitutsiyasini qabul qildi. Unda amalga oshirilgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalaridagi o'zgarishlar tahlil qilinib, uning o'z rivojlanishida sotsialistik bosqichga kirganligi ta'kidlanib, XXSRni Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi (XSSR) deb e'lon qildi. Konstitutsiya yerga bo'lgan xususiy mulkchilikni bekor qildi, barcha yerlar umumxalq mulki deb e'lon qilindi. Vaqf mulklari Maorif nozirligi ixtiyoriga o'tdi. Bu Konstitutsiya o'zining chuqur sinfiylik mohiyati bilan ajralib turardi. Vohada yuz berayotgan majburiy yo'sindagi sotsialistik o'zgarishlar, mulkiy tabaqalarga qilinayotgan zo'ravonlik va bedodliklar mahalliy aholi noroziligining alanganib borishiga sabab bo'ldi. 1924-yil yanvarida yuz bergan xalq qo'zg'oloni ham buning yorqin ifodasidir. Garchand, qo'zg'olon qizil askarlar kuchi bilan bostirilgan bo'lsada, biroq keng xalq ommasining sovet tuzumiga qarshi kurashi 30-yillar o'rtasigacha davom etdi.

3-masala:

1917-yilgi fevral burjua-demokratik inqilobi va podsholik tuzumining ag'darilishi, hokimiyatning boshqa siyosiy kuchlar qo'liga o'tishi amir Buxorosiga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Negaki, chorizmning yarim mustamlakasi hisoblanib kelgan Buxoroda bu davrga kelib ichki ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ziddiyatlar jiddiy tus olib borayotgandi. Buning boisi amirlikning moliyaviy-iqtisodiy hayoti va savdo-sotiq aloqalari ko'pdan buyon Rossiya iqtisodiyotiga bo'ysundirib kelinganligida edi. Bunda uning siyosiy jihatdan qaramligini gapirib o'tmasa ham bo'ladi. Buning ustiga mamlakat ichki hayotida hokimi mutlaq, cheklanmagan vakolatlar sohibi bo'lgan amir va uning ko'p sonli ayonlari, amaldorlari mehnatkash ommaga hukm o'tkazib, zulm-sitamni kuchaytirib kelardi. Yurt fuqarolarining aksariyat ko'pchiligi adolatsizlik, huquqsizlik va demokratik erkinliklarning yo'qligidan aziyat chekardi. Shu bois amirlikda tez-tez xalq g'alayonlari yuz berib turardi. Ularda harakatga kelgan aholi tabaqalari o'zlarining haqqoniy, adolatli talablarini ilgari surib, mamlakatda o'zgarishlar yuz berishini yoqlardilar.

XX-asr boshlarida ilg'or taraqqiyparvar ziyoli yoshlardan tashkil topgan Yosh buxoroliklar tashkiloti ham aynan mana shu maqsadlarda faoliyat yuritardi. O'z saflarida Abduvohid Burhonov, Usmon Xo'jayev,

Fayzulla Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Mirza Muhiddin Mansurov, Abdulqodir Muhiddinov va boshqa o‘nlab yurt fidoyilarini birlashtirgan Buxoro jadidlari 1917-yil inqilobiy voqealaridan foydalanib keng xalq manfaatlarini foydasiga muhim siyosiy o‘zgarishlarni ro‘yobga chiqarishga harakat qildilar.

1917-yil 7-aprelda amir Said Olimxon keng omma tazyiqi va Yosh buxoroliklarning islohiy talablari asosida Manifest chiqarishga majbur bo‘ladi. Unda amirlik tuzumining tub negizlariga daxl qilmagan holda mamlakatda bir qator demokratik o‘zgarishlar o‘tkazish ko‘zda tutilgan edi. Soliqlarni tartibga solish, turli ijtimoiy tabaqa vakillaridan iborat Majlis tashkil qilish, maorif, tibbiyot, sud tizimi faoliyatini yaxshilash, ma‘muriy boshqarish ishlarini takomillashtirish va boshqalar shular jumlasiga kirardi. Biroq, hukmron, reaksiya kuchlari unga tish-tirnoqlari bilan qarshi turdilar. Yosh buxoroliklarni ta‘qib qilish, ulardan o‘ch olish avjiga chiqdi. Ularning ko‘plab namoyondalari qo‘shni Turkiston ASSRga bosh olib ketishga majbur bo‘ldilar. Shu tariqa amirlikda konservativ ruhdagi kuchlarning qo‘li baland keldi. Islohiy harakatlarning birinchi bosqichi muvaffaqiyatsiz yakun topdi.

1917-yil kuzida Rossiyada yuz bergan oktabr to‘ntarishi va bolsheviklarning hokimiyatga kelishi amirlikdagi voqealar rivojiga ham ta‘sir o‘tkazmasdan qolmadi. Sotsialistik inqilob g‘oyasini boshqalarga yoyishga intilgan bolsheviklar chegaradosh Buxoroni o‘z mo‘ljaliga olgan edilar. Shu bois Rossiya Federatsiyasi, qolaversa, sovet Turkistoni, uning mutasaddilari har bir vaziyatdan foydalanib, Buxoro ichki ishlariga aralashib, muxolifatchi kuchlarni qo‘llab-quvvatlab, amirlik tuzumini qulatish harakatida bo‘ldilar. Turkiston avtonom sovet respublikasi hukumati raisi F.I. Kolesov suveren Buxoro davlatiga ochiq tazyiq o‘tkazib, Yosh buxoroliklar talabini quvvatlagan bo‘lib, 1918-yil 2-martida Kogon temir yo‘li yoqalab qizil qo‘shinlar kuchi bilan ochiq harbiy intervensiya uyushtirdi. G‘azabga kelgan Buxoroning ko‘pchilik aholisi o‘z yurtini jon-jahdi bilan himoya qilib, bolsheviklar hamlasiga qarshi yalpi kurashga otlandilar. Kolesov intervensiyasi tezlikda sharmandalarcha mag‘lubiyatga uchradi. Bu esa amir va uning arkoni davlatiga barcha inqilobiy-demokratik kuchlardan qonli o‘ch olish uchun bahona bo‘ldi. Ayniqsa, Yosh buxoroliklar ayovsiz qirg‘in qilindi. Ularning anchagina qismi yashirinishga yoki muhojirlikka ketishga majbur bo‘ldi.

4-masala:

1918-yilgi mart voqealari va amirlik hamda uning tevaragidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning borishi Buxoro davlatini chuqur tanazzulga duchor etdi. Rossiya bozorlariga yuborilgan ko‘plab miqdordagi qimmatbaho mollar, mahsulotlar sotilmay omborxonalarda taxlanib qoldi. Buning evaziga Rossiyadan keltiriladigan mahsulotlar kelishi to‘xtab qoldi. Buxoroning Rossiya bilan savdo-sotiq aloqalaridagi bu xil o‘zgarishlar uning uqtisodiy hayotiga, aholi turmush darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Bu esa xalq

norozilik harakatlarining kuchayishiga olib keldi. Amirlikning muxolifatchi va inqilobchi kuchlarga nisbatan shafqatsiz xatti-harakati ham siyosiy tanglikni kuchaytirayotgandi. Bundan esa qo'shni Turkistonning sovet mutasaddilari ustamonlik bilan foydalanishga urindilar. Ular Buxorodan son-sanoqsiz oqib kelgan inqilobiy va demokratik kayfiyatdagi kuchlarni ishga solib "Buxoro inqilobi"ni tayyorlab bordilar.

Buxoroning ko'zga ko'ringan rahbarlari: F.Xo'jayev, U.Xo'jayev, Ota Xo'jayev, Qori Yo'ldosh Po'latov, M.Qulmuhammedov, A.Yoqubov, A.Muhiddinov, N.Husainov va boshqalarning inqilobiy faoliyati Moskva va Toshkentda ma'qullanib, ularning harakat dasturlari ishlab chiqilganligi boisi ham shundandir. Yosh buxoroliklar partiyasi ishlab chiqqan dasturda tez vaqt ichida feodal-despotik tuzumni tugatish, mamlakatda demokratik respublika tuzish va keng xalq ommsining tub manfaatlarini ko'zlab ko'plab ijtimoiy-demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish vazifalari bayon etilgan edi. Partiyaning 1920-yil iyunidan Toshkentda chiqa boshlagan "Uchqun" gazetasida ham ilg'or demokratik g'oyalar ilgari surilishi bilan birgalikda Buxoro xalqini amirning mutlaq tuzumini ag'darib tashlash uchun faol kurashga da'vat etib borildi.

Amirlik tuzumini harbiy kuch qo'llash orqali ag'darib tashlash uchun tayyorgarlik ishlari sovet Turkistoni hukumati va uning Frunze boshliq Turkiston fronti qo'mondonligi tomonidan boshlab yuborilgandi. Ayni paytda Buxoroda qurolli qo'zg'olonni o'tkazish yuzasidan harbiy-inqilobiy byuro tashkil etildi. Uning tarkibiga Turkkomissiya vakillari M.Frunze, V.Kuybishev, TKP vakili N.To'raqulov, BKP Markaziy Qo'mitasi raisi N.Husainov, Yosh buxoroliklar partiyasi rahbari F.Xo'jayevlar kirgandilar. Buxoro amirligining ag'darilishi aslida bolsheviklar zo'ravonligi va makkorona siyosatining real ifodasi bo'lgandi.

1920-yil 29-avgustda Chorjo'yda amir tuzumiga qarshi "xalq qo'zg'oloni" boshlanishi bilanoq, Beshim Sardor boshchiligidagi inqilobiy qo'mita avvaldan tuzilgan kelishuvga binoan darhol sovet hukumatiga murojaat qiladi. Bu sovet qo'shinining qo'zg'olonchi kuchlarni himoya qilib, Buxoroga qarshi urush harakatlarini boshlashiga bahona bo'ladi. Amir lashkari son jihatidan ko'p bo'lgani bilan (20 mingga yaqin) biroq uning qurollanish darajasi qizillar qo'shiniga nisbatan ancha zaif holda edi. Hujumga tashlangan sovet qo'shinlari amirlikning Chorjo'y, Shahrisabz, Qarshi, Kitob va boshqa hududlarini egallab, Buxoro tomon siljib bordilar. Ayniqsa bu bosqin natijasida Buxoro va uning ko'p sonli aholisi mislsiz zarar ko'rdi. Shahar bir necha kun davomida zamonaviy qurollardan o'qqa tutildi, bombardimon qilindi. Uning ko'plab noyob osori-atiqalari, tarixiy obidalari vayron etildi. Nihoyat, 1920-yil 2-sentabrda amir va uning lashkari yengilib, Buxoroni tark etadi. Shundan so'ng shahar sovet bosqinchilari tomonidan egallanadi. Buxoro qizil qo'shinlar tomonidan egallangach, hokimiyat Muvaqqat Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi qo'liga o'tadi.

1920-yil 14-sentabrda BKP MQ va Muvaqqat Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasining birlashgan majlisida Abduqodir Muhiddinov boshchiligida oliy qonun chiqaruvchi organ – Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi va Fayzulla Xo'jayev raisligida Respublika hukumati – Xalq Nozirlar Kengashi tashkil qilindi. O'sha yilning 6– 8-oktabr kunlari xalq vakillarining I Butun Buxoro qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilgani to'g'risida qaror qabul qilindi.

1921-yil 4 martda Moskvada BXSR bilan RSFSR o'rtasida ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim imzolandi. Bu rasmiy hujjatlar asosida Buxoro davlatining sovet Rossiyasiga harbiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan har tomonlama bog'liq bo'lib qolganligi qonuniy belgilab qo'yildi. Darhaqiqat, sun'iy inqilob yasash yo'li bilan amirlik tuzumini ag'darishga erishgan sovet hokimiyati endilikda unga o'zining sotsialistik g'oyalariyu tartib-qoidalarini bemalol tiqishtira olar edi. Markazning S. Orjonikidze, Sh.Eliava, Ya.Peters singari nufuzli emissarlari Buxoroga tez-tez yuborilib, Buxoro hukumati faoliyatini taftish qilish, uning yo'l qo'rgan xato, nuqsonlarini fosh qilish bilan shug'ullandilar. Shuningdek, RKP(b) MQning 1923-yil 12-iyunda qabul qilgan Buxoro masalasiga doir maxsus qarori ham BXSRning ichki ishlariga qo'pollik bilan aralashish edi. Bu qarorda Buxoroning rivojlanish jarayonini "sotsialistik izga" burib yuborish maqsadi ko'zda tutilgan edi. Buxoro xalqining tub milliy manfaatlari yo'lida fidoyilik bilan faoliyat yuritgan Abdurauf Fitrat, Muinjon Aminov, Ota Xo'jayev, Sattor Xo'jayev, Rahimjon Yusufzodalarning respublika hukumati tarkibidan chetlatilishi ham Moskva vakillarining talabi bilan amalga oshirilgan edi. BXSRning asosiy rahbar tashkiloti – Buxoro Kommunistik partiyasi ham RKP(b) MQning viloyat tashkiloti maqomida faoliyat yuritishga majbur edi. 1921-yil sentabrda qabul qilingan BXSR Konstitutsiyasi ham RSFSR konstitutsiyasi andozasida tuzilgan edi.

Markaz tashabbusi bilan 1923-yil martida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashining tuzilishi va uning tarkibiga Buxoroning ham jalb qilinishi uning iqtisodiy mustaqilligining asta-sekin qo'ldan boy berilishiga sabab bo'ldi. Hukmron Markaz tazyiqi asosida bu hududda qat'iy tarzda sotsialistik o'zgarishlar amalga oshirilib borildi. 1923-yilda qabul qilingan Konstitutsiyaga binoan mulkdorlar, savdogarlar, ruhoniylar saylov huquqidan mahrum etildi.

1924-yil sentabrda bo'lib o'tgan V Butun Buxoro qurultoyi BXSRni Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi (BSSR) deb e'lon qildi. Nihoyat, 1924-yil o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida uning hududlari O'zbekiston va Turkmaniston SSR tarkibiga qo'shib yuborildi. Ayni chog'da Buxoro mehnatkashlarining sovetlar tuzumi zo'ravonligiga qarshi harakati XX-asrning 30-yillari o'rtalariga qadar davom etdi.

Nazorat uchun savollar:

1. 1917-yil fevral inqilobiy o'zgarishi yuz bergan vaqtda xonliklarda qanday ijtimoiy-siyosiy vaziyat hukm surayotgan edi?
2. Xiva xonligida siyosiy ahvol qay tarzda kechayotgan edi?
3. Yosh xivaliklar faoliyatiga oid nimalarni so'zlab bera olasiz?
4. Junaidxon xonlik hukmdori bo'lib olganidan keyin nega xonlikdagi siyosiy tanglik jiddiy tus olib bordi?
5. Xiva xonligi qay yo'sinda tugatildi?
6. Buxoro amirligida vaziyat qanday edi?
7. Yosh buxoroliklar faoliyati haqida nimalar bilasiz?
8. Sovet Turkistoni harbiy qo'shinining Buxoroga bosqin uyushtirganini qanday baholash mumkin?
9. Buxoro amirligi ag'darilgach qanday hokimiyat organlari tuzildi?

Mavzu: Milliy siyosat va davlat qurilishi masalalari.

Reja:

- 1) Sovet hokimiyatining milliy siyosati.
- 2) Milliy-hududiy chegaralanish va uning oqibatlar.
- 3) O'zbekiston SSRning tashkil etilishi.

Adabiyotlar:

1. "O'zbekistonning yangi tarixi" 2-kitob T."Sharq" 2000, 161-178, 282-302 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yy). T.»Sharq" 2003, 67-78 betlar.

1-masala:

Bolsheviklar partiyasi bosh bo'lgan sovet hokimiyati Turkistonda uzoqqa mo'ljallangan o'z makkorona rejalarini amalga oshirishga kirishdi. Shu maqsadni ko'zlab u XX-asrning 20-yillari boshlaridan bu zaminda mustamlakachilarga xos bo'lgan "bo'lib tashla, hokimlik qil" qabilidagi o'z milliy siyosatini hayotga izchil tadbqiq etish yo'lini tutdi. Sovet mutasaddilari o'zlarining niqoblangan soxta ishlari, yolg'on-yashiq va'dalari va da'vatlari bilan mazlum millat kishilarini o'z hukmlariga bo'ysundirishga, "yagona Turkiston uchun" kurash g'oyasini yo'qqa chiqarishga intildilar.

Turkiston xalqlari o'z milliy davlatchiligini tiklash va rivojlantirishga intildirdi. 1920-yil yanvarida bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasining V o'lka konferensiyasida Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi T.Risqulov so'zga chiqib, mushtarak Turkiston g'oyasini ilgari suradi. Asosan turkiy xalqlardan iborat Turkiston Avtonom Respublikasini Turk Sovet Respublikasi, Turkiston Kompartiyasini Turkiy xalqlar Kompartiyasi, deb o'zgartirishni taklif qiladi. Bu takliflar o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida, RKP(b) Markazqo'mi, uning siyosiy byurosi, sovet hokimiyati doiralarida turli bahslarga sabab bo'ldi. Shu bois "Turkiston masalasi" bir necha bor Markazda muhokama qilindi. 1920-yil 13-iyunda T.Risqulov,

N.Xo‘jayevlardan iborat Turkiston xalqlari delegatsiyasi o‘z amaliy takliflari bilan bevosita sovet hukumati rahbari V.I.Lenin qabulida bo‘ladi. Sovet hukumati rahbariyati va bu masalani 1920-yil 29-iyulida ko‘rib chiqqan RKP(b) Markazqo‘mi Siyosiy byurosi Turkiston xalqlari delegatsiyasi iltimosnomasiga ijobiy baho bera olmadi. Buning aksicha, sovet hukumati va partiya rahbariyati o‘lkadagi vaziyatni tezlikda bartaraf etish uchun shoshilinch tarzda “Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to‘g‘risida”gi maxsus qarorni qabul qilib, bunda Turkistonda Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Soveti va RKP(b) Markaziy Qo‘mitasining doimiy vakolatxonasi bo‘lishi kerakligi zarur, deb ko‘rsatildi. Mazkur qaror o‘lka hayoti ustidan nazoratni kuchaytirish, sovet hokimiyati negizlarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Shunday qilib, o‘lka xalqlarining o‘z taqdirini o‘zi belgilash, o‘z milliy davlatchiligini o‘z xohishlaricha huquqiy asosda tashkil qilish borasidagi yana bir urinishi barham toptirildi. O‘lka xalqlarining orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarishga muvaffaq bo‘la olmagan Turkiston avtonom respublikasi hukumati raisi T.Risqulov tez orada o‘z lavozimidan iste‘foga chiqishga majbur bo‘ladi. Sovet Rossiyasi hukumati Turkistonning emin-erkin rivojlanish yo‘lidan ilgarilab borishini emas, balki uning doimiy nazoratlari ostida bo‘lishini xohlardi. O‘lkaning mehnatsevar, jafokash xalqi, uning boyliklari va tabiiy mineral resurslari Markaz foydasiga ishlashi, xizmat qilishi ularning birdan-bir muddaolari edi. Hukmron Markaz tashabbusi bilan tashkil etilgan Turkkommissiya, O‘rta Osiyo byurosi, O‘rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi singari nufuzli organlarning o‘lka hayotining barcha jabhalarini o‘z nazoratiga olishi, o‘z iznlariga bo‘ysundirish borasida harakat etib kelganligi boisi ham mana shundadir.

Ma‘lumki, bolsheviklar boshliq sovetlar hokimiyati barcha usul va g‘oyaviy ta‘sir vositalarini ishga solib, mazlum millatlarni yagona bir qizil saltanat tarkibiga birlashtirish, shu asosda qudratli ittifoq davlatini barpo etishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar. Chorizmning mustamlakachilik siyosatini boshqacha shakl va ko‘rinishlarda ustamonlik bilan davom ettirgan makkor sovet rejimi sovet respublikalari ittifoqini tuzishga, ularni RSFSR atrofiga jipslashtirishga asosiy e‘tibor qaratdi. Sovet hukumati rahbari V.I.Lenin, yangi ittifoq RSFSRdan yuqori bo‘ladi va unga RSFSR ham boshqa milliy respublikalar kabi teng maqom va huquqlar bilan kiradi, degan fikrni bildirdi. Bu sovetlarning yana bir o‘ziga xos hiylasi edi.

Nihoyat, RKP(b) MQ rahbarligida joylarda uzoq vaqt olib borilgan tashviqot-targ‘ibot ishlari va ko‘rsatilgan tazyiqlar o‘z natijasini berdi. Ukraina, Belorussiya, Kavkazorti Federatsiyasi Kompartiyalari, bu respublikalarning sovetlar s‘ezdlari RKP(b) Markazqo‘mining “SSSRni tuzish to‘g‘risida”gi takliflarini qo‘llab-quvvatlashlarini bayon qildilar. 1922-yil 26-dekabrda sovetlarning Butun Rossiya X-s‘ezdi sovet respublikalarini yagona sovet davlatiga birlashtirishni zarur deb topdi.

1922-yil 30-dekabrda Moskvada Butunittifoq sovetlarining I-s'ezdi SSSRni tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya loyihasini ko'rib chiqib, Deklaratsiya va Ittifoq Shartnomasini tasdiqlaydi. SSSRning yuqori hokimiyat organlari – Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va hukumati tuzildi. V.I.Lenin SSSR Xalq Komissarlari Soveti raisi etib tasdiqlandi.

Shunday qilib, oktabr to'ntarishidan 5 yil o'tgandan keyin 1922-yil 30-dekabrda SSSR tuzildi. Uning ta'sischilari RSFSR, Ukraina, Belorussiya va Kavkazoprti Federativ respublikalari hukumatlari bo'ldilar. Keyinchalik uning tarkibi kengayib bordi. XX-asrning 30–40-yillari boshlariga kelib bu ittifoq davlati tarkibi yangi respublikalar hisobiga kengayib, u son jihatidan 15 taga yetkazildi. Shunday qilib, yer yuzi hududining 1/6 qismini egallagan qudratli sovetlar saltanati vujudga keldi. Bu ittifoqqa asos solingan barcha dasturamal hujjatlarda tenglik, birodarlik tushunchalari aks ettirilsada, biroq amalda u hukmron Markaz uchun butun-butun xalqlarning taqdiriyo qismati, inon-ixtiyorini tamomila o'z tasarrufiga bo'ysundirishga xizmat qilgan tuzoq rolini o'tab keldi. Negaki, bu ittifoq uning tarkibiga kiritilgan har bir milliy respublikalarning amaldagi mustaqilligini barham toptirdi, emin-erkin rivojlanishiga g'ov bo'ldi. Bunday o'gir ayanchli qismatni O'zbekiston va uning jabrdiyda xalqi ham o'z boshidan kechirdi.

2-masala:

Ma'lumki, O'rta Osiyo hududida qadim-qadimdan tili, dini, tarixi, madaniyati, an'analari bir-biriga juda yaqin, mushtarak qardosh va qondosh xalqlar yashab kelganlar. Bu yerda istiqomat qilgan o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlarning xo'jalik hayoti, turmush tarzi, udumlari ham o'xshash bo'lib, shu muqaddas ona zaminni o'zlarining asl Vatanlari deb bilganlar. “Biz ildizi, tomirlari bir xil xalqmiz”, degan g'oya azaldan avloddan-avlodga o'tib keladi. Bu g'oya doimo hudud yaxlitligi, birligiga xavf tug'ilganda kuchli, yengilmas tushunchaga aylangan, xalqlarning bir-biridan ajralib, uzoqlashib ketishiga yo'l qo'ymagan. Biroq, afsuslar bo'lsinki, pixini yorgan sovet hokimiyati arboblari qondosh va jondosh, tarixan bir hududda yashab kelgan birodar xalqlarni bir-biridan ajratib tashlash, ularning birlashib davlat tuzishlariga izn bermaslik ushun butun choralarni ishga solib borganlar. Bundan kuzatilgan bosh maqsad o'lka xalqlarining birlashuviga, o'z istiqbolini va istiqbolini birgalikda bunyod etishiga yo'l qo'ymaslik va shu asosda Markazning bu yerdagi hukmronligiga, sotsialistik qayta qurish jarayonining avj olishiga keng maydon yaratish edi. Shu maqsadda Turkistonni milliy o'ziga xoslik, til birligi asosida bo'lib tashlash g'oyasi ilgari surildi.

Markazning hukmronlik irodasini bajarishga da'vat etilgan Turkiston ishlari bo'yicha maxsus komissiya – Turkkomissiya zimmasiga o'lkada milliy-hududiy chegaralanishni o'tkazish va shu asosda bu hududda bir qator sovet respublikalarini tashkil qilish vazifasi yuklangan edi. RKP(b) Markazqo'mi kotibi Ya.Rudzutak bu tadbirga bosh mutasaddi qilib

belgilangan edi. Markaz mo'ljallayotgan milliy siyosat mazmuni, mohiyatidan xabardor bo'lgan Turkistonning ilg'or ziyolilari o'lka birligini zo'r berib himoya qilishga urindilar. Biroq o'lka jilovini qo'lda mahkam tutgan bo'lshevik mutasaddilar ularning haqqoniy fikrlarini hisobga olmadilar. Yagona va mustaqil Turkiston g'oyasi uchun kurashgan vatanparvar kuchlar, milliy ziyolilar millatchilikda, turkparastlikda, islomparastlikda va sovet hokimiyatiga qarshilikda ayblandilar va qoralandilar. Shunday qilib, O'rta Osiyoni milliy-hududiy jihatdan alohida respublikalarga bo'lib tashlash masalasi bir necha bor Markazda, Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida, ularning kompartiyalari plenumlarida, RKP(b) MQning O'rta Osiyo byurosi plenumlarida muhokama etilib, mahalliy xalqqa ta'sir va tazyiqlar o'tkazilib borildi. O'rta Osiyo respublikalarida milliy-hududiy chegaralanish loyihasini tayyorlovchi maxsus komissiya tuzildi. Loyiha RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining 1924-yil 2-iyundagi yig'ilishida muhokama etilib, asosan ma'qullandi. Bundan norozi bo'lgan mahalliy aholi vakillari, xususan, Xorazm respublikasining bir guruh mas'ul xodimlari, chunonchi, XKP MQ kotibi Odinayev, ichki ishlar noziri Abdusalomov, Yoqubov; Turkiston va Buxoro vakillari Sultonbek Xojanov, Sanjar Asfandiyorov va boshqalar yagona Turkistonni bo'lib tashlash maqsadga muvofiq emas, deb e'tiroz bildirdilar. Ular Turkiston xalqlari birligini saqlab qolishga qaratilgan "O'rta Osiyo Federatsiyasini tuzish to'g'risida" taklif kiritdilar. Shuningdek, 1924-yil 8-mayda RKP(b) MQga "Xorazmda milliy masalani hal etish to'g'risida xat" kelib tushadi. Bu xatda ham Xorazm respublikasini bo'lib yuborish maqsadga muvofiq emas, deyilgan edi. Biroq mahalliy xalqlarning talab va takliflari inobatga olinmadi. Aksincha, 1924-yil 12-iyunda RKP(b) MQ Siyosiy byurosi "O'rta Osiyo respublikalarini milliy-hududiy chegaralash to'g'risida"gi masalaga yana qaytib, uni o'tkazish to'g'risida qaror qabul qiladi. Munozaralar tobora qizib borganligi sababli vaqtincha Xorazm respublikasida milliy-hududiy chegaralanishni to'xtatib turishga qaror qilindi. Bu borada Xorazm Kompartiyasi va hukumati rahbarlariga har tomonlama ta'sir o'tkazib borildi. Ularning ko'pchiligi vazifasidan olinadi, qolganlari partiya qaroriga qo'shilishga majbur bo'ladi. Oqibatda 1924-yil 26-iyunda Xorazm Respublikasi rahbarlari Xorazm uchun ham milliy chegaralanishning zarurligini "e'tirof" etadilar. Shundan so'ng, 1924-yil 15-iyulda O'rta Osiyo byurosi milliy chegaralanish loyihasini tayyorlash va 1924-yil oktabr oyida uni o'tkazish zarur, degan xulosaga keldi. Bu qaror 1924-yil 14-oktabrda SSSR BMIQ tomonidan ham ma'qullanadi. Shu tariqa, sovet hukumati va uning joylardagi mahalliy tashkilotlarining 1920–1924-yillar davomida O'rta Osiyoda olib borgan, xalqqa yolg'on va'dalar berishni ko'zda tutgan "lenincha milliy siyosat"ni hayotga tatbiq etish bobidagi amaliy ishlari yakun topdi. Buning orqasida o'lkaning tarixan tarkib topgan o'ziga xos milliy xususiyatlari, hududiy yaxlitligi zavol topdi. Uning hududlarini kichik-kichik

milliy bo'laklarga bo'lish ishlari yakuniga 1924-yil 24-oktabrda RKP(b) MQ plenumi so'nggi nuqtani qo'ydi.

Shunday qilib, hukmron Markaz zo'ravonlarining bir necha yillik sa'y-harakatlari orqasida O'rta Osiyoning siyosiy jo'g'rofiyasi sun'iy ravishda o'zgartirildi. Bu hududdagi ko'p asrlilik milliy davlatchilik tarixi an'analariga chek qo'yildi. Buning yorqin ifodasi xususan Buxoro va Xorazm davlatlarining zo'ravonlik yo'li bilan tugatilganligida namoyon bo'ladi. O'rta Osiyo hududida shu davrga qadar hukm surib kelgan uch davlat: Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari o'rnida endilikda O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, shuningdek, O'zbekiston SSR tarkibida Tojikiston ASSR tuzildi. Qirg'izlar yashagan hududlar Qoraqirg'iz (Qirg'iziston) muxtor viloyatiga birlashtirilib RSFSR tarkibiga, Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari Qozog'iston ASSR ixtiyoriga berildi. Qoraqalpog'lar yashaydigan hududlar Qoraqalpog' muxtor viloyatiga birlashtirilib Qozog'iston ASSR tarkibiga kiritildi. O'lkada beshta milliy davlat birlashmalari tashkil etildi. Natijada, yagona Turkiston xalqlari bir-biridan sun'iy ravishda uzoqlashtirildi. Bu hol sovetlarga o'lkada o'z hokimiyatini mustahkamlash ushun katta imkoniyatlar yaratib berdi.

3-masala:

Milliy-hududiy chegaralanish natijasida O'zbekiston SSR tashkil etildi. Uning tarkibiga quyidagi hududlar: Turkiston ASSRning 9 ta uezdi, 133 ta tumani va 7 ta qishloq okrugi; Buxoro respublikasining 9 ta viloyati; Xorazm respublikasining 23 ta tumani kiritildi. O'zbekiston SSR tashkil etilgan paytda uning hududi 312394 kv. km.ni, aholisi 4 mln. 447 ming 55 kishini tashkil etar edi. Milliy tarkibiga ko'ra aholining 74,2 foizini o'zbeklar, qolganlarini esa boshqa millatlar tashkil etar edi. O'zbekiston SSRning dastlabki poytaxti Buxoro shahri bo'lgan. Biroq ko'p o'tmay 1925-yil aprelda poytaxt Samarqand shahri qilib belgilandi. 1930-yil oxirida poytaxt Toshkentga ko'chirildi. O'zbekiston SSR hududida butun hokimiyat O'zbekiston SSR sovetlarining ta'sis qurultoyiga qadar Muvaqqat Inqilobiy qo'mita ixtiyoriga berildi. Buxoro respublikasi hukumati raisi, taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo'jayev O'zbekiston SSR Inqilobiy qo'mitasi raisi qilib tasdiqlandi. 1924-yil 5-dekabrda Inqilobiy qo'mita butun O'zbekiston xalqiga murojaat qilib, O'zbekiston SSR tuzilganini, uning tarkibiga Tojikiston ASSR kirganligini ma'lum qildi. Milliy chegaralanish bilan bir vaqtda iqtisodiy bo'linish ham o'tkazildi. Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalariga tegishli barcha boyliklar yangi milliy respublikalar o'rtasida qayta taqsimlandi. Bu ishlar sovet hukumati tomonidan maxsus tuzilgan O'rta Osiyoni tugatish komissiyasi boshchiligidagina amalga oshirildi.

1925-yil 13-fevralda Buxoroda Xalq uyida Umumo'zbek sovetlarining I-qurultoyi ochildi. Qurultoy "O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi to'g'risidagi Deklaratsiya"ni qabul qildi. Qurultoyda davlat hokimiyati oliy organlari tuzilganligi rasmiylashtirildi. O'zbekiston SSR

Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi lavozimiga farg'onalik dehqon, "Qo'shchi" uyushmasi rahbarlaridan biri Yo'ldosh Oxunboboyev saylandi. O'zbekiston SSR hukumati – Xalq Komissarlar Kengashi raisi lavozimiga Fayzulla Xo'jayev tasdiqlandi. Milliy chegaralanish davrida O'rta Osiyoda faoliyat ko'rsatib kelgan partiya, komsomol va xo'jalik tashkilotlarida ham bir qator tashkiliy o'zgarishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Kompartiyasining 1925-yil 6–12-fevral kunlari Buxoroda bo'lib o'tgan I-ta'sis s'ezdida O'zbekiston Kommunistik partiyasi tashkiliy jihatdan rasmiylashdi. Uning Markaziy Qo'mitasi saylandi. V.I.Ivanov va Akmal Ikromov Markaziy Qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar. Akmal Ikromov 1927-yildan O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi lavozimida faoliyat olib bora boshladi. Shu yili O'zbekiston komsomoli, respublika kasaba uyushmalari, uning rahbar organlari ham tuzildi. Ular respublikada Markaz va sovet hokimiyatining tayanch organlari bo'lib qoldilar.

1925-yil may oyida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi SSSR tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitutsiyasi, uning asosiy qonun-qoidolari O'zbekiston SSR hududida bevosita ishlaydigan bo'ldi. 1927-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSRning birinchi va 1937-yilda qabul qilingan ikkinchi konstitutsiyalari ham amalda SSSR Konstitutsiyasining ko'chirma nusxasi edi. Chunki O'zbekiston qog'ozdagi "suveren" respublika bo'lib, amalda Markazga tobe va qaram bir o'lka edi. U o'z xalqining milliy manfaatlariga oid biror-bir dolzarb, hayotiy ahamiyatga molik masalani Sovet Ittifoqi hukumatidan xoli ravishda mustaqil hal eta olmasdi. Hatto O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishiga oid masalalar ham Sovet Ittifoqi hukumati tasarrufida edi. Masalan, O'zbekiston xalqi, uning hukumati roziligini so'ramasdan 1929-yilda Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR tarkibidan chiqarilib, Tojikiston SSR ga aylantirildi hamda SSSRga qabul qilindi.

Shunday qilib, qog'ozda suveren respublika sifatida shakllantirilib, hukmron sovet imperiyasi tarkibiga kiritilgan O'zbekiston SSR amalda Markazga to'la bo'ysunuvchi, arzon xom ashyo mahsulotlari yetkazib beruvchi bir chekka o'lka bo'lib qolaverdi.

Nazorat uchun savollar:

1. XX-asrning 20-yillarida sovet hokimiyatining chekka o'lka xalqlariga nisbatan yuritgan milliy siyosatining mohiyati nimada edi?
2. Nima sababdan Turkiston xalqlariga mustaqillik berilmadi?
3. Kompartiya va sovet hukumati SSSRni tuzishdan o'z oldiga qanday maqsadlarni qo'ygan edi?
4. SSSR qachon va qanday sharoitda tuzildi?
5. Sovetlarning O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishni o'tkazishdan asosiy maqsadi nima edi?
6. XX-asrning 20-yillari o'rtalariga kelib O'rta Osiyoning siyosiy xaritasida qanday o'zgarishlar ro'y berdi?

7. O'zbekiston SSRning tuzilishi uning xalqi hayotida qanday o'zgarishlarni yuzaga keltirdi?

Mavzu: Iqtisodiy siyosat. Yer-suv islohotlari. Sanoatlashtirish siyosati va uning mustamlakachilik mohiyati.

Reja:

- 1) Turkistonda yangi iqtisodiy siyosat.
- 2) Yer-suv islohotlari.
- 3) O'zbekistonda sanoatlashtirish va uning oqibatlari.

Adabiyotlar:

1. "O'zbekistonning yangi tarixi" 2-kitob, T.»Sharq" 2000, 178-194, 326-346 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi" (1917–1991-yy.). T.»Sharq" 79-93 betlar.

1-masala:

XX-asrning 20-yillari boshlariga kelganda o'lka hayoti, yerli aholining maishiy turmush tarzi nochor ahvolda edi. Birinchi jahon urushining og'ir asoratlari, yangi sovet tuzumini o'rnatishda bolshevik hukmdorlarning mahalliy aholiga hisbatan qo'llagan zo'rlik, bedodlik siyosati har qadamda ko'zga tashlanib turardi. Sanoat izdan chiqqan, transport va aloqa vositalari ishlayotgan, son-sanoqsiz ekin maydonlari payhon bo'lib ketgandi. Eng yomoni, o'lkada ochlik, qashshoqlik, ommaviy ishsizlik hukm surardi. Buning ustiga sovet rejimi tomonidan ishlab chiqilib, hayotga zo'rlik va zudlik bilan joriy etilgan "oziq-ovqat razvyorstkasi" va u bilan uyg'unlashgan "harbiy kommunizm" siyosati o'lka xalqlari hayotini yana ham mushkul ahvolga solib qo'ydi. Sovet hokimiyatini saqlab qolish maqsadida amalga oshirilgan bu favqulodda siyosat aholining bor-budini tortib olib, uning erki, tashabbusi, mustaqilligini qat'iy cheklab, savdo, bozor munosabatlariga izn bermay, oqibatda bu yerdagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatning yana ham murakkablashib borishiga sabab bo'ldi.

Vaziyat sovet hokimiyati yo'l boshchilari oldiga ahvolni o'nglash, tang vaziyatdan chiqish va xo'jalik siyosatining yangi vazifalarini belgilashni ko'ndalang qilib qo'ydi. Nisbatan tinch xo'jalik yuritish pallasiga kirilar ekan, iqtisodiy siyosatning davr talabiga javob beradigan yangi yonalishlarini ishlab chiqish hayotiy zaruriyat bo'lib qolgandi. Bu vazifalar 1921-yil mart oyida bo'lib o'tgan RKP(b) MQ ning X-s'ezdi belgilab bergan yangi iqtisodiy siyosat (YaIS)da o'z ifodasini topdi. Bu siyosatning muhim bo'g'inlari oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish, savdo-sotiqni erkinlashtirish, sanoatda, xizmat ko'rsatish mayda hunarmandchilik sohalarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat etish, bozorni tartibga solish mexanizmlaridan foydalanish, ijaraga olish va yollanma mehnatning cheklanishini bekor qilishdan iborat bo'ldi.

Eng muhimi, bu siyosat shahar bilan qishloq o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solishga, yangi hokimiyatning tayanch negizi hisoblangan ishchilar bilan dehqonlar o'rtasidagi ittifoqni, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilardi. Yangi iqtisodiy siyosatning bosh maqsadlaridan biri bu dehqon xo'jaligini oyoqqa turg'izish, uni rivojlantirish edi. Negaki, busiz sanoatni ham, xalq xo'jaligining boshqa sohalarini ham hech bir yuksaltirib, yetarli xom-ashyo bazasini yaratib bo'lmazdi. Oziq-ovqat solig'i talabiga ko'ra ekish mavsumi oldidan yakka dehqon xo'jaligi bilan davlat o'rtasida mahsulot yetkazib berish majburiyati tog'risida alohida-alohida shartnoma tuziladigan bo'ldi. Bu shartnoma yil oxirigacha, ya'ni hosil yig'ib olingunga qadar o'zgarmas edi. Bu esa dehqonlarni yerdan ko'proq hosil olish uchun astoydil mehnat qilishga undardi. Xullas, yangi iqtisodiy siyosat dehqonning o'z mehnatidan manfaatdor bo'lishini tayin qildi. Endilikda dehqonga o'zi yetishtirgan ortiqcha mahsulotini bozorda erkin sotish huquqi berildi. Ortiqcha mahsulot deganda dehqon va davlat o'rtasidagi shartnoma bo'yicha belgilangan mahsulotni topshirgandan keyingi ortib qolgan qismi tushuniladi. Shuningdek, narx-navo tartibga solindi. Ayrim sanoat korxonalari ham ma'lum cheklashlar asosida o'zlarining avvalgi sobiq egalari qaytarib berildi.

1921-yil 20-aprelda Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi oziq-ovqat, yem-xashak va xom ashyo razvyorstkasini mahsulot solig'i bilan almashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Unda 1921–1922-yillar uchun soliqlar miqdori belgilandi. Achinarlisi shundaki, Turkiston mehnatkashlatridan olinadigan soliq markaziy rayonlardan farqli o'laroq yil oxirida yig'ib olingan hosil miqdoriga qarab emas, balki ekilgan yerning har desyatnasi, shuningdek, qoramol va mayda mollar hisobidan olinadigan bo'ldi. Bu esa Turkiston dehqonining kamsitilishini bildirardi. Bundan tashqari sovet hukumati o'lkada birinchi navbatda o'zi uchun zarur bo'lgan tarmoqlarni, chunonchi, paxta, qand lavlagi, tamaki va boshqa texnik ekinlarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratdi. Yordam ko'rsatish bahonasida 300 ming dan ortiq ishchi va dehqon oilalari Rossiya markaziy rayonlaridan Turkistonga keltirib joylashtirildi. Buning ustiga o'lkada ahvol og'ir bo'lishiga qaramasdan 1921-yil kuzida bu yerdan Moskva va boshqa shaharlarga 300 ming puddan ko'proq g'alla mahsulotlari olib ketildi. Shunga qaramay o'lka mehnatkashlari fidokorona mehnat qildilar. Ularning biroz bo'lsada hayotga ishonchi uyg'ona boshladi. Chunki, sovet hokimiyati cheklangan holda bo'lsada, o'lkada xususiy mulkchilik va xususiy tadbirkorlikka erkinlik bergan edi.

Yangi iqtisodiy siyosat asosida sanoatni xo'jalik hisobiga o'tkazish jarayoni amalga oshirib borildi. Bu esa sanoat korxonalari ishlab chiqarishining biroz bo'lsada jonlanishiga olib keldi. Mayda va o'rta sanoat korxonalari, yirik kooperativ tashkilotlar va ularning birlashmalari tadbirkorlarga ijaraga berildi, o'lkada yangi sanoat korxonalari, temir yo'llar

qurildi. Xilkovo sement zavodi, Farg'ona pillakashlik fabrikasi, Qizilqiya, Xilkovo temir yo'l shoxobchalari shular jumlasidandir. O'lkada ayniqsa paxtachilik va u bilan bog'liq bo'lgan paxta tozalash korxonalari tez suratlarda o'sdi. Bu Markaz to'qimachilik sanoatining o'zbek paxtasiga talab-ehtiyoji ortib borayotganiga ko'p jihatdan bog'liq edi. Natijada paxta ekiladigan maydonlar 1924-yilda 1921-yilga nisbatan 3 barobar ko'paydi. Ishlab turgan sanoat korxonalari soni 144 taga yetdi. Birgina paxta tozalash sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish 1923-yildagi 23,9 mln. so'mlikdan 1924-yilda 57,8 mln. so'mga yetdi. Bundan ko'rinadiki, yangi siyosat asosida Turkiston sanoati tiklanib, sezilarli darajada rivojlana boshladi.

Biroq partiya va sovet hukumati, yangi iqtisodiy siyosat Turkistonda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelmoqda, mahalliy boylar, milliy burjuaziya qoldiqlari, yirik savdogarlar, musulmon ruhoniylari va boshqa ekspluatator unsurlar jonlanmoqda, deb ularga qarshi mafkuraviy tashviqot va targ'ibot ishlarini kuchaytirib yubordi. Bu hol asta-sekinlik bilan o'lkada yangi iqtisodiy siyosat yo'lidan chekinishga olib keldi. Dehqonga berilgan imtiyozlar qaytarib olindi. Ular qishloq xo'jalik artellariga birlashtirila boshlandi. Sanoatni milliyalashtirish jarayoni avj oldirildi. Ayniqsa, 20-yillarning oxirlariga kelib Ittifoqning, shu jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruvi tizimining kuchayishi natijasida yangi iqtisodiy siyosat o'z mazmuni va mohiyatini tobora yo'qota bordi.

2-masala:

Azaldan sun'iy sug'orishga asoslangan, dehqonchilik madaniyati maskani hisoblangan Turkistonda aholining ko'pchiligi yersiz edi. Yerga muhtoj bo'lganlar boylar, yirik zamindorlarning mulkida chorakorlik bilan kun kechirardilar. Buning ustiga chor Rossiyasi bosqinidan so'ng ko'plab serhosil, unumdor yerlar ko'chirib keltirilgan rus oilalari foydasiga majburan olib berilgan edi. Shu bois ham mahalliy yerli aholi yangi sovet hokimiyatining "yer – dehqonlarga" degan balandparvoz da'vatiga umid ko'zini tikib kelayotgandi. Darhaqiqat, sovet hokimiyatining 1917-yil 25-oktabrda qabul qilgan "Yer to'g'risida"gi dekretida butun mamlakatda kambag'al, batrak, yersiz dehqonlarni yer bilan ta'minlash, yirik yer mulklarini musodara qilish va undan so'ng milliyalashtirish vazifalari e'lon qilingan edi.

Sovet hukumati ko'p sonli dehqon aholisini o'z tomoniga qaratib olishni ko'zlab yer to'g'risidagi dekretni qabul qilgan bo'lsada, ammo uni amalga oshirishdan kuzatilgan va uzoqqa mo'ljallangan maqsadlari boshqa edi. Sovetlarning yer-suv islohoti masalasida tutgan pirovard maqsadi yirik xususiy yer-mulklarni musodara qilish, milliyalashtirish orqali ularni tugatib, asta-sekinlik bilan ular asosida yirik jamoalashgan sotsialistik xo'jaliklarni qaror toptirish edi. Turkistonda ham ana shu uzoqqa mo'ljallangan maqsadlarni ko'zlab, yer-suv islohotini o'tkazishga kirishildi.

1920-yil sentabr oyida Turkiston sovetlarining XI-s'ezdida o'lkada yer-suv islohoti masalasi ko'rib chiqildi, bu sohadagi asosiy vazifalar belgilab olindi. Bunga ko'ra aholining boy qismi qo'lidagi katta yerlarni musodara qilish, yevropalik kelgindi aholi bilan yerli xalqlar o'rtasida yer-suv masalasida vujudga kelgan tengsizlik munosabatlariga barham berish, mehnatkash aholini sovetlar tevaragiga jipslashtirish zarur deb topildi. Yer ishlari xalq komissarligi rejasiga ko'ra tortib olingan yerlar kam yerli va yersiz dehqonlarga bo'lib berilishi ta'kidlangan edi. Bu jarayon kelgindi va mahalliy boy xo'jaliklarga ma'muriy choralar va tazyiq o'tkazish yo'li bilan olib borildi. Bu xil tadbirlarga batrak-dehqonlar ommasi ham keng jalb qilindi. Shu maqsadda joylarda qishloq va ovullar mahalliy aholisining yersiz, kambag'al qismini birlashtiruvchi "Qo'shchi" uyushmalari tuzila boshladi. "Qo'shchi" uyushmalari kommunistlarning dehqonlar orasidagi tayanchiga aylanib, yer-suv islohotini o'tkazishda partiyaga katta yordam ko'rsatib bordi. Turkiston ASSR hududida 1921-yil davomida tuzilgan "Qo'shchi" uyushmalari 160 ming a'zolari birlashtirgan edi.

Turkistonda 1921–1922-yillar davomida olib borilgan yer-suv islohotining birinchi bosqichi yirik yer-suv egalari qarshi keskin kurash shiori ostida o'tkazildi. Respublika bo'yicha boy va o'ziga to'q aholidan 1,7 mln. desyatina yer tortib olindi, ularning 117 ming desyatini yersizlarga va kambag'allarga bo'lib berildi, qolgan katta qismi asosida "Qo'shchi" uyushmalari tuzildi. Bu sovet hokimiyatining kambag'allarni o'z tomoniga og'dirib olishga qaratilgan harakati edi. O'rtahol dehqon xo'jaliklari saqlab qolindi. Yer-suv islohotining birinchi bosqichi yakunida dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish uchun zamin yaratildi.

O'zbekiston SSR tuzilgan paytda ham respublikada sovetchasiga agrar siyosatni amalga oshirish to'la hal etilmagan edi. O'zbekistonning asosiy paxtakor viloyat va tumanlarida yerning katta qismi yangi iqtisodiy siyosat asosida xo'jalik yuritayotgan o'rtahol dehqonlar qo'lida to'plangan edi. Ular respublikada yetishtirilayotgan paxta, g'alla va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy qismini yetkazib berar edi. Kambag'al dehqonlar esa yerni ulardan ijaraga olib ishlatardi.

1925-yil noyabrda O'zbekiston Kompartiyasining II-s'ezdida bu hol feodal munosabatlarning qoldig'i deb baholandi va xususiy mulkchilik munosabatlari sotsialistik iqtisodiyot ta'siriga bo'ysundirilishi kerakligi ta'kidlandi. Shundan so'ng O'zbekiston KP(b) MQ Ijroiya byurosida viloyat, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarida yer-suv islohotining ikkinchi bosqichini o'tkazish masalasi bir necha bor muhokama qilindi va uning nihoyatda dolzarbligiga e'tibor qaratildi. Joylarda yer-mulkarni qaytadan ro'yxatdan o'tkazish ishlari boshlab yuborildi. Bu ish birinchi navbatda asosiy dehqonchilik muzofotlari hisoblangan Toshkent, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida boshlandi. Yer-suv islohotining mazmuni dastavval quyidagi muammolarni hal etishga qaratildi:

1. Qishloqda ishlab chiqaruvchi kuchlarni yanada rivojlantirishga bo'lgan barcha to'siqlarni olib tashlash.

2. Yer va suv manbalarini tezroq milliyalashtirish.

3. Mehnat qilmay boshqalar mehnati hisobiga yashaydiganlarning yerlarini tortib olish.

4. Yangi tashkil etilayotgan xo'jaliklarga yordam berish va xokazo.

Bu aslida qishloqda yangi iqtisodiy siyosatdan chekinish edi. Shuning uchun ham mahalliy rahbarlar yer-suv islohoti jarayoniga o'ziga xos tarzda baho berdilar. O'zbekiston SSR Yer ishlari xalq komissari Inomjon Xidiraliev va boshqa mas'ul xodimlar O'zKP(b) Markaziy Qo'mitasi va O'rta Osiyo byurosiga ariza bilan murojaat qilib, yer-suv islohoti mahalliy xalqning xohish-irodasiga, turmush-tarziga zid, deb islohotga oshkora e'tiroz bildirdilar. Biroq ular Markaz qudrati oldida yakkalanib qoldilar.

1925-yil dekabrda bo'lgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining favqulodda sessiyasi "Yer va suvni milliyalashtirish to'g'risida" dekret qabul qildi. Dekretga binoan quyidagi tarzda yerlar batamom musodara qilinishi kerak edi:

1. Qayerda turishidan qat'iy nazar Farg'ona vodiysida 40 desyatınadan, Toshkent va Samarqand vohalarida 50 desyatınadan ortiq sug'oriladigan yeri bo'lgan mulk egalari jami jonli va jonsiz mulki bilan.

2. Qishloq va ovullarda yashamagan, o'zlari va oila a'zolaridan birortasi ham yerda ishlamaydigan shaxslarga qarashli yerlar, boshqa mol-mulki bilan.

3. Vaqf yerlari, xo'jayinlari noma'lum yerlar musodara qilinadigan bo'ldi.

1926-yilda yuqoridagi uch viloyatda o'tkazilgan yer-suv islohoti respublika miqyosida umumlashtirilib, uni qolgan viloyatlarda ham o'tkazishga qaror qilindi. Islohot Zarafshon, Qahsqadaryo, Surxondaryo va Xorazm vohalarida ham o'tkazildi. Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazmda 20 gektar sug'oriladigan hamda 45 gektar lalmikor va bahorikor yerga ega bo'lgan katta yer egalari bilan ortiqcha yerlari musodara qilindi. 1929-yilda yer-suv islohoti Qoraqalpog'istonda ham o'tkazildi.

Shunday qilib, yer-suv islohoti natijasida O'zbekistonda jami 1492 ta o'ziga to'q xo'jaliklar tugatildi. 27992 ta badavlat mulkdorlarning ortiqcha yerlari tortib olindi. Respublikaning yer fondiga tortib olingan 474393 desyatına yer qo'shildi, ularning 10 foizi kam yerlilarga berildi. Qishloq aholisini qishloq xo'jalik kooperativlariga birlashtirish kuchayib bordi. 1929-yilda jamoa xo'jaligi hisoblangan kooperatsiyalarga birlashtirilgan dehqon xo'jaliklarining respublikadagi salmog'i 81 foizga yetdi. Bu jarayon, afsuski, oddiy mehnatkashlar manfaatiga zid holda ham olib borildi. Jumladan, shunday hollar ham sodir bo'ldiki, unda o'rtahol dehqonlar, kustarlar, hunarmandlar, hatto qishloq kambag'allari ham quloq dehqonlar qatoriga qo'shib quvg'in yoki surgun qilindi, mol-mulkleri musodara qilindi.

Respublikada yer-suv islohoti qanday murakkab, ziddiyatli sharoitlarda o'tkazilmasin va ko'plab noxush, salbiy holatlar bilan bog'liq kechmasin, biroq u O'zbekistonning asosiy qishloq aholisi uchun bir talay o'zgarishlar olib keldi. Yurtning ko'plab kambag'al, batrak aholisi islohotdan bahra olib, o'z xojalik hayotlarini bir qadar tiklab olish imkoniga ega bo'ldi. Biroq shu narsa afsuslanarliki, bu jarayon uzoqqa bormadi. 20-yillar oxirlaridan qishloqda yalpisiga boshlangan jamoalashtirish siyosati o'zbek dehqonlarining hayot tarziga asoratli ta'sir ko'rsatdi.

3-masala:

XX-asr 20-yillari o'rtalaridan e'tiboran hukmron kommunistik partiya va sovet davlatining butun diqqat-e'tibori sovetlar mamlakatini industrlashtirishga qaratildi. Buning asosiy sababi shundaki, industrlashtirish SSSRda sotsializm qurish dasturiy rejasining eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanardi. Shu sababdan, 1925-yil dekabr oyida VKP(b) XIV-s'ezdida mamlakatni industrlashtirish partiyaning sotsializmni barpo etishga qaratilgan bosh strategik vazifasi, deb belgilanishi bejiz emas edi.

O'zbekistonda sanoatlashtirish ishini amalga oshirish orqali sovetlar ko'p narsaga umid bog'lagandilar. Eng asosiysi, ular bu o'lkada ko'plab sanoat korxonalari va tarmoqlarini yaratish yo'li bilan uning bitmas-tuganmas boy tabiiy va mineral resurslarini ishga solish, arzon mahalliy ishchi kuchidan foydalanish va oxir oqibatda Markaz uchun ko'proq foyda undirib olishni ko'zlaganlar. Bu mintaqada sanoat-lashtirish jarayonining tashabbuskori va tashkilotchisi bevosita hukmron Markaz va Kommunistik partiya bo'ldi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, Ittifoq hukumatining sanoatlashtirish rejasida O'zbekistonda zamonaviy yirik industriyal tarmoqlarni emas, balki ko'proq xom ashyoni, ayniqsa, paxta xom ashyosini qayta ishlaydigan sanoat korxonalarini, tog'-kon sanoatini rivojlantirishga asosiy urg'u berilgandi. Negaki, bu hudud Markaz uchun ko'proq xom ashyo mahsulotlari yetkazib berishga ixtisoslashtirilishi kerak edi.

O'zbekistonda 1925-yili atigi 21 sanoat tarmog'iga taalluqli 149 ta sanoat korxonasi mavjud edi. Ular ham asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga moslashgan, uncha katta bo'lmagan korxonalar edi. Industrlashtirish yillarida O'zbekiston energetik resurslarga nihoyatda boy bo'lishiga qaramay, kuchli gidroenergetik inshootlar qurilishi sust olib borildi. Agar O'zbekistonda 20-yillar oxirida bunyod etilgan to'ng'ich Bo'zsuv GESi bilan Ukrainada qurilgan DneproGES quvvatini bir-biriga solishtiradigan bo'lsak bunda katta farqli manzara hosil bo'ladi. Negaki, DneproGESning 50 ming kv/s quvvati bilan Bo'zsuv GESining esa 2 ming kv/s quvvatini bir-biriga qiyoslab bo'lmasligi o'z-o'zidan ravshandir. Bu ham O'zbekistonning Ittifoq davlati nazdida ko'proq iqtisodiy qoloq o'lka sifatida gavdalanishi kerakligiga yaqqol ishoradir.

Sanoatlashtirish davrida respublikada 17 ta paxta tozalash zavodlari barpo etildi. Shuningdek, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Marg'ilon va

Shahrisabzda pillakashlik fabrikalari, Farg'ona (1930) va Toshkent (1936–1939) to'qimachilik korxonalari, Chirchiq elektrokimyo (1937) kombinatlari, Toshkent mashinasozlik zavodi, bir necha konserva, g'isht pishirish va urug' yetishtirish korxonalari qurildi. Ularning mahsulot ishlab chiqarish hajmi va salmog'i ham yil sayin ortib bordi. Chirchiq, Yangiyo'l kabi sanoat shaharlari vujudga keldi. 1925–1940-yillar davomida respublikada qurilgan GESlar soni 49 taga yetdi. Toshkent – Angren temir yo'li, Toshkent – Termiz katta o'zbek trakti avtomobil yo'li qurildi.

Ikkinchi jahon urushiga qadar bo'lgan davrda O'zbekistonning sanoat salohiyati 1445 ta yirik va o'rtacha sanoat korxonalarini hamda 19 mingga yaqin mayda korxonalarni o'z ichiga olardi. Garchand sanoat qurilishi urushgacha bo'lgan yillarda ancha ko'zga ko'rinarli tarzda rivojlanib, muayyan yutuqlarga erishib borgan bo'lsada, biroq bu sohada ko'plab jiddiy muammolar va nuqsonlar mavjud edi. Avvalo, Ittifoq davlati bilan respublika o'rtasida imperiyachilik munosabatlari tizimi, yuqoridan tazyiq qilish amaliyoti, rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik usullari O'zbekiston sanoati tarmoqlarida chuqur salbiy asorat qoldirdi. Mustabid tuzum tomonidan O'zbekiston sanoatini rivojlantirish siyosatining amalga oshirilishi orqasida respublika Ittifoqning rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokrit, volfram, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlovchi mintaqasiga aylantirildi.

O'zbekistonda bunyod etilgan sanoat korxonalarining ko'pchiligi xom ashyo yoki yarim mahsulot turlarini tayyorlashga ixtisoslashgan edi. Ular boshqa hududlardagi korxonalarda tayyor mahsulotlarga aylantirilardi. Bu esa Ittifoq hukumati xazinasiga mo'may valyuta daromadlarining kelib tushishini ta'min etardi. Yana shunisi ajablanarliki, O'zbekistonda qurilgan sanoat korxonalarining asosiy qismi uning bevosita tasarrufida bo'lmay, ular to'lig'icha Ittifoq ixtiyoriga bo'sunardi. 30-yillarning o'rtalariga kelib Ittifoq tasarrufida bo'lgan korxonalar 90% ni tashkil qilgan. Buning ustiga industrlashtirishning butun og'irligi mehnatkash xalq zimmasiga og'ir yuk bo'lib tushgan. Ular og'ir sharoitlarda mehnat qilishga, bu murakkab jarayonlarning barcha qiyinchiliklariga bardosh berishga majbur edilar.

Respublikada industrlashtirishning yana bir xarakterli tomoni shundaki, bu jarayon davomida malakali ishchi kuchi yetishmaganligidan RSFSR hududidan bu yerga juda ko'plab odamlar oqimi kirib keldi. Ular hisobiga respublikaning ishchilar sinfi saflari to'ldirilib borildi. Jumladan, 1926-yildan to 1940-yilga qadar O'zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10% dan ortiqroqqa ko'paydi. SSSRning markaziy tumanlaridan aholining sun'iy tarzda ommaviy ko'chirib kelinishi ko'p jihatdan xalq xo'jalik mulohazalari bilan emas, balki ko'proq siyosiy mulohazalar taqozasi bilan amalga oshirilgan edi. Shuningdek, bu tuzum mutasaddilari aholining moddiy, ma'naviy manfaati, shaxsiy qiziqishi, tashabbuskorligi masalalariga mumkin qadar panja ortidan qarar, bularni ikkkinchi darajali ish deb hisoblar edi.

Shunday qilib, sanoatlashtirish yillarida partiya va sovet hukumatining soʻzi bilan amaliy ishi oʻrtasida yakdillik va uygʻunlik boʻlmadi. Xalq ommasining oʻn yillar davomida toʻkkan peshona teri, amalga oshirgan tinimsiz mehnati, chekkan zahmati, fidokorligi unga yengillik, baxtu farovonlik keltirmadi. Buning aksicha xalqning mehnat jasorati va bunyodkorlik faoliyati samarasi 30-yillarga kelib mamlakatda boʻy koʻrsatgan “kazarma sotsializmi” oʻpqonini toʻldirishga xizmar qildi. Bu esa tariximizning fojeali sahifasi boʻlib totalitar tuzumning SSSR hududida qaror topib, chuqur ildiz otib borishiga asosiy sabab boʻldi.

Nazorat uchun savollar:

1. XX-asrning 20-yillari boshlarida Turkiston iqtisodiyoti holatining nochorligini nima bilan izohlash mumkin?
2. Sovetlar nima uchun yangi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqdilar?
3. Turkistonda oʻtkazilgan yer-suv islohotining birinchi bosqichida nimalarga asosiy eʼtibor qaratildi?
4. Oʻlkada amalga oshirilgan yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi qaysi jihatlari bilan ajralib turardi?
5. Oʻzbekistonda sanoatlashtirishni oʻtkazish zaruriyati bormidi va buning uchun respublika imkoniyati yetarlimidi?
6. Oʻzbekistonda sanoatlashtirish jarayonida uning mustamlakachilik mohiyati nimalarda namoyon boʻldi?
7. Oʻzbekistonda sanoatlashtirish rejasi qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?

Mavzu: Respublika qishloq xoʻjaligini jamoalashtirish va uning oqibatlari.

Reja:

- 1) Qishloqda jamoalashtirish sari yoʻl tutish.
- 2) Ommaviy jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlari.
- 3) Jamoa xoʻjaliklarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va suv inshootlari qurilishi.

Adabiyotlar:

1.»Oʻzbekistonning yangi tarixi”, 2-kitob, T.”Sharq” 2000, 346-359 betlar.

2.Usmonov Q, Sodiqov M «Oʻzbekiston tarixi” (1917–1991-yy.). T.”Sharq” 2003, 93-101 betlar.

1-masala:

Sovetlar hokimiyatining XX-asrning 20–30-yillarida amalga oshirgan maʼmuriy-buyruqbozlik va zoʻravonlik siyosatining yoʻrqin ifodasi qishloqda oʻtkazilgan jamoalashtirish jarayonida namoyon boʻldi. Necha asrlar davomida individual xoʻjalik yuritib kelgan, ongi, shuurida xususiy mulkchilik hissiyoti kuchli boʻlgan, mulk daxlsizligi tushunchasini muqaddas bilgan millionlab dehqon xonadonlarini ularning xohish-irodasiga

qaramasdan, majburiy tarzda yirik jamoa xo'jaliklariga olib o'tish bu hazilakam oson ko'chadigan ish emas edi. Sovet hokimiyati, hukmron partiya ijtimoiy taraqqiyotning borishi, uning tabiiy qonuniyatlariga zid o'laroq bu jarayonni qisqa muddatlar ichida zo'ravonlik va majburiylik yo'li bilan o'tkazish sari yo'l tutdilar. 1927-yil dekabrda VKP(b) XV-s'ezdi belgilab bergan qishloqda yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish siyosati bunga to'la asos qilib olindi.

Butun SSSR hududida bo'lgani singari O'zbekistonda ham bu ishga faol kirishildi. Buning uchun yetarli shart-sharoit va imkoniyatlar bormi, yo'qligi yoki mahalliy aholining bu tadbirlarni bajarishga tayyorgarligi qay darajada ekanligi e'tiborga olinmadi. Mahalliy hududlarning o'ziga xos xususiyatlari, milliy jihatlari, turmush tarzi ko'rinishlari ham inobatga olinmadi. Xo'sh, O'zbekiston qishloq xo'jaligining 20-yillar manzarasi qanday edi? Qishloq aholisining sinfiy, tabaqaviy tarkibidagi o'zgarishlar nimadan dalolat berardi?

20-yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti davrida badavlat dehqonlarning yerlari, vaqf yerlari, ruhoniyarga tegishli yerlar davlat tomonidan tortib olingan edi. Yer bilan birga hamma ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilingandi. Umuman, 1925–1929-yillar ichida boylar, yirik savdogarlar va ruhoniyatlarning 45 mingga yaqin individual xo'jaliklari batamom tugatildi. Ko'pgina xo'jaliklardagi ortiqcha yerlar ham tortib olingan edi. Bu yerlar qayta taqsimlanib, ularning bir qismi yersiz yoki kam yerli dehqon xo'jaliklariga mulk qilib berildi. Buning natijasida batrakkambag'allar toifasi islohotdan oldin barcha dehqonlarning 76 foizini tashkil etgan bo'lsa, islohotdan so'ng ular 39 foizgacha qisqardi. Ularning xo'jalik turmushlari yaxshilanib, o'sib borganligi bois o'rta hol dehqonlar salmog'i 17 foizdan 52 foizga ko'tarildi. Shu tariqa qishloqda tovar-g'alla yetishtiruvchi mayda ishlab chiqaruvchilarning salmog'i ko'payib bordi. Bu islohot jarayoni davomida respublikada jamoa xo'jaliklari ya'ni kolxozlar tashkil etildi. Biroq ularning hali xo'jalik va moliyaviy zaifligi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining pastligi ko'zga tashlanib turardi.

Sovet hokimiyatining 20-yillarda qishloqda yuritgan bir qadar mo'tadil siyosatidan bahra olib, yer-suv islohotidan naf topib, o'z xo'jaliklarini ancha oyyoqqa turg'izib, o'rtahollar darajasiga ko'tarilib olgan o'zbek dehqonlari hayoti va qismati, taassufki, tez orada hukmron partiya boshlab yuborgan ommaviy jamoalashtirish jarayoni girdobiga g'arq bo'ldi.

2-masala:

Qishloqda yoppasiga jamoalashtirish siyosatini izchil amalga oshirish uchun O'zbekistondagi partiya, sovet, xo'jalik, yoshlar, xotin-qizlar va boshqa jamoat tashkilotlari to'la safarbar qilindi. Markaz buyrug'ini quloq qoqmay bajarishni o'zlari uchun katta ishonch yorlig'i deb bilgan mahalliy rahbarlar dehqonlarni zudlik bilan kolxozlarga majburan kiritishni 1929-yilning ikkinchi yarmi va 1930-yil boshlarida avj oldirib yubordilar. Masalan,

O'zbekiston partiya va hukumatining 1930-yil 17-fevraldagi "Jamoalashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida"gi qarorida respublikaning 17 ta tumanida yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish vazifasi belgilangan edi. Ko'p joylarda quloqlarni tugatish shiori ostida o'rta hol, hattoki kambag'al dehqon xo'jaliklariga nisbatan ham zulm o'tkazildi. 1929-yil oktabriga qadar respublikadagi dehqon xo'jaliklarining 3,4 foizi kolxozlarga kirgani holda, 1930-yil martiga kelganda dehqon xo'jaliklarining 47 foizi kolxozlashtirilgan edi.

Ko'pgina joylarda aholi jamoalashtirish xavfidan qo'rqib o'z chorva mollarini keragidan ortiq so'yib yubordi. Bu esa chorvachilik uchun koni zarar bo'ldi. Jamoalashtirish ishidagi shoshma-shosharlik, joylardagi real shart-sharoitlar bilan hisoblashmaslik, milliy hududlarning o'ziga xos xususiyatlari, aholisining milliy an'analari, udumlarini e'tiborga olmaslik, ularni pisand qilmaslik oxir-oqibatda bundan ham ko'ngilsizroq va noxushroq holatlarning yuz berishiga sabab bo'ldi. Ko'p qishloq tumanlarida hokimiyat organlarining zo'ravonligi, o'zboshimchaligiga qarshi aholi keskin norozilik bildirib, turli harakatlar uyushtirishga majbur bo'ldi. 1929–1930-yillarda dehqonlarning sovet tuzumiga nisbatan ommaviy norozilik harakatlarida faqat Qashqadaryo okrugidan 14 ming nafar kishi qatnashgan. Ma'lumotlarda qayd etilishicha, ommaviy norozilik harakatlari shu davrda respublika bo'yicha 240 marta sodir bo'lgan. Eng achinarlisi shuki, ko'plab oddiy dehqon xo'jaliklari arzimagan sabablar bilan yoki birgina jamoa xo'jaligiga kirishga rag'bat bildirmaganligi vajidan bor-budidan mahrum etilib, uy-joyi, mol-mulki tortib olinib quloq qilinuvchilar ro'yxatiga tirkab yuborilavergan.

Respublikaning o'ziga to'q, bozorga tovar, g'alla yetishtirib berishga qodir bo'lgan son-sanoqsiz dehqon xo'jaliklari bor narsasidan mahrum bo'lib, haqsiz-huquqsiz holda o'z oila-a'zolari, qarindosh-urug'lari bilan birgalikda Sibir, Ukraina, Qozog'iston, Shimoliy Kavkaz hududlariga yo'ki yangi o'zlashtirilayotgan cho'lli, to'qayzor, qamishzor yerlarga surgun qilindilar. Ularning ko'plari bu kimsasiz, huvullagan joylarning og'ir shart-sharoitlariga dosh berolmay, turli kasalliklarga chalilib, ochlik, muhtojlik azobidan bevaqt ko'z yumib ketdilar. Ming-minglab qishloq oilalari bunday xavf-xatarning bo'lishini oldindan his qilib, o'z kindik qonlari to'kilgan muqaddas zaminni tark etib, uzoq begona yurtlarga bosh olib ketishga majbur bo'ldilar. Quloqlashtirish oqibatida O'zbekistondan boshqa hududlarga 60 mingdan ortiq kishi surgun qilingan.

Ma'muriy tazyiq, oshkora zo'ravonlik, iqtisodiy terror usullari va shu kabi ta'sir choralarining uzluksiz qo'llanilishi orqasida kolxoz qurilishi sezilarli sur'atlarda rivojlantirib borildi. 1932-yil oxiriga kelib umuman O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar barcha dehqon xo'jaliklarining 81,7 foizini birlashtirgan edi. 800 ming dehqon xo'jaliklari negizida 9734 ta kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgandi.

Bu davrga kelib paxtachilik tumanlarida jamoalashtirish asosan tugallangan, ularning ekin maydonlari 1929-yildagi 530 ming gektardan 1932-yilga kelib 928 ming gektarga ko'paygan edi. Shu tariqa, "SSSRning paxta mustaqilligini ta'minlash"da O'zbekiston o'z salmoqli ulushini qo'shib bormoqda edi. Masalan, 1935-yilda O'zbekistonda 1 mln. tonna paxta tayyorlangan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1939-yilda 1,5 mln. tonnani tashkil etgan. Bu SSSR bo'yicha tayyorlangan paxtaning 60 foizidan ziyodrog'ini tashkil qilardi. 30-yillar davomida respublika qishloq xo'jaligi tizimida paxta yakkaxokimligi mustahkam o'rin egallab bordi. Jumladan, 1933-yilda paxta mahsuloti respublika yetishtirib beradigan qishloq xo'jalik mahsulotlari umumiy hajmining 81,5 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1937-yilga kelib bu raqam ko'rsatkichi 93,4 foizga yetdi. Qishloqni jamoalashtirish jarayoni ham o'zining yakunlovchi pallasiga kirib bordi. 1937-yilda dehqon xo'jaliklarining jamoalashtirilishi darajasi 95 foizga yetgan bo'lsa, 1939-yilda u 99,2 foizni tashkil etdi. Shunday qilib, "quloqlarni sinf sifatida tugatish" masalasi uzil-kesil hal qilindi.

3-masala:

O'zbekistonda dehqon xo'jaliklarini ommaviy tarzda jamoalashtirish ishlari ayni chog'da yangi xo'jaliklarga moddiy-texnik baza bo'lib xizmat qiladigan mashina-traktor stansiyalari (MTS)ni tashkil etish bilan bog'liq holda olib borildi. O'zbekistonda dastlabki MTS 1929-yilda Andijon viloyatining Asaka tumanida tuzilgan. 1931-yilga kelib MTSlar 48 ta qishloq tumanlarida tashkil etilib, qishloq ahlining dala yumushlariga xizmat ko'rsatdi. MTSlarning yirik dehqon xo'jaliklariga nafi katta bo'lganligidan ularning safi respublikada to'xtovsiz ortib bordi. Jumladan, 1937-yilda ularning soni 163 taga, 1941-yilga kelganda esa 189 taga yetdi. Garchand yirik jamoa yerlarini ishlab berish, qo'l mehnatini yengillashtirish, qishloqqa texnika olib kirish, texnika ilmidan qishloq mehnatkashlarini xabardor qilish, ma'lumotini oshirishda MTSlar muhim ro'l o'ynagan bo'lsada, biroq bu narsa jamoa xo'jaliklarining davlatga tobeligini yanada kuchaytirdi. Yirik ishlab chiqarish vositalari MTSlar orqali tobora davlat qo'lida to'plana bordi. MTSlar davlat yerlarini natural haq evaziga ishlab berar, bu haqning miqdori esa yuqoridan, davlat organlari tomonidan belgilanardi. MTSlarning vujudga kelishi bilan qishloqda shartli ravishda "ikkita xo'jayin" – kolxozlar va MTSlar qaror topdi. Garchand har ikkalasining asosiy jilovi davlat qo'lida bo'lsada, biroq ularning biri texnika uchun va ikkinchisi qishloq xo'jaligi sohasining qolgan boshqa ishlari uchun mas'ul hisoblanardi. Shunday bo'lsada, bunday "ikkihokimiyatchilik"ning yuzaga kelishi orqasida ishlab chiqirishni tashkil etish va texnika xizmatidan foydalanishda xo'jasizlik kelib chiqdi, ekinlar hosildorligi, chorvachilik mahsulotlari uchun mas'uliyatni jamoa a'zolari ham, MTS xodimlari ham o'z zimmlariga olmadilar. Bu esa katta va keraksiz xarajatlarga sabab bo'ldi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi azal-azaldan sun'iy sug'orish tizimiga asoslanib kelganligidan bu sohani rivojlantirib borish asosiy vazifalar sirasiga kiradi. Respublikaning asosiy ekin turi hisoblangan paxtachilikni o'stirish ham ko'p jihatdan shunga bog'liq edi. Bu esa o'lka hududlarida sug'orish inshootlari, chunonchi, kanallar, kollektorlar, suv havzalari, suv omborlarini ko'plab barpo etishni taqozo etardi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi va ayniqsa uning yetakchi tarmog'i – paxtachilik sohasining tezkor rivojlanishidan manfaatdor bo'lgan sovet hukumati respublikada irrigatsiya va melioratsiya tizimini yaxshilash va takomillashtirishga jiddiy e'tibor berdi. Shu maqsadda 1922-yildayoq Turkiston avtonom respublikasida irrigatsiya tizimini qayta tiklash va yanada rivojlantirishning asosiy vazifalari belgilab berilgan edi. Turkiston hukumati tarkibida suv va qishloq xo'jaligi xalq komissarligi tashkil etilgan edi. Unga davlat yordami ko'rsatib borildi. Jumladan, 1922-yilda irrigatsiya ishlariga 6 mln. oltin rubl hisobida mablag' ajratildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad sug'oriladigan yerlarni 2 yil ichida 2 mln. desyatinaga yetkazish edi. Joylarda suv inshootlari qurilishi avj oldirib yuborildi. Yangi kanallar, ariqlar qurildi. Ko'plab yangi yerlar o'zlashtirildi. Natijada 1924-yilga kelib sug'oriladigan yerlar miqdori 2,4 mln. desyatinaga, shu jumladan, paxta ekiladigan yer maydoni esa 500 ming desyatinaga yetkazildi.

Bu ishlar O'zbekiston SSR tuzilgach, yanada avj oldirib yuborildi. Urushgacha bo'lgan davrda respublikada Darg'om, Narpay, Savay, Dalvarzin, Log'on, Katta Farg'ona kanallari, Kattaqo'rg'on suv ombori kabi ko'plab suv inshootlari qurildi. Chirchiq-Ohangaron vodiylarida, Zarafshon daryosi havzasida, shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryoda irrigatsiya tarmoqlari ancha yaxshilandi. 1929–1933-yillarda bu sohaga 234,9 mln. rubl sarflandi.

1939-yilda O'zbekiston KP(b) Markaziy Qo'mitasi va respublika hukumati hashar yo'li bilan Katta Farg'ona kanalini qurish to'g'risida qaror qabul qildi. O'sha yilning 1-avgustidan 160 ming kolxozchi kanal qurilishini boshlab yubordi. Uzunligi 270 km. bo'lgan bu kanal asosan qo'l mehnati bilan 45 kun ichida qurildi. Unda 46 ta yirik, 274 ta kichik gidrotexnik inshootlar, 5 ta temir yo'l va 40 ta avtomobil yo'li ko'priklari barpo etildi. Holbuki, bunday kanalni barpo etish uchun chorizm davrida esa 6–8 yil, sovet davrida esa 6–8 oy kerak bo'ladi, deyilan edi. Bu o'zbek xalqiga xos bo'lgan hashar usulidagi shonli, fidokor mehnatning samaralari edi. Katta Farg'ona kanali Farg'ona vodiysining asosiy qon tomiri bo'lib qoldi. Vodiya 60 ming gektar bo'z, cho'lli yerlar o'zlashtirilib, 500 ming gektar yerni suv bilan ta'minlash imkoniyati yaratildi.

Ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda Shimoliy va Janubiy Farg'ona kanallari, Toshkent kanali, Kampirovvot suv to'g'oni, Qoraqalpog'istonda Qizketgan kanali va ko'plab boshqa suv inshootlari barpo etildi hamda foydalanishga topshirildi. Buning natijasida 1937–1940-yillarda respublikada

sugʻoriladigan yer maydonlari qoʻshimcha ravishda 200 ming gektarga koʻpaydi. Respublikada yangi paxtachilik tumanlari va koʻplab jamoa xoʻjaliklari tashkil etildi. Ularning ekin maydonlarining hosildorligi yil sayin ortib bordi.

Shunday qilib, sovet hokimiyati va kommunistik partiya qishloqda jamoalashtirish siyosatini olib borishda qishloq ahliga nisbatan nechogʻlik zulm va zugʻum oʻtkazmasin hamda ne-ne ogʻir sinovlarga duchor etmasin, biroq ular xalq irodasini, uning shiddatu azmu qarorini soʻndira olmadi, oʻzbek xalqi fidoyilik bilan mehnat qildi.

Nazorat uchun savollar:

1. Qishloqda ommaviy jamoalashtirish siyosatini oʻtkazish qachon boshlandi?
2. Jamoalashtirish arafasida oʻzbek qishlogʻining manzarasi qanday edi?
3. Qishloqda quloqlashtirishni keskin tarzda oʻtkazish va uning koʻlamini atayin kuchaytirishga urgʻu berilganligining boisi nimada edi?
4. Quloqlashtirish siyosati qishloqda qanday xunuk oqibatlarni keltirib chiqardi?
5. Oʻzbekistonda paxta yakkahokimligini shakllantirishga 30-yillarda alohida ahamiyat berilganligini siz qanday izohlaysiz?
6. MTSlar faoliyati haqida soʻzlab bering?
7. Respublikada suv inshootlarining koʻplab barpo etilishiga qanday ehtiyoj va sabablar bor edi?
8. XX-asr 30-yillarida Oʻzbekistonda qanday muhim suv inshootlari qurildi?

Mavzu: Oʻzbekistonda sovet hokimiyati yuritgan madaniy-maʼrifiy siyosat: mazmun va mohiyati.

Reja:

- 1) Xalq taʼlimidagi oʻzgarishlar.
- 2) Oliy va oʻrta maxsus taʼlim hamda ilm-fan.
- 3) “Hujum” harakati.
- 4) Madaniy va adabiy jarayon.

Adabiyotlar:

1. “Oʻzbekistonning yangi tarixi” 2-kitob T“Sharq” 2000, 270-282, 375-470 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «Oʻzbekiston tarixi» (1917–1991-yy.). T.“Sharq” 2003, 102-117 betlar.

1-masala:

XX-asrning 20–30-yillarida madaniy-maʼrifiy soha ham oʻziga xos murakkablik va qiyinchilik bilan kechdi. 20-yillar boshlariga kelib Oʻzbekiston hududida madaniy qurilishning eng dolzarb vazifalaridan sanalgan sovet taʼlim tizimini shakllantirish ishlari faol boshlab yuborildi. Sovetlar Oʻzbekistonda yangi taʼlim tizimini yaratishga yoʻl tutar ekan,

bundan ko'zlagan asosiy maqsadlari o'lkada xalq ta'limi bo'g'inlarini ravnaq toptirish, yalpisiga xalq savodxonligiga erishish, ilm-ma'rifat chashmalaridan hammani to'la bahramand etish emas, balki eng avvalo, yurt farzandlari ongiga, shuuriga kommunistik g'oyalar va ideallarni chuqur singdirish va shu yo'l bilan o'zlariga quloq qoqmay xizmat qiladigan "mo'min-qobil" avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish edi. Sovetlar avval boshda o'lkadagi murakkab vaziyatni, mahalliy xalq kayfiyati va ruhiyatini, uning o'ziga xos milliy an'analari, islomiy qadriyatlarini bir qadar hisobga olib, bu yerda eski va jadid usulidagi maktablar yoki madrasalarning ham bir vaqtning o'zida faoliyat yuritishiga monelik ko'rsatmadi. Lekin sovet arboblari va mafkurachilari o'lka hayotiga moslashib, biroz tomir yozib olgach, 20-yillar o'rtalaridan e'tiboran o'zbek xalqi madaniy hayotining ko'p zamonlar uzviy tarkibiy qismi bo'lib kelgan eski maktab va madrasa ta'lim-tarbiya tizimini barham toptirdi. Uning ko'p sonli ziyoli vakillari, mullalariyu mudarrisleri faoliyati to'xtatib qo'yildi. Ularning taqdir-qismati hayotning og'ir sinovlariga duchor etildi.

1920-yil 17-sentabrda Turkiston ASSR hukumati o'lkada 8 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan kishilarni o'qitish va savodxon qilish to'g'risida dekret qabul qildi. Respublikaning turli hududlarida son-sanoqsiz savodsizlikni tugatish kurslari tashkil etilib faoliyat ko'rsatdi. Ularga turli yoshdagi kishilar, erkaklar va ayollar jalb qilinib, o'z savodlarini chiqardilar. Jumladan, 1928–1932-yillarda O'zbekistonda jami 700 ming nafar kishi savodsizlik kurslarini tugatgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1933–1937-yillarda 1,4 mln. kishini tashkil qildi.

Respublikada boshlang'ich ta'lim tizimining joriy etilishi, keyinroq 7 yillik ta'limga o'tilishi ham xalq ta'limi sohasidagi muhim o'zgarishlardan biri bo'ldi. Maktab qurilishi, uning malakali o'qituvchi kadrlar bilan ta'minlanishi, o'quvchilar soni yil sayin o'sib bordi. Agar 1924/25 o'quv yilida O'zbekistonda 160 ta sovet tipidagi maktablar tashkil etilib, ularda 17209 nafar o'quvchi ta'lim olgan bo'lsa, 1941-yilga kelib bunday maktablar soni 5504 taga va ularda ta'lim olayotgan o'quvchilar soni esa 1 mln. 315 ming nafarga yetgan. 1928/29 o'quv yilida respublikamizda o'qituvchilar soni 5,5 ming kishiga teng bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1941-yilda 42 ming kishini tashkil etdi.

Sovet hukumati ta'lim tizimini, yangi avlod tarbiyasini to'liq ravishda o'z izmiga bo'ysundirish maqsadida arab alfavitiga asoslangan eski o'zbek yozuvini ham tubdan isloh qilishga kirishdi. Shu maqsadda 1929-yilda arab imlosi asosidagi o'zbek yozuvi tugatilib, undan lotin grafikasiga o'tildi. Bundan ko'p vaqt o'tar-o'tmasdan, 1940-yilga kelib sovetlarning birdan-bir yagona orzusi bo'lgan kirillitsa – rus alfaviti negiziga qurilgan yozuvga o'tildi. Birgina o'zbek yozuvini o'zgartirish borasida qo'llanilgan bunday xatti-harakatlar respublika xalq ta'limining keyingi taqdiri, istiqboli uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Eng achinarlisi, buning natijasida necha

asrlar davomida xalq dahosi, buyuk bobokalonlarimiz aql-zakovati tomonidan yaratilgan bebaho ma'naviy manbalar, asarlar, risolalarni o'rganish mushkul muammoga aylanib qoldi. Negaki, ular arab yozuvida bitilgan edi.

Bu sohaning jilovi to'liq holda Markaz mutasaddilari qo'liga o'tdi. Endilikda milliy respublikalardagi ta'lim jarayoni Moskvadan tayyorlab yuboriladigan dasturlar, darsliklari o'quv qo'llanmalari asosida olib boriladigan bo'ldi. Bu esa xalq ta'limining milliy mazmuni, xarakteriga salbiy ta'sir ko'rsatib bordi. Shuningdek, 30-yillarga kelib respublikaning maktab ta'limiga mafkuraviy tazyiq o'tkazish, muallimlar tarkibini "tozalash", ular safidan "nobop, yot unsurlar"ni qidirib topishga urinish hollari atayin kuchaytirildi. Masalan, VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining 1933-yil 27-martda qabul qilgan o'qituvchilar safini tozalash to'g'risidagi qarori aynan shu yovuz maqsadga qaratilgan edi. Bu qarorga asoslanib ish yuritgan sovet "bilag'onlari" bu davrda ko'plab bilimli, ma'rifatli, sof vijdonli milliy ziyolilarimizni ishdan bo'shatdi, qatag'on qildi. Ular tomonidan tayyorlanib nashr etilgan milliy ruhdagi ko'plab o'quv adabiyotlari ham ayni shu yillarda taqiblab qo'yildi. Yana shuni aytish joizki, shu davrda ommaviy tarzda "sovet ta'limi"ni olib, turli maktab va savodsizlik kurslarini bitirib, zo'rg'a savodini chiqarib endigina hayotga qadam qo'yganlar "ishonchli shaxslar" sifatida topilib, mafkuraviy saralash asosida o'z vazifalaridan chetlatilgan tajribali, bilimdon, professional ziyolilar o'rnini egallab borganlar.

Xullas, sovetlar O'zbekistonda o'z ta'lim siyosatini yuritar ekanlar, bunda birinchi navbatda uning sinfiy mohiyatiga e'tibor berdilar. Binobarin, ular rahnamoligida shakllantirilib, rivojlantirib borilgan xalq ta'lim tizimi va uning barcha bo'g'ini yo'nalishlari ham shu ruh va mazmun bilan sug'orilgan edi.

2-masala:

Sovetlarning xalq ta'limi sohasida yuritgan siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri, bu oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimini shakllantirish hamda rivojlantirish edi. Har qanday tuzumda bo'lgani singari, sovet hokimiyati ham yangi tuzum g'oyalari va ideallari ruhida tarbiyalangan, unga sadoqat bilan xizmat qiladigan ko'plab yuqori malakali, o'qimishli, ziyoli kadrlarga o'tkir ehtiyoj sezardi.

Sovet hokimiyati O'zbekistondek chekka o'lkada oliy ta'limni tashkil etish, unga mahalliy yoshlarni jalb qilish orqali yerli xalq ishonchini qozonishga, u bilan yaqindan aloqa bog'lashga umid qilar edi. Markaz amri bilan 1920-yil sentabrda Toshkentda tashkil etilgan Turkiston Davlat universiteti shu maqsadga yo'naltirilgan edi. Keyinchalik O'rta Osiyo universiteti maqomini olgan bu oliygoh o'lkada oliy ta'limni rivojlantirish, yuqori mutaxassis kadrlar tayyorlash o'chog'i bo'ldi. Keyinroq 30-yillar boshlariga kelib bu bosh oliy o'quv yurti negizida respublikamizda juda ko'plab turli xil yo'nalishlardagi institutlar tashkil etildi va faoliyat ko'rsata boshladi. O'rta Osiyo politexnika (hozirgi Texnika universiteti),

Moliyaiqtisod, To'qimachilik Tibbiyot, Qishloq xo'jalik institutlari, Samarqand Davlat universiteti va boshqalar shular jumlasidandir. Shuningdek, bu davrda yuqori malakali pedagogik kadrlarga talab muttasil o'sib borganligidan Buxoro, Samarqand, Toshkent, Nukus, Xiva, Urganch, Farg'ona va Namangan singari shaharlarda pedagogika va o'qituvchilar tayyorlash institutlari tashkil etildi. 1932-yilga kelib respublikadagi jami oliy o'quv yurtlari soni 31 taga yetdi. Ularda ta'lim olayotgan talabalar soni 12,2 ming nafarni tashkil etardi. 1941-yilga kelganda oliy o'quv yurtlari talabalari soni 18 mingga yetdi.

Ayni paytda mahalliy aholi yoshlari orasidan maxsus tanlab olinib, partiya, sovet va xo'jalik organlarida ishlash, sotsialistik qurilish jabhalarida aktiv faoliyat ko'rsatishga da'vat etilgan rahbariy kadrlar tayyorlashga ham alohida e'tibor qaratildi. Negaki, hukmron partiyaning "oltin fondi" hisoblangan bunday kadrlarni ko'plab tarbiyalab voyaga yetkazish O'zbekistonda sovetlar siyosatini to'laqonli o'tkazishda muhim kafolat bo'lib xizmat qilardi. Shu maqsadlarni ko'zda tutib 1923-yilda Turkiston kommunistik universiteti ochildi. Unda o'lkaning bo'lg'usi sovet kadrlari "markscha-lenincha" ta'limot negizlarini qunt bilan egallab bordilar. Moskvadagi Sharq mehnatkashlari kommunistik universitetida 1923-yida 77 nafar turkistonlik yoshlar ta'lim oldi. Ulardan o'zbeklar 34, turkmanlar 24, qozoq-qirg'izlar 29 kishini tashkil etardi.

O'zbekistonning bu davrdagi ta'lim tizimida o'rta maxsus ta'lim o'quv yurtlari faoliyati ham alohida o'rin egallaydi. Respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti ko'p jihatdan maxsus bilim, tajriba va ko'nikmaga ega bo'lgan kadrlarga bog'liq edi. Shu boisdan ham o'lkada hunar-texnika bilim yurtlari, texnikumlar tashkil qilish va faoliyatini jonlantirib borishga e'tibor berildi. 20-yillarda respublikada 6 ta qishloq xo'jalik texnikumi, 1 ta tibbiyot texnikumi, 16 ta hunar-texnika maktabi tashkil qilindi. Shuningdek, shu vaqtda 5 ta pedagogika texnikumi, 2 ta pedagogika bilim yurti, bitta xotin-qizlar bilim yurti mavjud bo'lib, ular orqali ko'plab bilimli, malakali pedagog kadrlar tayyorlandi. XX-asrning 40-yillari boshlariga kelib O'zbekistonda maxsus bilim yurtlari soni 92 taga yetgan bo'lib, ularda 12,6 ming nafar yoshlar ta'lim olmoqda edi.

Shu bilan birga oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi oldida ham hali ko'plab jiddiy muammolar ko'ndalang bo'lib turardi. Oliy ta'lim tizimidagi o'qitish jarayoni asosan rus tilida olib borilardi. Maxsus o'quv qo'llanmalari, darsliklar, boshqa o'quv-uslubiy jihozlar milliylik, yurtning o'ziga xoslik jihatlaridan nihoyatda uzoq bo'lib, ular asosan Markazdan tayyorlab yuborilardi. Mahalliy professor-o'qituvchilar tarkibi nihoyatda kam bo'lganligi bois ko'pchilik fanlar va predmetlarning o'qitilishi asosan yevropalik olimlar tasarrufida edi. Buning ustiga 30-yillarda avjiga mingan stalincha qatag'onlik shamshiri ko'proq milliy kadrlar boshida sindiki,

bundan respublika ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari katta ziyon-zahmat chekdi, ancha mahrumliklarga duchor bo'ldi.

O'zbekistonning sovetlar hukmronligi davri ilm-fani ahvoli, uning o'sishi, o'zgarishi ko'plab murakkab, ziddiyatli jarayonlar silsilasida kechgan bo'lsada, biroq bu hol bir qator o'z xususiyatlari va asosli omillariga egadir. Sovetlarning madaniy qurilishi doirasida bo'lsa ham respublikaning ilmiy salohiyati o'sish va rivojlanishda davom etdi. Markaz zo'rvonlarining milliy kadrlar, ziyolilar faoliyati doirasini har qanday cheklash, bo'g'ishga urinishiga qaramay, yurtning ko'plab iqtidorli, zakovatli yoshlari o'zlarini ilm-fan mashaqqatiga bag'ishlab, asta-sekin uning cho'qqilariga ko'tarilib bordilar. Rus tilini mukammal egallash qiyinchiligi ham ularga hech bir to'siq bo'lolmadi. 30-yillarga kelib o'zbek fanining turli yo'nalishlarida o'z yuksak salohiyatini namoyon qila olgan, o'z ilmiy maktabiga asos solgan Qori Niyoziy, Abdurahmon Sa'diy, Abdulla Avloniy, Ibrohim Mo'minov, Yahyo G'ulomov, Toshmuhammad Sarimsoqov, Xalil Rahmatullin, Habib Abdullayev, Sobir Yunusov singari yurt allomalari yetishib chiqdi. Ayni zamonda respublikada ko'plab ilmiy-tadqiqot institutlari, markazlari tashkil etilib, fanning muhim dolzarb muammolari ustida samarali izlanishlar olib bordilar. Bular jumlasiga Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tadqiqot instituti, Madaniy qurilish, Sanoat-iqtisod, Sanoat qurilishi, Huquq-tadqiqot, Gidrometeorologiya institutlari, Geliotexnika laboratoriyasi, Astronomiya observatoriyasi, uning qoshidagi Quyosh xizmati bo'limi va boshqalarni nisbat berish mumkin. Mazkur institutlar va ilmiy markazlarga jalb etilgan respublika ilmiy kuchlari, fan fidoyilari Ittifoq va respublika ahamiyatiga molik qanchalab hayotiy muammolar, masalalarning yechimini topishda jiddiy tadqiqotlar olib bordilar. Ayniqsa paxtachilik, uning hosildorligini oshirish, tepshar, sifatli navlar yaratish sohasida muhim yangiliklar qilindi. Geolog olimlar sa'y-harakatlari bilan yangi konlar, turli xil ma'dan topilmalari kashf qilindi. 1927-yilda Farg'ona vodiysida Sho'rsuv neft koni ochildi. Sement ishlab chiqarish uchun xom ashyo qidi rib topildi. Natijada Quvasoy sement zavodi qurildi. Qator mis, oltin, kumush, qalay, marmar konlari topildi va ishga tushirildi. Biroq ularning huzurini Markaz ko'rdi. Negaki, bu davrga kelib ularning inon-ixtiyori to'la Ittifoq hukumati tasarrufiga olingan edi.

1940-yil 9-yanvarda O'zbekiston XKS (hukumati) huzuridagi Fan qo'mitasi negizida SSSR FAning O'zbekiston filiali ta'sis etildi. O'sha kezlarda uning tarkibida 75 ta ilmiy-tadqiqot institutlari va muassasalari mavjud edi. Ular 3024 nafar ilmiy xodimlarni o'z safiga birlashtirgan edi. Bularning 109 nafari fan doktorlari, 510 nafar fan nomzodlari edilar.

3-masala:

XX-asr 20-yillari ikkinchi yarmida "Hujum" nomi bilan boshlangan harakat o'z mohiyati bilan o'zbek xotin-qizlarini tutqunlikdan, paranjizulmatidan ozod qilishga qaratilgan edi. Turkiston sharoitida o'ziga xos o'ta

murakkab xususiyatlarga ega bo'lgan bu ijtimoiy-siyosiy masala hukmron partiya tomonidan hech bir o'ylanmasdan, mahalliy shart-sharoitlarni, xalqning an'anaviy udumlari, urf-odatlarini e'tiborga olmasdan kutilmagan bir holda amalga oshirildiki, bu esa o'lka hayotida ko'plab noxush holatlarni keltirib chiqardi.

Malumki, Turkiston xotin-qizlari hayoti asrlar davomida musulmonchilik qonun-qoidalari va an'analari asosida kechgan va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Jumladan ular aksariyat hollarda mehnatga tortilmasdan, balki uy-ro'zg'or ishlarida band bo'lishgan va farzand tarbiyasi bilan shug'ullanishgan. Sovet hukumati esa o'zbek xotin-qizlarining bunday turmush tarziga diniy "xurofot" sifatida qarardi. Shu bilan birgalikda ayollarning erkaklar bilan teng huquqliligi, ularning tor oila muhitidan ozod bo'lib, keng ijtimoiy-siyosiy hayotga tortilishi g'oyasi ilgari surildi.

Shu narsa haqiqatki, jamiyat rivojlanib borar ekan, odamlarning ongi ham o'zgarishda davom etadi. O'zbek ayollarini paranjidan ozod qilish muhim vazifalardan biri hisoblanardi. Jadidlar rahbarlari F.Xo'jayev, Fitrat, Cho'lpon, Avloniylar ham bu masalani hal etishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan edilar. Bu yerda gap faqat parangi tashlash ustida emas, balki xotin-qizlar uchun maxsus klublar, artellar, do'konlar, savodxonlik kurslari ochish haqida borardi. Bu xildagi tadbirlarning ko'plab o'tkazilishi natijasida xotin-qizlar ijtimoiy-foydali mehnatga, jamoatchilik ishlariga tortila boshlagandi. Ammo, ming afsuski, bu dastlabki yutuqlar, xususan, ayollarning jamoat joylariga paranjida kelishlari mustabid tuzumni aslo qoniqtirmasdi.

Shuning uchun ham VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining 1926-yil sentabridagi maxsus qarori asosida bu harakatni sun'iy ravishda tezlashtirishga kirishildi, oqibatda bu majburiy harakat "Hujum" nomini oldi. Xolisona aytganda, uni o'zbek xotin-qizlari xursandchilik bilan kutib oldilar. Chunki ochiq yurish, yorug' olamni ko'rish, ilm olish, erkaklar bilan teng huquqli bo'lish ularning ham asriy orzusi edi. Biroq bu harakat yuqorida ta'kidlanganidek, nihoyatda shoshma-shosharlik, ma'muriyatchilik yo'li bilan o'tkazildi. Bu tadbirlarga hatto erkak kommunistlar ham tayyor emas edilar. Shunga qaramay "Hujum" harakati dastlab ancha yutuqlarga erishib bordi. 1927-yil boshlariga kelib 100 ming ayol parangi tashladi, ming-minglab ayollar korxonalarga, qishloq, tuman kengashlariga, sud tizimiga ishga jalb qilindi. Ular orasidan ko'plab traktorchilar, brigadirlar, kolxoz raislari, klub va kutubxona mudirlari yetishib chiqdi. 1927–1928-yillarda "Hujum harakati" yanada keng quloch yozdi. Xotin-qizlarni savodsizlikni tugatish kurslariga jalb etish, ularning farzandlari uchun yasli va bog'chalar ochish tadbirlari ko'paydi.

Biroq shu bilan birgalikda bu harakat ko'pgina salbiy oqibatlarning yuz berishiga ham sabab bo'ldi. Bu jarayonni o'tkazishda yo'l qo'yilgan jiddiy xato va kamchiliklar, xalqning asriy udumlari, o'zbek ayollariga xos sharqona odob, axloq tamoyillarining buzilishi, bu nozik sohada odamlarning or-

nomusini mensimaslik hollari ko'plab fojeali voqealarni keltirib chiqardi. Joylarda xotin-qizlarni o'ldirish hollari ko'plab ro'y berdi. 1927–1928-yillarda 2,5 mingdan ortiq faol ayollar yovuz kuchlar qurboni bo'ldi. Bu borada qo'llanilgan zo'rlash, majburlash yo'li va usullari o'zining salbiy natijalarini bermasdan qolmadi. Natijada, hatto 10–15 yashar qizlarni ham erga berib yuborish hollari ro'y berdi.

Eng achinarlisi shuki, "Hujum" harakatida faol ishtirok etib, unda tashabbuskor bo'lgan ilg'or xotin-qizlar keyinchalik stalincha qatag'onlik qurboni bo'ldilar. Bunga o'zbek xotin-qizlari ozodligi kurashining otashin namoyondalari – Tojixon Shodiyeva, Sobira Xoldorova, Xosiyat Tillaxonova, Maryam Sultonmurodova, Xayriniso Majidxonova singarilarning fojeali va tahlikali kechgan nochor qismlari to'la misol bo'la oladi.

4-masala:

XX-asrning 20–30-yillarida hukmron kommunistik partiyaning madaniy qurilish siyosati asosan "shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat"ni shakllantirishga qaratildi. Zero, "lenincha madaniy inqilob g'oyasi"ning bosh maqsadi ham ko'p millatli sovetlar mamlakatida yagona sotsialistik madaniyatni tarkib toptirish va uning "samaralari"dan SSSRning barcha xalqlari va millatlarini bahramand etish edi.

Shu bois bu yillarda o'zbek xalqining olis asrlarga borib qadaluvchi moddiy va ma'naviy madaniyati durdonalari, osori-atiqalariga, masjido madrasalar, gumbazu maqbaralar ko'rinishidagi noyob me'moriy obidalariga zo'r berib hujum uyushtirildi. Odamlar ongiga kommunistik g'oyalarni singdirishdan iborat maqsadga erishishda joylarda "Xudosizlar jamiyatlari" tuzilib, ular orqali diniy e'tiqod va tasavvurlarga qarshi, uning pokdoman peshvolariga qarshi hujumkor ateistik kurash, tashviqot va targ'ibot avj oldirildi. Buning oqibatida yurtning ilg'or ziyolilari bo'lgan qancha-qanchalab ruhoniylar, eshonu mullalar, ulamoyu fuzalolar ayovsiz ta'qibu quvg'inlarga duchor etildi yoki qirg'in qilindi. Ularning ko'plari jonlarini xovuchlab, oila, bola-chaqasi bilan ne azobu uqubatlarni boshidan kechirib, uzoq xorijiy yurtlarga bosh olib ketishga majbur bo'ldilar.

O'zbek xalqining ko'plab yurtparvar ziyolilari fidoyilik namunalarini ko'rsatib, barcha qiyinchiliklarga bardosh berib republikaning madaniy hayotida faol qatnashdilar. Ularning sa'y-harakatlari bilan teatrlar, klublar, kutubxonalar va boshqa madaniy-ma'rifiy muassasalar bunyod etilib faoliyat ko'rsata boshladi. 1929-yilda o'zbek musiqali teatriga asos solindi. 1933-yilga kelib Hamza nomli akademik drama teatri ish boshladi. Har qanday mafkuraviy tazyiqlarga qaramasdan milliy ruh ustuvor bo'lib qolaverdi. Xalqimiz orasidan uning asriy dil-armoni, orzu-istaklarini kuylagan Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Ota G'iyos Abdug'aniyev, Domla Halim Ibodov, Mulla To'ychi Toshmuhammedov, Madrahim Sheroziy, Shorahim Shoumarov, Abror Hidoyatov, Soraxonim, Tamaraxonim, Lutfixonim, Mukarramaxonim singari nomdor san'atkorlar yetishib chiqdi va dovuq

qozondi. 1936-yilda Toshkent Davlat konservatoriyasining ochilishi xalqimizning madaniy hayotida katta voqea bo'ldi. O'zbek musiqa madaniyatining zabardast vakillari – Yunus Rajabiy, Muxtor Ashrafiy, Mutal Burhonov, Tolibjon Sodiqov, To'xtasin Jalilov singari san'atkorlar ijodi xalq dilidan chuqur joy oldi.

1937-yilda Moskvada o'tkazilgan birinchi o'zbek san'ati va adabiyoti o'n kunligi xalqimiz madaniyatining yorqin ko'rigi bo'ldi. Unda “Gulsara”, “Layli va Majnun” operalari, “Farhod va Shirin” musiqali dramasi va boshqa sahna asarlari katta mahorat bilan namoyish etildi. 30-yillarda O'zbekistonda kino san'ati shakllanib bordi. Uning yorqin ifodasi sifatida shu davrda yaratilib ekranlarga chiqarilgan “Asal”, “Qasam”, “Ravot qashqirlari”, “Azamat” singari filmlarni tilga olib o'tish joizdir. Ularni yaratishda Komil Yormatov, Sulaymon Xo'jayev, Yo'ldosh A'zamov, Rahim Pirmuhammedov singari ajoyib o'zbek kino ustalarining xizmatlari benazirdir.

O'zbekistonda madaniy qurilish jarayonining chuqurlashib borishiga mamlakatda avj olgan totalitar tuzum zo'raonligi va bedodligi jiddiy to'sqinlik tug'dirdi. Bunday keskin, nosog'lom muhitda madaniyat muassasalarining faoliyati cheklanib, bu soha xodimlarining ijodkorligi har tomonlama qiyin-qistov va siquvga olindi. Bu esa respublika madaniy hayoti maromining normal kechishiga, shubhasiz, salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Bu davrda o'zbek adabiyoti ham jiddiy hayotiy sinovlar jarayonini boshdan kechirdi. O'zining boy tarixiy an'analariga ega bo'lgan bu adabiyot xalq ruhining ko'zgusi sifatida uning ma'naviy hayotini tashkil qilishda, zamon muammolarini idrok etish hamda hal etishda o'z hissasini qo'shib bordi. Sovetlar insonlarning ongi, shuuriga ta'sir etish, ularni ma'nan va ruhan tarbiyalashda adabiyot va san'atning o'rni va roli beqiyosligini hisobga olib, uni yangi sotsialistik qurilish xizmatiga faol jalb etishga intildilar. Ularning nazdida adabiyot kuchli mafkuraviy qurol sifatida yangi tuzumni mustahkamlashga xizmat qilishi lozim edi. VKP(b) MQ ning 1925-yil 18-iyunda qabul qilgan “Partiyaning adabiyot sohasidagi siyosati to'g'risida” nomli qarorida shu ruh, shu g'oya aks ettirilgan edi. Bu hujjat o'zbek adabiyoti va uning namoyondalari uchun ham qo'llanma hisoblanardi. Unda ochiqdan-ochiq sovet mafkurasiga zid adabiyot “burjua mafkurasi xizmatkori”, deb e'lon qilingandi. Bu albatta, har bir ijodkor zimmasiga mashaqqatli vazifa yuklardi. Negaki, har bir shoir yoki adib sovet mafkurasi talablaridan biroz bo'lsada chetlashsa, o'z xalqining boy tarixiy o'tmishi yoki ulug' ajdodlari hayotidan asar yozguday bo'lsa, uning og'ir jazoga ro'baro' kelishi hech gap emas edi. Biroq har qanday tazyiqu ta'qiblarga qaramay o'zbek adabiyoti bu yillarda muhim yutuqlarga erishib, jiddiy o'zgarishlar yo'lidan ilgarilab bordi. Bu o'rinda Abdulla Qodiriyning “O'tgan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Cho'lponning “Kecha va kunduz”, Sadriddin Ayniyning “Odina”, “Sudxo'rning o'limi”, Fitratning “Abulfayzxon”, Oybekning “Qutlug' qon”, G'afur G'ulomning “Ko'kan”, “Yodgor” va shu

singari o'z davri uchun muhim voqea bo'lgan badiiy g'oyasi yuksak asarlarni alohida qayd etmoq lozim bo'ladi.

Nazorat uchun savollar:

1. “Madaniy inqilob” g'oyasining asl maqsadi nima edi?
2. Sovetlar Turkiston xalq ta'limini tashkil etish, rivojlantirishga qanday nuqtai-nazardan yondashdilar?
3. Respublika oliy ta'lim tizimini shakllantirish qanday maqsadlarda amalga oshirildi?
4. O'zbekistonda ilm-fan qanday rivojlantirib borildi?
5. 30-yillarda yetishib chiqqan taniqli o'zbek olimlari haqida tushuncha bering?
6. O'zbekistonda “Hujum” harakatini o'tkazishdan ko'zlangan maqsad nima edi?
7. 20-yillarda respublikada o'tkazilgan “Hujum” harakati xotin-qizlar hayotiga qanday o'zgarishlar olib kirdi?
8. Nima sababdan O'zbekistonda din va dindorlarga qarshi hujumkor kurash avj oldirildi?
9. O'zbek san'atining yuksalishida muhim hissa qo'shgan mashhur san'atkorlardan kimlarning nomini tilga olsa bo'ladi?
10. O'zbek adabiyotining rivojlanish jarayonining murakkab kechganligi sabablarini nimalarda deb o'ylaysiz?

Mavzu: Qatag'onlik siyosati: uning mohiyati va oqibatlari.

Reja:

- 1) Totalitar tuzumning kuchayishi.
- 2) Milliy kuchlar safining bo'lib tashlanishi.
- 3) Ziyolilarning quvg'in qilinishi.
- 4) Inson huquqlari va erkinliklarining poymol etilishi.

Adabiyotlar:

1. “O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob, T.»Sharq” 2000, 312-326 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi” (1917–1991-yy.). T.»Sharq” 2003, 117-127 betlar.

1-masala:

XX-asrning 20-yillari ikkinchi yarmiga kelib sovetlar mamlakatining hokimiyat boshqaruv-idora tizimida ham keskin o'zgarish hollari yuz berdi. Stalin asta-sekinlik bilan o'zining yakka hokimligini butun choralar bilan qaror toptirish harakatida bo'ldi. 20-yillar oxirlarida Stalin tomonidan yangi nazariy qarash sifatida ilgari surilgan “Sotsializm mustahkamlanib borgan sari sinfiy dushman qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi” degan g'oya g'ayriqonuniy xatti-harakatlarning avj olishiga olib keldi. Stalin va uning atrofidagilar mamlakat va partiya hayotiga oid har bir masalada o'z irodasi, hukmini boshqalarga majbur etib, har qanday muxolifatchi qarashlarni,

ularning tashuvchilarini mahv etib bordilar. Shu tariqa, mamlakatda Lenin tomonidan asos solingan totalitar boshqaruv tizimini Stalin yanada kuchaytirdi. Bu tizimning mohiyati shundaki, unda davlat boshqaruvi markazlashgan va buyruqbozlik xarakteriga ega bo'ladi. Siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, ma'rifiy sohalar ustidan to'liq davlat nazorati o'rnatiladi. Turli xil tarzda fikr, tafakkur yuritish, muxolifatchilik harakatlarida bo'lish qat'iyon man etiladi, siyosiy erkinliklar taqiqlanadi. Ayni chog'da demokratiya buziladi, ilg'or, taraqqiyparvar kuchlar qatag'onlikka mahkum etiladi. Hukmron partiyaning yagona irodasi, o'zboshimchaligi, chegara bilmas zo'ravonligi avjiga chiqadi.

Mamlakatda totalitar tuzumning qaror topishi milliy sovet respublikalari hayotiga ham daxl qilib, ularning butun inon-ixtiyorini Ittifoq davlati tasarrufiga bog'lab qo'ydi. Bu O'zbekiston timsolida ham ko'zga yaqqol tashlandi. Avvalo, respublika hokimiyati boshqaruvining hamma bo'g'inlari to'liq ravishda SSSR organlariga bo'ysundirildi. Shuningdek, bu yerdagi yagona rahbar tashkilot – O'zbekiston Kompartiyasi ham VKP(b)ning tarkibiy qismi sifatida viloyat bo'limi maqomiga tushirildi. Binobarin, hukmron partiya qabul qiladigan har qanday qaroru farmoyishlar, rahbariy ko'rsatmalar respublika partiya tashkilotlari tomonidan bajarilishi majburiy va shart edi.

Stalincha ma'muriy-buyruqbozlik tizimi ko'zga ko'rinarli va ko'zga ko'rinmas ming xil qizil iplar bilan O'zbekistonni o'z domiga kiritib, uning amaldagi rasmiy mustaqilligini ham yo'qqa chiqargan edi. Uning mahalliy rahbariyati respublikaning iqtisodiy, xo'jalik, madaniy-ma'naviy hayotiga oid biror bir masala, muammoni mustaqil tarzda hal etishga haqli, huquqli emas edi.

2-masala:

Mustabid tuzum Markazdan O'zbekistonga o'zining ko'p sonli sadoqatli xodimlari, vakillarini rahbariy lavozimlarda ishlashga uzluksiz yuborib turdi. Ular yordamida o'lka hayotida kechayotgan barcha jarayonlar, o'zgarishlardan doimiy xabardor bo'lib, mahalliy kadrlar faoliyatini kuzatib, nazorat qilib bordi.

O'z xalqi, yurtining milliy manfaatlarini himoya qilib, uning istiqbolini ko'zlab, o'zida kuch-iroda topib, bor haqiqatni aytishga jur'at qilgan millat kishilari birinchi navbatda hukmron Markazning qahru zahriga duchor bo'ldi. Qatag'onlik zulmkorlari, ularning gumashtalari bir imo-ishora bilan bunday yurt fidoyilarini oradan olib tashlash, faoliyatini og'machilik, buzg'unchilikda ayblash, sha'niga xalq dushmani, millatchi, aksilinqilobchi, burjua malaylari singari asossiz bo'htonlar bilan la'nat tamg'asini tirkashga doimo tayyor turardilar. Buning yorqin ifodasini sovet mafkurachilari tomonidan to'qib chiqarilgan va o'zbek milliy kadrlari sha'nini bulg'ashga qaratilgan "o'n sakkizlar guruhi", "inog'omovchilik", "qosimovchilik" degan siyosiy ishlar misolida ko'rishimiz mumkin. Ularning yagona "gunohi" o'z millati dardi,

tashvishi va manfaatini ko'zlab, ayrim muhim muammolarni ko'targanligi va ularni hal etishga yuqorining e'tiborini jalb etganligidir.

Xo'sh, "o'n sakkizlar guruhi" tarkibi kimlardan iborat bo'lgan? Ular sovet mutasaddilari oldida qanday gunoh qilgan edilar? Respublikaning taniqli arboblariidan tashkil topgan bu guruh (I.Xidiraliyev, N.Saidjonov, U.Ashurov, R.Rahimboboyev, R.Rafiqov va boshqalar)ga tirkalgan asossiz aybga, uyushtirilgan tuhmatu bo'g'tonga ko'ra, go'yo uning a'zolari ko'p masalalarda noto'g'ri yo'l tutganlar. Aslida esa ular hukmron Markazning ulug' davlatchilik va shovinistik siyosatiga, milliy kadrlarga nisbatan bepisandlik, loqaydlik yo'lga qarshi chiqib, adolat va haqqoniylik tamoyillarini himoya qilib chiqqandilar. Shu bois rasmiy partiya organlari tomonidan mazkur guruh a'zolari keskin qoralandilar va ular o'z lavozimlaridan olinib, turli partiyaviy jazolarga giriftor etildilar.

"Inog'omovchilik" guruhi to'g'risida gap borganda ham unga qo'yilgan barcha ayblarning to'liq tarzda to'qib chiqarilganligi ayon bo'ladi. Ma'lumki, Rahim Inog'omov O'zKP(b) MQ Matbuot bo'limi mudiri va O'zSSR Maorif xalq komissari vazifasida faoliyat yuritib kelgan. U 1926-yilda "O'zbekiston ziyolilari" degan risolasini e'lon qilgan. Risolada oktabr o'zgarishi o'zbek xalqi uchun kutilmagan voqea bo'ldi va unga o'zbek mehnatkashlari tayyor emas, degan fikrlarni yozgan. Shuningdek R.Inog'omov o'zining bir qator nutqlarida O'zbekiston Kompartiyasining mustaqil faoliyat yurita olmayotganligiga, Markazning nazoratchi organlarining o'lka hayotidagi zo'ravonligiga ham alohida e'tibor qaratgan. Respublikaning bir qator mahalliy partiya, sovet organlari mas'ul hodimlaridan N.Mavlonbekov, I.Isamuhammedov, M.Aliyev singari hammaslaklar Inog'omov qarashlarini qo'llab-quvvatlab chiqqandilar. Albatta, bunday muxolifatchi chiqishlar hukmron partiya mutasaddilarining qahriga uchramasdan, jazolanmasdan qolmasdi. Shu bois 1926-1927 yillarda bu guruh faoliyati partiya tashkilotlarida bir necha bor muhokama qilinib, og'machi guruhbozlikda ayblandi. R.Inog'omov va uning tarafdorlari vazifalaridan olinib, nomlari qoralandi. O'zlari esa tavba-tazarru qilishga majbur etildilar.

"Qosimovchilik" guruhi ham 1929-1930-yillarda sovet hukmron rejimi tomonidan milliy kadrlarni, ziyolilarni qatag'on qilish, jazolash maqsaduda atayin uyushtirilgan navbatdagi uydirma bo'lgan. O'zSSR Oliy Sudining raisi lavozimida ishlab kelgan Sa'dulla Qosimov va uning yaqin maslakdoshlari deb topilgan N. Alimov, B.Sharipov kabi 7 kishi 1929-yilning ikkinchi yarmida qamoqqa olinadilar. Ularning atayin to'qib chiqarilgan "ayblov ishi"ga siyosiy tus beriladi. Bunga ko'ra, ular respublikadagi millatchi tashkilotlar bilan aloqa bog'laganlikda ayblanadilar, "bosmachilik" harakatiga yon bosganlikda qoralandilar. Bu guruhning 4 ta a'zosi mana shunday asossiz ayblar bilan ayblanib, otib tashlandilar, qolgan 3 kishi esa ko'p yillik qamoq jazosiga hukm qilindilar.

O'zbekiston ravnaqi, istiqboli uchun fidoyilik ko'rsatgan Fayzulla Xo'jayev, Turar Risqulov, Abdulla Rahimboyev, Akmal Ikromov, Isroil Ortiqov, Abdulla Karimov va boshqa o'nlab nomdor mahalliy rahbar kadrlarning hayot qismati ham pirovardida mana shunday fojea bilan yakun topdi. Mustabid tuzum hukmdorlari va ular gumashtalarining yeng shimarib qilgan "sa'y-harakatlari" natijasida 1937–1938-yillarda go'yo O'zbekistonda bir qator yirik "aksil-inqilobiy tuzilma"lar borligi to'qib chiqarildi. Bular respublika rahbarlari A.Ikromov va F.Xo'jayev boshchiligidagi "Burjua-millatchilik aksilinqilobiy markazi", Abdurauf Qoriyev rahbar bo'lgan "Musulmon ruhoniylarning millatchi-isyonchilar tashkiloti", "Aksilinqilobiy o'ng trotskiychi josuslar tashkiloti markazi", "Buxoro va Turkiston baxt-saodati" nomli aksilinqilobiy tashkilot, I.Ortiqov boshliq "Yoshlarning aksilinqilobiy burjua-millatchilik tashkiloti", "Ingliz josuslik rezidenturasi", "Yapon josuslik-qo'poruvchilik rezidenturasi" va boshqalar bor edi. Eng songgi ma'lumotlar, tarixiy hujjatlarni har tomonlama o'rganish, tahlil qilishlar, surishtirishlar bunday tashkilotlarning respublika hududida butunlay bo'lmaganligini tasdiqlamoqda. Demak, bunday "aksilinqilobiy tuzilma"lar qatag'onlik tuzumi buyurtmasi asosida Markaz jallodlari va jazo organlari tomonidan atayin to'qib chiqarilgan. Buning orqasida ming-minglab begunoh, aybsiz insonlar shafqatsiz jazolangan, aziz umrlari xazon bo'lgan.

Faqat 1937–1939-yillarda O'zbekistonda hammasi bo'lib 43 mingdan ziyod kishi qamoqqa olingan. Ulardan 6 ming 920 nafari otib tashlangan, 37 ming nafari esa turli muddatli qamoq va surgunlarga hukm etilgan. Mustabid tuzum jallodlarining bu bedodliklarini hech narsa bilan oqlab bo'lmaydi. Yaqin milliy tariximizning bu qorong'u zulmati xalqimiz dilida mangu o'chmas armon bo'lib qoldi. U faqat milliy istiqlol tufayligina to'la yuzaga chiqib, bundan yurtimiz fuqarolari chinakam ro'shnolik ko'rmoqdalar.

3-masala:

Sovet rejimining qatag'onlaridan milliy ziyolilar eng ko'p aziyat chekdi, mislsiz qurbonlar berdi. Negaki, bu rejim mutasaddilari o'zlari johil kimsalar bo'lganligidan ilmu ma'rifat, ziyo ahlini qadrlash, e'zozlash emas, balki ularni xo'rlash, tahqirlash, kerak bo'lsa yo'q qilishni o'zlariga kasb qilib olgandilar. Shuning uchun Markazning o'tkir shamshiri va po'lat qalqoni hisoblangan Davlat siyosiy boshqarmasi (GPU), Ichki ishlar xalq komissarligi (NKVD) kabi jazo organlari va ularning jallodlari uchun ilg'or, taraqqiyparvar ziyolilarni hibsga olish, ularning faoliyati uchun yo'q ayblarni to'qib chiqarish, uydirmalarni "yasash" hech gap emas edi. Eng achinarlisi shuki, o'z elini jondan sevgan, uni kuylagan, boy tarixi, betakror madaniyatiga murojaat qilib undan asar bitgan, buyuk ajdodlar nomini tilga olgan vatanparvar ijodkorlar, ilm-fan ahli birinchilar qatorida qatliomga duchor bo'ldi.

1929-yilda Munavvar Qori Abdurashidxonov rahnamoligida millat ravnaqi va istiqloli yo'lida faoliyat yuritgan, xalqqa ziyo taratib kelgan

“Milliy Ittihad” va “Milliy Istiqlol” tashkilotlarining 87 nafar a’zosi qamoqqa olindi va ular ustidan sud uyushtirildi. Ularning 15 nafari 1931-yilda Moskvada otib tashlandi, qolganlari ham uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilindi.

O‘zbek adabiyotining ustunlari bo‘lgan, noyob ijodlari xalq mehrini qozongan Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Usmon Nosir, Elbek (Mashriq Yunusov), Mahmud Botu, G‘ozi Yunus kabi ajoyib iste’dodlar quruq bo‘htonu tuhmatlar asosida “xalq dushmanlari” sifatida jismonan yo‘q qilinib, yorqin faoliyati so‘ndirildi. Axir ularning har biri o‘z millatining faxri, iftixori darajasiga ko‘tarilgan, beqiyos ijodi, yaratgan boy merosi e’tirof topgan, har qancha havas qilsa arziydigan insonlar edilarku!

Mustabid tuzum farmondorlari ayniqsa o‘zbek xalqining milliy ongi, tafakkurini yoritish, uning o‘zligini tanitishga ilk qaldirg‘ochlar sifatida fidoyilik qilgan istiqlol darg‘alari bo‘lgan jadidchilik namoyondalarini yo‘q qilishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ygan edilar. Qatag‘onlik qurbonlari orasida juda ko‘plab ilm-ma’rifat, madaniyat namoyondalari bo‘lgan. Ajablanarli jihati shundaki, Buxoro va Turkiston respublikalari hukumatining tashabbusi va sa’y-harakati bilan 20-yillarda xorijga o‘qishga yuborilib, yaxshi mutaxassislar, fan arboblari bo‘lib yetishgan kishilar atayin qatliom qurbonlari bo‘ldilar. Agar Germaniya yoki Turkiyada ta’lim olgan bo‘lsalar ularga o‘sha mamlakatning josuslari degan ayb qo‘yildi. Germaniya va Turkiyada o‘qib, u yerda olgan bilimlarini o‘z respublikasining xalq xo‘jaligi, iqtisodiyotini yuksaltirish uchun baxshida qilishga bel bog‘lagan Sattor Jabbor, Solih Muhammad, Maryam Sultonova singari o‘nlab bilimdon yosh mutaxassis kadrlarga “chet el josusi” “xalq dushmani” qabilidagi tavqi la’nat bosilib, qatag‘on qilingan.

Inson taqdiri bilan bu qadar o‘ynashish, uni chuqur surishtirmay eng og‘ir jazoga mahkum etish – bu totalitar tuzum qonunbuzarligi va qonxo‘rligining tipik namunasidir. Biz milliy istiqlol davri kishilari jonajon yurtimiz erki, ozodligi va mustaqilligi yo‘lida kurashib, stalincha qatag‘onlik qurbonlari bo‘lib ketgan aziz va mukarram insonlar xotirasini doimo qalbimiz to‘rida saqlamog‘imiz kerak bo‘ladi. Bu har birimiz uchun farzu qarzdır. Yurtboshimizning tashabbusi bilan Toshkentda qatag‘on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish ushın 2000–2002-yillarda “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmui, “Qatag‘on qurbonlari xotirasi” muzeyi barpo etildi. Prezidentning 2001-yil 1-maydagi farmoni bilan 9-may kunining “Qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni” deb e’lon qilinganligi g‘oyatda quvonarlidir. Bu hozirgi minnatdor avlod kishilarining o‘tganlar, shahid ketganlar xotirasi oldidagi ehtiromining umumxalq va umumdavlat e’tirofidir.

4-masala:

Totalitar sovet rejimi bedodligi va zulmining haddan ziyod kuchayib borishi nafaqat yurtparvar milliy kadrlar, fidoyi ziyolilarning hayot tarzini, qismatini zavol toptirib qolmasdan, shu bilan birga millionlab fuqarolarning

oddiy insoniy qadr-qimmati, or-nomusi hayosizlarcha tahqirlandi. G`addor tuzum zulmkorlari o`z g`ayriqonuniy xatti-harakatlarini avj oldirib borar ekanlar, bunga har bir insonning yurish-turishi, kundalik mashg`uloti, muomalasidan tortib to uning qanday tafakkur yuritishigacha bo`lgan hamma jarayonlarni o`z nazoratiga olishga intilganlar. Bundan ko`zlangan asosiy maqsad esa insonlar erki, irodasi, mayl-xohishini jilovlash, uni muayyan chegara doirasida ushlab turish va shu yo`l bilan badkirdor tuzum sha`niga dog` tushirmaslik, uning soxta obro`-nufuzini saqlash, avaylash edi.

SSSRning "g`olib sotsializm" Konstitutsiyasi va unga muvofiq tarzda O`zbekistonning Asosiy qonuni qabul qilinib, ularda inson huquqlari, sovet demokratiyasi afzalliklari to`g`risida lof urilib, olamga jar solingan bir paytda respublika fuqarolari mutlaq ko`pchiligining oddiy insoniy huquqlari, or-nomusi, vijdoni oyoq osti qilinganligi, ularning hayoti nochor, tahlikali ko`chganligini qanday izohlasa bo`ladi. Bu insonlar kommunistik siyosat va mafkura yolg`onlariga ishonib, porloq kelajakka umid bog`lab, jonlarini jabborga berib, ter to`kib mehnat qilsalar, o`zlarini sotsializm ishiga bag`ishlasalarda, biroq buning evaziga undan beadam zulm-sitam ko`rsalar! Respublikada sanoatlashtirish, qishloqda jamoalashtirish, quloqlashtirish yoki madaniy inqilobni amalga oshirish jarayonida yuz bergan jiddiy xatolar, buzilish va cheklanishlardan qattiq aziyat chekkan aholi tabaqalarini rasmiy hokimiyat organlari ommaviy tarzda quvg`in va ta`qib qilishganligi va turli xil jazolarga tortganligi ham buning asosli isbotidir. Buning oqibatida XX-asr boshidan 40-yillarigacha 450 ming vatandoshimizga nisbatan "jinoiy ish" ochilganligi, ularning hayoti ostin-ustun bo`lib ketganligi haqiqatdir. Ayniqsa bunda kishilar dunyoqarashi, e`tiqodini o`z izmiga bo`ysundirish, uni yangi kommunistik ahloq, ateistik tamoyillar ruhida shakllantirish uchun jon-jahdi bilan hujumkor kurash olib borgan sovet mafkurasining respublika mehnatkashlarining ma`naviy hayotiga yetkazgan zarari behisob bo`ldi. Xalq ma`naviy-ruhiy hayotiga asrlar osha muhim hissa qo`shib kelgan ulamolar yo`q qilib yuborildi. Ko`plari begona yurtlarga bosh olib ketib jon saqlashga majbur bo`ldi. Bunday chidab bo`lmas qabohatliklar oqibatida xalqimizning ne-ne barhayot udumlari, marosimlari, an`analari zavol topdi, unutishga mahkum etildi. Faqat milliy istiqlol davriga kelibgina ular yangidan ro`yobga chiqib, bugungi demokratik voqeligimizdan munosib o`rin topib bormoqda.

Yana 30-yillar voqealariga qaytar ekanmiz, bunda shu narsa kishini benihoya ajablantiradiki, u davrda insonni qoralash, uning peshonasiga xalq dushmani tamg`asini bosish tuzum zolimlari uchun xuddi xamirdan qil sug`urgandek gap bo`lgan. Hatto shunday hollarga duch kelindiki, respublikadagi ko`p xonadonlarda vaqti-vaqti bilan o`tkazilgan tintuv paytida mabodo arab yozuvida bosilgan birorta kitob topilgudek bo`lsa, uning nomi, mazmuni so`rab, surishtirilmasdan o`sha xonadon sohibiga jamiyatga yot unsur degan la`nat tamg`asi bosilib, u qamoq yoki surgun jazosiga hukm etilaverardi.

Shunday qilib, mustabid sovet rejimining qatag'onlari respublikamiz hayotining barcha sohaları uchun qonli fojealar, beadad yo'qotishlar, mahrumliklar bilan to'lib-toshgan davr bo'ldi. U millionlab odamlarning taqdir-qismatida asoratli iz qoldirdi va mislsiz xunuk oqibatlarni yuzaga keltirdi. Shunga qaramay xalqimiz o'z bukilmash irodasini, matonatini namoyon etib, yorug' kunlar kelishiga intiqib, kurashib yashadi, qatliomning har qanday shiddatiga dosh berib, o'z asriy qadriyatlari, udumlari, rasm-rusumlari, imon-e'tiqodiga sodiq qola bildi va hamisha milliy istiqlool sari dadil harakatlanishda davom etdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Sovetlar mamlakatida totalitar rejim qachondan boshlab shakllana bordi?
2. Totalitar sovet tuzumi qanday yo'llar va vositalar bilan O'zbekistonni o'z domiga tortib bordi?
3. Respublikada milliy kuchlarni ajratib tashlash Markazga nima uchun kerak bo'lib qoldi?
4. "Inog'omovchilik" va "qosimovchilik" degan siyosiy ishlarni to'qib chiqarish va ularning faoliyatiga siyosiy tus berishdan ko'zda tutilgan maqsadlar nima edi?
5. Nima sababdan XX-asr 30-yillari ikkinchi yarmiga kelib respublika rahbariyati qatliom qilindi, ularga qanday "ayb" qo'yilgan edi?
6. Ilg'or o'zbek ziyolilarini qatag'on qilish nima uchun kerak bo'lib qoldi?
7. Totalitar tuzum ma'murlarining inson huquqlari va erkinliklari masalasidagi munofiqligi, riyokorligini qanday izohlaysiz?

Mavzu: O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi. Ma'naviy va moddiy kuchlarning frontga safarbar etilishi.

Reja:

- 1) Urushning boshlanishi, uning sabablari va xarakteri.
- 2) O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi.
- 3) Harbiy va mehnat safarbarligi.
- 4) O'zbeklarning insoniylik fazilatlarlari.

Adabiyotlar:

1. "O'zbekistonning yangi tarixi" 2-kitob T"Sharq" 2000, 429-439 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yy.). T."Sharq" 2003, 128-139 betlar.

1-masala:

Ikkinchi jahon urushi jahon tarixida misli ko'rilmagan darajada katta va dahshatli, butun insoniyat boshiga og'ir kulfatlarni solgan urush bo'ldi. 1939-yil 1-sentyabr kuni fashistlar Germaniyasi qo'shinlarining Polshaga bostirib kirishi bilan boshlangan bu urush jahonning 61 mamlakatini, yer shari

aholisining 80 foizini ya'ni 1,7 mlrd. kishini o'z girdobiga tortdi. Ikkinchi jahon urushini yirik davlatlar o'rtasidagi ixtiloflar, agressiv kuchlarning dunyoga hukmron bo'lish uchun intilishlari keltirib chiqardi. Urushni asosiy agressiv davlatlar – fashistlar Germaniyasi va Italiyasi hamda militaristik Yaponiya boshladi. Ular orasida Germaniya uyushtiruvchi, yetakchi ro'l o'ynadi.

Fashizm o'ta agressiv, o'ta uyushqoq siyosiy kuch, siyosiy partiya sifatida Birinchi jahon urushi tugashi bilanoq Italiya va Germaniyada vujudga keladi. Fashistik kuchlarni Birinchi jahon urushidan norozi bo'lgan, dunyoni qaytadan bo'lishga va dunyoda hukmron bo'lishga intiluvchi yirik moliya-sanoat korxonalari egalari, harbiylar har tomonlama qo'llab-quvvatladilar. Fashistlar ikki jahon urushi o'rtasida o'tgan 20 yil davomida ildiz otib, kuchayib boradi va nihoyat Germaniya, Italiya va boshqa mamlakatlarda siyosiy hokimiyatni egallaydilar. Germaniya va Italiya fashistlari harbiy-siyosiy ittifoq tuzib, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralasha boshladilar. Shu tariqa G'arbda, Sharqda, O'rta yer dengizida xavfli urush o'choqlari vujudga keladi.

Fashistlar bloki mamlakatlarining hukmron doiralari o'zlarini "nasibasiz" qoldirilgan deb hisoblardilar. Ular Birinchi jahon urushidagi mag'lubiyatdan, uning natijalaridan norozi edilar. Ular mavjud xalqaro munosabatlarni o'zgartirish, dunyoni qurolli kuch bilan qaytadan bo'lish maqsadida urushga tayyorlandilar. Ularga Angliya, Fransiya va AQShdan iborat ikkinchi guruh qarama-qarshi turardi. Birinchi jahon urushida yutib chiqqan bu mamlakatlar egallagan yerlarini saqlab qolishga, hukmron mavqeini mustahkamlashga va o'z raqobatchilarini yangidan zaiflashtirishga intilardilar.

Ikkinchi jahon urushining I-davrida – 1939-yil 1-sentyabrdan 1941-yil 22-iyungacha bo'lgan davrda fashistlar Germaniyasi G'arbiy va Markaziy Yevropada hukmronlikni qo'lga kiritdi. Germaniya va Italiya Yevropadagi 10 ta davlatni – Polsha, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg, Daniya, Norvegiya, Avstriya, Fransiyaning bosib oldi. Millatlar ligasi harakatdan to'xtadi. Germaniya Garbiy Yevropaning harbiy, iqtisodiy resurslarini qo'lga kiritgach, 1941-yil 22-iyun kuni hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomani buzib, urush e'lon qilmasdan SSSRga xoinona hujum boshladi. Fashistlarning maqsadi SSSRni bosib olish, boyligini talash, millionlab kishilarni qirish va qolganlarini qul qilish edi. Germaniyaning SSSRga qarshi olib borgan urushi xarakter jihatidan bosqinchilik, adolatsiz urush edi. Germaniya bilan hamkorlikda uning ittifoqchilari – Italiya, Finlandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham SSSRga qarshi urushga kirdilar.

Sovet hukumati 22-iyun kuni urushning boshlanishi munosabati bilan mamlakat xalqiga murojaatnoma ishlab chiqdi va u o'sha kuni radio orqali e'lon qilindi. Bu murojaatnoma xalqni g'alabaga erishish uchun mustahkam

jipslashishga, uyushqoqlik va fidokorlik ko'rsatishga chaqirdi. "Bizning ishimiz haq ish! Dushman tor-mor keltirilajak! Biz g'alaba qilamiz!" deyilgan edi murojaatnomada.

2-masala:

SSSR tarkibiga kirgan barcha respublikalar, muxtor okruglar, shu jumladan, O'zbekiston xalqlari ham urush girdobiga tortildi. O'zbekiston xalqlarning boshiga og'ir sinovlar tushdi. Urushning boshlanganligi to'g'risidagi shum xabar yetib kelgan kuniyoq O'zbekistonning barcha shaharlari va tumanlarida, korxona va muassasalarida mitinglar va yig'ilishlar bo'lib o'tdi. Ishchilar, xizmatchilar, dehqonlar, ziyolilar, talaba yoshlar o'z Vatanlarini himoya qilishga, yuzma-yuz janglarda bosqinchilarni tor-mor etish uchun urushga borishga, g'alabani ta'minlash uchun front orqasida fidokorona mehnat qilishga tayyor ekanliklarini bildirdilar.

1941-yil 23-iyun kuni VKP(b) MQ Siyosiy byurosi partiya va sovet organlarini urush sharoitiga moslab qayta qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Partiya va sovet hukumatining harbiy holat to'g'risida, harbiy xizmatga majbur bo'lgan kishilarni qizil armiyaga safarbar etish to'g'risida, qurol-aslaha ishlab chiqarish bo'yicha safarbarlik rejasini joriy etish to'g'risida qarorlari qabul qilindi. SSSR Xalq Komissarlari Soveti va VKP(b) MQ 29-iyunda mamlakat hayotini urush talablariga moslab qayta qurish dasturini – front yoni viloyatlarining partiya va sovet tashkilotlariga yo'l-yo'riqlarini tasdiqladi va tegishli tashkilotlarga yubordi. Yo'l-yo'riqlarda jangchilardan har bir qarich yer uchun qattiq jang qilishni, mardlik va jasorat ko'rsatishni, partiya va sovet tashkilotlaridan harakatdagi armiyaga har tomonlama yordam berishni uyushtirish, qurol-yarog', o'q-dori, tanklar va samolyotlar ishlab chiqarishni butun choralar bilan ko'paytirish talab qilingan edi. Front orqasini mustahkamlash, korxonalarining yanada kuchliroq ishlashlarini ta'minlash vazifalari qo'yildi. "Hamma narsa front uchun! Hamma narsa g'alaba uchun!" – yo'l-yo'riqning asosiy talabi, ko'rsatmasi ana shunday edi.

Mamlakatda hokimiyat, iqtisodiyot, siyosiy va harbiy hayotga rahbarlik qilish 1941-yil 30-iyunda Stalin boshchiligida tuzilgan Davlat Mudofaa Qo'mitasi (DMQ) qo'lida to'liq ravishda to'plandi. Uning qarorlarini, ko'rsatmalarini bajarish hamma tashkilotlar uchun majburiy edi. Harbiy harakatlarni boshqaruvchi Oliy Bosh Qo'mondonlik qarorgohi tuzildi va Stalin SSSR Qurolli kuchlarining Oliy Bosh qo'mondoni hamda Mudofaa Xalq komissari qilib tayinlandi. Sovet rahbariyati tomonidan ko'rilgan bu tadbirlarning ijrosi hayotning barcha sohalarini harbiy izga tushirdi, mamlakatni yagona harbiy lagerga aylantirdi.

3-masala:

O'zbekistonliklar frontga otlandilar. Urushning birinchi oyidayoq harbiy komissarliklarga 32 mingdan ko'p ishchilar, xizmatchilar, kolxozchilar, yoshlar o'zlarini frontga jo'natishni so'rab ariza berdilar. Barcha viloyat, shahar va tuman harbiy komissarliklari harbiy xizmat

majburiyatida bo'lganlarni safarbar etish bilan shug'ullandilar. Urushning dastlabki oyidayoq yuz minglab vatandoshlarimiz qo'lga qurol olib frontga jo'nab ketdilar.

O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun jangchilar va zobitlar tayyorlaydigan o'choqqa aylantirildi. Bu okrug 1941-yil iyunidan 1942-yil oxirigacha bo'lgan muddatda harbiy safarbarlik asosida 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiyaga va Oliy Bosh Qo'mondonlik qarorgohi zaxirasiga 86 diviziya va brigada jo'natdi. O'zbekiston hukumati va vatanparvar kuchlar milliy harbiy qo'shilmalar tuzish tashabbusi bilan chiqdilar. 1941-yil noyabridan 1942-yil martigacha bo'lgan davrda 14 ta milliy harbiy qo'shilmalar, jumladan, 9 ta o'qchi brigada, 5 ta otliq askarlar diviziyasi tuzilib frontga jonatildi. Milliy qoshilma askarlari va zobitlariga yaxshi harbiy ta'lim berishda, ular bilan frontni mustahkamlashda O'zbekistonda tuzilgan zahiradagi 24-o'qchi diviziya katta ro'l o'ynadi. Diviziyaning boshliqlari va zobitlari tarkibida 178 o'zbek o'g'loni faol xizmat qildi. Bu diviziya urush yillarida 390 ming kishidan ziyod jangovar kuchlar tayyorladi va frontga jo'natdi. Umuman olganda 1941–1945-yillar davomida O'zbekistondan aniqrog'i 1.433.230 kishi urushga safarbar bo'lgan. O'zbek xalqi, keksalar, ota-onalar dahshatli sinov paytida o'z farzandlarini frontga jo'natar ekan, ularga mard va botir askar bo'l, hamisha birinchi safda yur, qahramonlarcha jang qil, g'alaba bilan qayt, deb nasihat qilib qolardilar.

O'zbekiston partiya va sovet tashkilotlari front orqasini mustaxkamlash, xo'jalikni harbiy izga tushirish, barcha odamlarni mehnatga safarbar etish, ko'plab jangovar texnika, qurol-aslaha, o'q-dorilar ishlab chiqishni yo'lga qo'yish bo'yicha shoshilinch tadbirlarni amalga oshirdilar. Bu sohadagi ishlarga VKP(b) MQ va Davlat Mudofaa Qo'mitasi topshirig'iga binoan ishlab chiqilgan va 16-avgustda tasdiqlangan 1941-yil ikkinchi yarmi va 1942-yil uchun harbiy xo'jalik ishlar rejasi asos bo'lib xizmat qildi. Bu rejada mamlakatning sharqiy mintaqalarida, jumladan, O'zbekistonda yangi zavodlar, shaxtalar, konlar qurish hamda qurol-aslaha, o'q-dori, ayniqsa ko'plab tank, samolyot, to'p va zambaraklar ishlab chiqarishning keng dasturi belgilab berilgan edi. Dasturda transport ishini qayta qurish, dushman ishg'ol qilishi xavfi ostida qolgan joylardagi sanoat korxonalarini kolxoz va sovxozlarning mol-mulkklarini, ilmiy muassasalarni sharqqa ko'chirish va ularni joylashtirish, yangidan ishga tushirish tartiblari ham belgilangan edi. Bu tadbirlarni amalga oshirishga 1941-yil 25-avgustda tashkil etilgan Usmon Yusupov boshliq maxsus respublika hukumat komissiyasi rahbarlik qildi. O'zbekistonning iqtisodiy va mehnat resurslari frontga safarbar etildi. Butun SSSR hududida, jumladan, O'zbekistonda yangi mehnat rejimi joriy qilindi, ya'ni ish kuni uzaytirildi, dam olish kunlari va mehnat ta'tillari bekor qilindi.

O'zbekiston sanoatchilari 1941-yil oxirigacha 300 ga yaqin korxonani jangovar texnika, qurollar, o'q-dori ishlab chiqarishga moslashtirib qayta qurdilar. Bu korxonalarda frontga safarbar etilgan erkaklar o'rnini keksalar,

xotin-qizlar egalladilar. Urushning dastlabki paytlaridayoq 20 mingga yaqin toshentlik xotin-qizlar sanoat korxonalari va qurilishlarda, 1700 ga yaqin respublika xotin-qizlari ko'mir koni shahtalarida ishlashga yo'l oldilar. Ishlab chiqarishni ishchi va mutaxassislar bilan ta'minlash choralari ko'rildi. Respublika oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, hunar-texnika bilim yurtlari, fabrika-zavod ta'limi maktablarining faoliyati urush davri talablariga mos kadrlar tayyorlashga yo'naltirildi. Yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rgatish ishlari yo'lga qo'yildi. Respublikamiz qishloqlarining aholisi frontni va front orqasini oziq-ovqat, sanoatni xom ashyo bilan ta'minlash uchun oyoqqa turdi. Har bir kolxozchi va sovxoz ishchisi ikki-uch ish normasini bajarish uchun fidokorona mehnat qildi.

Urush bo'layotgan va dushman yaqinlashib kelayotgan hududlardan muhim sa-noat korxonalarini, kolxoz, sovxoz va MTSlarning mulklarini, madaniy boyliklar va o'quv maskanlarini Sharqqa, jumladan, O'zbekistonga zudlik bilan ko'chirib keltirish, joylashtirish ishlari boshlanib ketdi. 100 ga yaqin sanoat korxonasi, jumladan, 48 ta mashinasozlik, metall ishlash, kimyo va boshqa harbiy texnika va mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yirik zavodlarning asbob-uskunolari ko'chirib keltirildi. O'zbekiston shaharlarida shoshilinch bo'shatib berilgan yoki yangidan qurilgan binolarga ko'chirib keltirilgan asbob-uskunalar zudlik bilan joylashtirildi va montaj qilindi. Ular ishchi kuchi, xom ashyo, instrumentlar bilan ta'minlandi va front uchun mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

4-masala:

O'zbek xalqining insoniylik, olijanoblik, bolajonlik fazilatlarini urush yillarida mamlakatning g'arbiy viloyatlaridan ko'chirib keltirilgan aholiga, bolalarga ko'rsatgan ochiqko'ngilligi, hamdardligi va g'amxo'rligida o'z ifodasini topdi. O'zbek xalqi urushning dastlabki yillarida Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo'yi respublikalaridan ko'chirib keltirilgan bir milliondan ko'proq kishilarni, shu jumladan, 200 mingdan ko'proq yetim bolalarni o'z bag'riga oldi. Ko'chirib keltirilgan aholini qabul qilish, joylashtirish va ularga zarur shart-sharoitlar yaratish masalalarini mehnat jamoalarining yig'ilishlarida muhokama qilish va amaliy yordam ko'rsatish ishlari keng quloch yozdi. 1941-yil 3-dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi MQning ko'chirib keltirilgan fuqarolarni qabul qilish va joylashtirish yuzasidan maxsus qarori chiqdi. Xalq Komissarlari Soveti huzurida 1941-yil 10-iyulda tuzilgan maxsus respublika komissiyasi va mahalliy sovetlarning ijroiya qo'mitalari qoshida tuzilgan alohida bo'limlar kishilarni hisobga olish va joylashtirish bilan shug'ullandilar. Ko'chirib keltirilganlar shahar va qishloq tumanlariga joylashtirildi. Qisqa muddat ichida Andijon viloyatiga 100 ming, Samarqand viloyatiga 165 ming, Namangan viloyatiga 53600 kishi joylashtirildi. Ko'chib kelganlar O'zbekistonda boshpana topdilar, ish bilan ta'minlandilar. O'zbek xalqi o'z noni, kiyim-kechagi, turar joyini ko'chib kelganlar bilan baham ko'rdi.

O'zbeklar ko'chirib keltirilgan ota-onasiz yosh bolalarga alohida g'amxo'rlik qildilar, 200 ming dan ko'proq yetim bolalarni o'z bag'riga oldilar. Xalq Komissarlari Soveti qoshida bolalarga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus komissiya tuzildi, uning ishida 30 ta xotin-qizlar faoliyat ko'rsatdi. O'zbekiston Xalq maorifi komissarligi tashabbusi bilan bolalarni qabul qilish-taqsimlash markazi tuzildi. Respublikamizning barcha viloyatlari, shahar va tumanlarida bolalarni qabul qilish punktlari ochildi, ularda o'qituvchilar kechayu-kunduz navbatchilik qildilar. Militsiya bo'limlari qoshida 30 dan ortiq bolalar xonalari tashkil etildi. Ko'chirib keltirilgan bolalar turlicha yoshda edilar. 15 yoshgacha bo'lgan bolalar – bolalar uylari, maktab-internatlarga joylashtirilib, ularda o'quv-tarbiya ishlari yo'lga qo'yildi. Fabrika-zavod ta'limi maktablari, hunar va temir yo'l bilim yurtlarining sobiq talabalari o'qishni davom ettirishi uchun respublika zavod-fabrika maktablarida o'qishga jalb etildi. 15 yoshdan katta bo'lgan bolalar esa ishlab chiqarishga ishga joylashtirildi.

1942-yil 2-yanvarda Toshkent shahrida xotin-qizlarning yig'ilishi bo'lib, unda respublikamizdagi barcha ayollarga qarata murojaat qilindi. Murojaatda yetim bolalarni o'z tarbiyasiga olishga da'vat etiladi. Ko'plab oilalar boqimsiz qolgan bolalarni o'zlariga farzandlikka oldilar, topgan-tutganlarini ular bilan baham ko'rdilar. Turli millatlarga mansub bo'lgan 14 bolani farzandlikka olgan toshkentlik temirchi usta Shoaahmad Shomahmudov va uning xotini Bahri Akramovalar oilasi yuksak insoniylik fazilatlarini ko'rsatib ko'pchilikka ibrat bo'ldilar. Urushdan nogiron bo'lib qaytib kelgan kattaqo'rg'onlik Hamid Samatovlar oilasi 13 bolani, samarqandlik kolxozchi ayol Fotima Qosimovalar oilasi 10 bolani o'z quchog'iga olib, mehr qo'ri bilan ularning qalbini isitdi, dilini yoritdi. O'zbekiston rahbarlaridan Usmon Yusupov va Yo'ldosh Ohunboboyevlar oilasi ham yetim bolalarni o'z tarbiyasiga oldilar. O'nlab bolalarni farzandlikka olib tarbiyalab voyaga yetkazgan oilalar respublikamizda anchagina. Ularning buyuk insonparvarlik, vatanparvarlik jasorati Toshkent shahrining Xalqlar do'stligi maydonida yaratilgan yodgorlikda abadiylashtirildi.

O'zbekistonga janglarda yarador bo'lgan yoki bemor bo'lib qolgan minglab jangchilar – askar va zobitlar ham jo'natilardi. Ularni qabul qilib olish, gospitalga joylashtirish, salomatligini tiklash ishlariga alohida mehribonlik qilindi, respublikamiz sog'lomlashtirish markazlaridan biriga aylandi. 1941-yil 1-oktabrgacha O'zbekiston sog'liqni saqlash xalq komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 gospital barpo etildi va zarur uskunalar bilan jihozlandi. Ayni paytda Moskvadan, Kalinin, Rostov va boshqa viloyatlardan 15900 o'ringa ega bo'lgan 48 gospital ko'chirib keltirilib, joylashtirildi va ishga tushirildi. Harbiy kasalxonalar qurish keyingi yillarda ham davom etdi. O'zbekistonda 39140 o'ringa ega bo'lgan 113 ta gospitalda yarador va bemor jangchilarga tibbiy xizmat ko'rsatildi.

Viloyat, shahar, tuman idora organlari gospitaldagilar holidan xabar olib turdilar, gospitallarga xo‘jaliklar tashkil etish va ish yuritish uchun yer maydonlari ajratib berdilar. 1942-yilda 1513 mehnat jamoalari, jumladan, 750 korxona, kolxoz va sovxozlar gospitallarni otaliqqa olib, ularni yoqilg‘i, oziq-ovqat va boshqa qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan ta‘minlab turdilar. O‘zbekistonlik 18482 nafar donorlar yaradorlarni oyoqqa turg‘izish uchun qon berib turdilar. Urush yillarida O‘zbekistondagi gospitallarga 164382 yarador va bemorlar joylashtirildi, ularning 87 foizi, ya‘ni 143101 kishi davolanib chiqdilar.

O‘zbekistonliklar orasida mudofaa fondini tashkil etish, front uchun issiq kiyimlar to‘plash harakati keng yoyildi. Ishchilar, kolxozchilar va ziyolilar shaxsiy jamg‘armalarini, qimmatbaho buyumlarini mudofaa fondlariga topshirdilar. Faqat 1941-yilning ikkinchi yarmida O‘zbekiston kolxoz va sovxozlari front uchun 59 ming ot va ularga kerakli yem-xashak to‘plab berdilar. Mashhur o‘zbek raqqosasi Tamaraxonim mudofaa fondiga 50 ming so‘m topshirdi. Mudofaa fondiga 650 mln. so‘m pul, 22 mln. so‘mlik qimmatbaho buyumlar, 55 kg.ga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar to‘plandi. Bu jamg‘arma hisobiga respublikamizda tank kolonnlari, aviatsiya eskadriyalari, bronepoyezdlar qurilib frontga jo‘natildi. O‘zbekistonliklar jangchilarga eshelonlab issiq kiyimlar, mevalar jo‘natib turdilar. Davlat harbiy zayomlariga yozilish yo‘li bilan anchagina mablag‘lar to‘plandi. Aholidan issiq kiyimlar tayyorlash uchun jun, qo‘y terilari yig‘ib olindi. Aholiga davlat zayomi, pul-buyum lotereyasi sotish hisobiga 4,2 mlrd. so‘m mablag‘ yig‘ilib g‘alaba manfaatlarini yo‘lida foydalanildi.

Xullas, urushning dastlabki yilidayoq O‘zbekistonning butun moddiy va ma‘naviy kuchlari g‘alaba uchun safarbar etildi, hayot harbiy izga tushirildi, halq Vatan himoyasiga otlandi.

Nazorat uchun savollar:

1. Urushni qanday sabablar keltirib chiqardi?
2. Nima uchun O‘zbekiston urush gitrdobiga tortildi?
3. O‘zbekistonda o‘tkazilgan harbiy safarbarlik to‘g‘risida nimalarni bilasiz?
4. Urush boshlangan paytda O‘zbekistondan qancha aholi harbiy safarbar etildi?
5. Korxonalar, xo‘jaliklar hayotida qanday o‘zgarishlar ro‘y berdi?
6. Mehnat safarbarligi nima?
7. O‘zbekistonga mamlakat g‘arbidan nima uchun va qanday korxonalar ko‘chirib keltirilgan?
8. O‘zbekiston xalqi mamlakat g‘arbidan ko‘chirib keltirilgan aholiga qanday munosabatda bo‘ldi?
9. Ko‘plab yetim bolalarni yetimlikka olgan o‘zbek oilalarini bilasizmi?

Mavzu: O`zbekiston sanoati va qishloq xo`jaligi front xizmatida.

Reja:

- 1) O`zbekiston sanoati va transporti front xizmatida.
- 2) O`zbekiston qishloq xo`jaligi front xizmatida.
- 3) Urush yillarida aholi turmushi.

Adabiyotlar:

1. «O`zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob, T."Sharq". 2000, 439-450 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O`zbekiston tarixi» (1917–1991-yy.). T."Sharq", 2003, 139-151 betlar.

1-masala:

Urush respublika sanoat tarmoqlarining yo`nalishini ham, sanoat xodimlarining ishini ham tubdan o`zgartirdi. Korxonalarda yangi mehnat rejimi joriy qilindi, ish kuni uzaytirildi, ishdan keyin qolib ishlash joriy etildi, mehnat ta`illari, dam olish kunlari bekor qilindi.

Sanoat korxonalari qisqa vaqt ichida harbiy izga solinib, minomyot va avtomatlar, samolyot va tanklar uchun ehtiyot qismlari va boshqa harbiy qurollar ishlab chiqara boshladilar. Qishloq xo`jalik mashinalari ishlab chiqarayotgan Toshkent qishloq xo`jalik mashinasozligi zavodi harbiy qurollar ishlab chiqara boshladi. Andijondagi "Kommunar", "Stroymashina" zavodlarida samolyot va tanklarga kerakli jihozlar, Qo`qon shahridagi Oxunboboyev nomli tikuvchilik fabrikasi harbiy mahsulot ishlab chiqarishni yo`lga qo`yishda fidokorona mehnat qildilar. Respublika bo`yicha 1941-yil oxirlariga kelib 300 ta sanoat korxonasi faqat harbiy mahsulot ishlab chiqara boshladi. O`zbekiston sanoatchilari korxonalarni harbiy izga tushirishdek ishlarni ko`chirib keltirilgan korxonalarni joylashtirish va ishga tushirishdek yanada og`irroq ishlar bilan qo`shib olib bordilar. Toshkentda zudlik bilan joylashtirilgan "Rostselmash" zavodi "Katyusha" va minomyot snaryadlari, aviatsiya zavodi jangovar samolyotlar, Kolchuginskdan keltirilgan kabel zavodi harbiy aloqa mahsulotlari yetkazib bera boshladi.

Odamlar irodasiga bog`liq bo`lmagan yetishmovchiliklar sezilardi. Yuk ko`taruvchi kranlar yo`q edi, maxsus asbob-uskunalar, elektr quvvatlari, ko`mir va neft kabi yoqilg`ilar, xom ashyo va boshqa materiallar yetishmas edi. 1941-yil 5-7 dekabr kunlari bo`lib o`tgan O`zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo`mitasining V plenumida respublika sanoatini harbiy izga solish, ko`chirib keltirilgan asbob-uskunalarni joylashtirish sohasidagi ishlarga yakun yasali, korxonalarda qurol-yarog`larning muhim turlari – samolyotlar, tanklar, bronepoyezdlar, aviabombalar, to`p va zambaraklar, granatalar, minalar, snaryadlar ishlab chiqarishni keng yo`lga qo`yish vazifasi ilgari surildi. Buning uchun yetarli darajada metall qirquvchi stanoklar va aniq o`lchovchi instrumentlar ishlab chiqarishni tashkil etish, nodir metallar qazib olishni kuchaytirish hamda qora va rangli metallurgiya sanoatini yaratish, elektr energetika bazasini kengaytirish, neft qazib olishni 2-3 baravar

o'shish, ko'mir qazib olishni kuchaytirish, yirik qurilish materiallarini ishlab chiqarish korxonalarini barpo etish, qisqa muddatda 30 ming malakali ishchilar tayyorlash tadbirlari belgilab berildi.

Ko'chirib keltirilgan korxonalar tarixda misli ko'rilmagan qisqa muddatlarda 4-5 oyda, ayrimlari hatto 1-2 oy davomida qurib bitkazilib, front uchun harbiy mahsulotlar bera boshladi. Ularning eng yirigi Chkalov nomli aviatsiya zavodi, Moskva kabel zavodi, Xarkov elektrostanoq zavodi, ko'tarma kranlar zavodi, Rostovdan keltirilgan "Krasniy Aksay", Salsk nasos zavodi, vagon-remont zavodi, "Krasniy put" zavodi, Kiyev "Transsignal" zavodi, "Kinap" zavodi va boshqalar edi. Bu korxonalarning har biri o'rta hisobda 20 foizgacha ishchi va injener-texnik xodimlar bilangina keltirilgan edi. Qolgan 80 foizi respublikamizning fabrika-zavod ta'limi maktablarida, turli kurslarda tayyorlangan ishchi va texnik xodimlar bilan ta'minlandi. Xotin-qizlar, keksalar, yoshlar korxonalardagi turli xil ishlarga jalb etildi. Urushning bir yarim yili mobaynida O'zbekiston sanoatida xotin-qizlar salmog'i 29 foizdan oshdi va 1943-yilda 63,5 foizni tashkil qildi.

Respublika sanoat korxonalari quvvatlarining kengayishi, ko'chirib keltirilgan korxonalarning ishga tushishi birinchi navbatda elektr energiyasi va yoqilg'i ishlab chiqarishni keskin oshirishni talab qildi, mavjud elektr quvvatlari bunday talabga javob berolmas edi. 1943-yilda O'zbekistonning eng yirik gidroelektrostansiyasi – Farhod GESi qurilishi boshlandi, qurilish zarur materiallar va ishchi kuchi bilan ta'minlandi. Farhod qurilishi umumxalq qurilishiga aylandi, binokorlik ishlari hashar yo'li bilan bajarildi. 10 oylik fidokorona mehnat natijasida Sirdaryo jilovlandi. Urush yillarida Bo'zsu daryosi o'zanlarida Tovoqsoy, Oqqovoq, Salar, Quyibo'zsu, Oqtepa, Qibray GESlari, Samarqand viloyatida Taligulyan GESi, 30 ga yaqin kichik kolxoz GESlari, shaharlar va yirik korxonalar yonida kichik GESlar qurilib ishga tushirildi. O'zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarish qariyb 2,5 baravarga, ya'ni 1940-yilda 482 mln. kilovatt soatdan 1945-yilda 1187 mln. kilovatt soatga ko'paydi. Yoqilg'i sanoatini rivojlantirishga ham katta kuch va mablag'lar sarflandi. 1940-yil oxirlarida Ohangaron daryosi oqimidagi Qurama tog' tizmasida dastlabki ko'mir qazib oladigan shaxta qurilgan edi. Urush davrida "Angrenugol" ko'mir konida yana uchta shaxta va ochiq usulda ko'mir qazib olinadigan kar'yer bunyod etildi. O'zbekiston va Qirg'iziston chegarasida Qizilqiya ko'mir koni foydalanishga tushirildi, o'ta issiqlik quvvatiga ega bo'lgan qo'ng'ir ko'mir qazib olindi. O'zbekiston ko'mir sanoati xodimlariga 1942-yilda respublikamizga kelishgan Donbass shaxtyorlari ko'maklashdilar. 1940-yilda O'zbekistonda atigi 3 ming tonna ko'mir qazib olingan bo'lsa, 1945-yilda 103 ming tonna ko'mir qazib olindi. Natijada respublikada sanoatning yangi tarmog'i – ko'mir sanoati barpo qilindi. Neft-geologiya qidiruv tresti, neft tarmog'i qurilish-montaj tresti, neft qazib oluvchi ikkita trest, neft qazib chiqarish asbob-uskunalarini ta'mirlash zavodi, neft mashinasozligi zavodi barpo etildi. Farg'ona vodiysida ishlab

turgan Andijon, Polvontosh, Changartosh, Chimyon neft konlarida mahsulot ishlab chiqarish ko'paytirildi. Urush yillarida Chuqurlangar, Tolmozor, Nayman, Shahrixon, Xo'jaobod, Janubiy Olamushuk va boshqa yangi neft konlari ishga tushirildi. Neft tozalash zavodi, ozakrit ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Urush yillarida respublikada neft ishlab chiqarish 4 marta ko'paydi va 1945-yilda 478 ming tonnadan ortdi.

Energetika va yoqilg'i sanoatining o'sishi mashinasozlik sanoatining rivojlanishiga qulay baza yaratdi. G'arbdan ko'chirib keltirilgan zavodlar bazasida 16 ta stanoksozlik, to'qimachilik va mashinasozlik korxonalari tashkil etildi. Urushdan oldingi respublikamizdagi ko'pgina zavodlar ham turli asbob-uskunalar, mashinalar, jangovar texnika ishlab chiqarishga moslab qayta qurilgan edi. Bu korxonalarining asosiy xom ashyosi metall bo'lganligi bois unga bo'lgan talab tobora oshib bora boshladi. O'zbekiston hukumati 1942-yil 17-iyunda Bekobodda metallurgiya zavodi qurishga qaror qabul qildi. Ittifoq hukumati zarur materiallar, mablag' bilan ko'maklashdi. Rossiya va Qozog'iston sanoat korxonalaridan ko'plab asbob-uskunalar keltirildi. O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi 1944-yil 5-mart kuni dastlabki metall mahsulotlarini bera boshladi va tez kunlarda zavodning birinchi navbati, 1945-yil fevraldan ikkinchi navbati ishga tushirildi. Geologik-qidiruv ishlari natijasida ko'plab qora va rangli metall konlari ochildi. Urush yillaridayoq Langar, Ingichka, Qo'ytosh, G'ortepa, Olmaliq rangli metall konlari, Oqtosh boksit konini o'zlashtirish ishlari boshlanib ketdi. Ulardan qazib olingan volfram, molibden, mis, alyumin va boshqa mahsulotlarni qayta ishlash korxonalari qurildi.

Kimyo sanoati ham rivojlana boshladi. 1944-yil yanvaridayoq Gorkiy va Stalinogorsk kimyo kombinatlaridan ko'chirib keltirilgan uskunalar asosida qurilgan Chirchiq elektrokimyo kombinatining ikkinchi navbati muhim kimyo mahsuloti – ammiak ishlab chiqara boshladi. 1943-yilda Quvasoy kimyo zavodi, Qo'qon superfosfat zavodi, Farg'ona gidroliz zavodi qurilib ishga tushirildi. Kimyo sanoati mahsulotlari salmog'i 1940-yilga nisbatan 1945-yilda 6,1 baravarga ko'paydi.

Urush yillarida qurilish materiallari sanoati, to'qimachilik va poyabzal sanoati, oziq-ovqat sanoati, mahalliy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Faqat 1943-yilda 12 ta yog' zavodi, 3 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta qand va 4 ta konserva zavodlari qurilib ishga tushirildi. Urush yillarida O'zbekistonda 280 ta yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Sanoatning yangi tarmoqlari – aviatsiya, stanoksozlik, og'ir mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya hamda boshqa tarmoqlari vujudga keldi. Toshkent SSSRning eng katta sanoat markazlaridan biri bo'lib qoldi. Bekobod sanoat shahri vujudga keldi. Yangiyo'l, Chirchiq kabi yosh shaharlar yanada rivoj topdi.

Sanoat korxonalarining kengayishi, yangi qurilgan zavod-fabrikalarning ishi, muvaffaqiyati ularni malakali ishchilar bilan ta'minlashga

bog'liq edi. Yuz minglab kishilarning, xususan, tajribali xodimlarning frontga safarbar etilishi katta qiyinchiliklar tug'dirardi. Keksalar, ayollar, ayniqsa armiyaga chaqirish yoshiga yetmagan o'smirlar va qizlar korxonalarga jalb etildi, ularga hunar o'rgatildi, respublikada 100 mingdan ko'proq malakali ishchilar tayyorlandi. Faqat hunar va temir yo'l bilim yurtlari, fabrika-zavod ta'lim maktablari 57 mingdan ziyod yosh ishchi kadrlarni tayyorlab berdilar. Korxonalar zimmasiga yuklangan katta topshiriqlar kishilardan jismoniy zo'riqish, hatto holdan toyguncha ishlashni talab qilardi. O'zbekistonliklar g'alaba uchun har qanday og'irlikni, qiyinchiliklarni yengib o'tdilar, respublikani qizil armiyaning qurol-aslahaxonasiga aylantirdilar. O'zbekiston frontga 2090 samolyot, 17342 aviamotor, 2318 ming aviabomba, 1,7 mingdan ortiq minomyot, 22 mln. dona mina, 560 ming snaryad, milliontacha granata, 330 ming dona parashyut, harbiy ehtiyojlar uchun 100 ming km.dan ortiq maxsus sim, 125 ming km. telefon kabellari va boshqa mahsulotlar yetkazib berdi. Bu o'zbekistonliklarning fashist bosqinchilarini tor-mor etishga qo'shgan ulkan hissassi sifatida jahon tarixidan munosib o'rin oldi.

Urushda g'alabaga erishish transport ishi bilan bog'liq edi. 1943-yil 25-yanvarda "Toshkent temir yo'li ishi to'g'risida" maxsus qaror qabul qilindi. Temir yo'l harbiy holatga o'tkazildi, unda ishlovchilar safarbar etilgan deb hisoblandi, harbiy xizmatchilar kabi qattiq intizomga rioya etish majbur qilib qo'yildi. Poyezdlar harakatining qo'shinlar va harbiy yuklarni birinchi navbatda o'tkazib yuborishini ko'zda tutuvchi harbiy grafik joriy etildi. Toshkent temir yo'l transportchilari ko'chirib keltirilayotgan korxonalarning asbob-uskunalarini va millionlab kishilarni G'arbdan Sharqqa, jangovar texnika va qurol-yarog'larni Sharqdan G'arbg'a o'z vaqtida to'xtovsiz o'tkazib turish topshirig'ini bajardilar. Shu bilan birga likda O'zbekistonda yangi temir yo'llar qurilishi jadal olib borildi, 1941-1945 yillarda temir yo'l liniyalari 2 baravarga uzaydi. Toshkent – "Angrenugol", Boysun – Otquloq – Turangli, Toshkent – tovar stansiyasi temir yo'llari qurilib ishga tushirildi.

Aloqa, telefon, telegraf xodimlari ham urush talablariga moslashib ishladilar. Aloqa xodimlari O'zbekistonning Markaz bilan, respublika rahbariyatining viloyat, shahar, tumanlar, yuzlab sanoat korxonalari bilan aloqasini yo'lga qo'ydilar. Toshkent – Samarqand – Ashxobod, Toshkent – Samarqand – Boku, Toshkent – Samarqand – Krasnovodsk telefon liniyasi, ikkita Toshkent – Samarqand – Buxoro telefon aloqa yo'llari qurildi. 1943-yilda qurib ishga tushirilgan 500 km.lik telefon yo'li Toshkentni Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston respublikasi bilan bog'ladi. Yirik korxonalarning o'zlarida ham 50–100 o'rinli telefon stansiyalari qurildi. Natijada xo'jaliklarga rahbarlik qilish, ularga o'z vaqtida ko'makla shish ishlari yaxshilandi. Pochta bo'limlarida ham ish xajmlari oshib bordi. Agar 1941-yilda o'rta hisobda bitta pochta xodimi tomonidan 50 ming xat-xabar jo'natilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1942-yilda 74,5 mingga, 1943-yilda 77,5 mingga yetdi. Pochta xodimlari frontdagi jangchilar bilan ularning ota-

onalari, rafiqalari, qarindoshlari o'rtasida aloqa bog'lovchi ko'prik rolini bajardilar.

2-masala:

Urush respublika qishloq xo'jalik xodimlarini qattiq sinovdan o'tkazdi. Ular oldida sanoatni xom ashyo bilan, aholini oziq-ovqat, kiyim-kechak bilan uzluksiz ta'minlashdek ulkan, murakkab vazifa turar edi. Vaziyatning murakkabligi shundan iborat ediki, birinchidan, respublika qishloq xo'jaligi asosan paxta yetishtirishga yo'naltirilgan bo'lib, oziq-ovqat mahsulotlari Ittifoq fondidan keltirilar edi. Urush boshlangach oziq-ovqat keltirish to'xtadi, aholini boqish uchun ichki imkoniyatlarni izlab topish zarur bo'lib qoldi. Ikkinchidan, evakuatsiya qilingan aholi hisobiga shaharlar aholisining ko'payishi oziq-ovqatga bo'lgan talabni yanada oshirdi. Uchinchidan, kuch-quvvatga to'lgan dehqonlar frontga va harbiy sa'noatda ishlashga safarbar etilgan, dehqonchilikning mashaqqatli ishlari keksalar, ayollar, o'smirlar zimmasiga tushgan edi. To'rtinchidan, MTSlar va sovxozlarga G'arbdan yangi traktorlar, qishloq xo'jalik mashinalari va ularga ehtiyot qismlar keltirish to'xtab qolgan, bugina emas, xo'jaliklardagi traktorlar, avtomobillar, otlarning bir qismi qizil armiya ehtiyojlari uchun olib ketilgan edi.

Qishloq xo'jaligining barcha bo'g'inlarida qat'iy ish tartibi belgilandi. Eng kam miqdordagi majburiy mehnat kunlari 1,5 baravarga oshirildi, o'smirlar uchun ham 12 yoshdan boshlab mehnat kunlari belgilandi. Belgilangan miqdordagi mehnat kunlarini bajarish majburiy qilib qo'yildi.

Urush yillarida respublika dehqonchiligining strukturasi keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda don, qand lavlagi, kanop, pilla, sabzavot, poliz mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish tadbirlari ko'rildi. Birinchi navbatda ekin ekiladigan maydonlarni kengaytirish, irrigatsiya quvvatlarini oshirish ishlari yuksak sur'atlar bilan olib borildi.

Usmon Yusupov O'zKP(b) MQning 1941-yil dekabrda bo'lib o'tgan V plenumida O'zbekistonda g'alla masalasini hal qilish, o'zimizni o'zimiz unnon bilan ta'minlashimiz kerak, degan vazifani ilgari surdi. Don ekiladigan sug'oriladigan yer maydonlari kengaytirildi. Zarang yerlar, qo'riqlar, to'qaylar, lalmikor yerlardan foydalanildi. 1942-yilda 1408,1 ming gektar, 1943-yilda 2090,2 ming gektar yerga g'alla va dukkakli ekinlar ekildi. Natijada don mahsulotlari yetishtirish ko'payib, 1941-yilgi 4,8 mln. s. o'miga 1953-yilda 5,3 mln. s. olindi, respublika ehtiyojlari qondirildi. Qishloq xo'jaligida O'zbekiston uchun yangi tarmoq – qand lavlagi yetishtirish yo'lga qo'yildi. Samarqand, Farg'ona, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlari lavlagi yetishtirish bo'yicha ixtisoslashtirilib, 1942-yildayoq 65 ming gektarga, keyingi yillarda 70 ming gektardan ortiqroq hosildor yerlarga qand lavlagi ekildi. Qand lavlagini qayta ishlash, shakarqand ishlab chiqarish uchun Zirabuloq, Qo'qon, Yangiyo'l qand zavodlari qurildi. Respublika bo'yicha 1944-yilda davlatga 1 mln. 373 ming. s., 1945-yilda 1 mln. 646 ming. s. qand

lavlagi topshirildi. Urush yillarida O'zbekiston butun Ittifoqda ishlab chiqarilgan qandning to'rtidan bir qismini berdi.

Urush yillarida mehnatkashlar chorvachilik, jun, qorako'l, teri yetishtirish, pillachilik jabhalarida ham fidokorona mehnat qildilar. Go'sht, yog', sut, kartoshka, sabzavot va poliz mahsulotlari, meva tayyorlashda ko'rsatilgan g'ayrat-shijoat tufayli mustahkam oziq-ovqat bazasi yaratildi. Respublikamiz qishloq xo'jaligi xodimlari urush yillarida davlatga 1262 ming tonna don, 54,1 ming tonna pilla, 482 ming tonna kartoshka va sabzavot, 57,5 ming tonna meva va uzum, 36 ming tonna quruq meva, 159 ming tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun yetkazib berdilar.

Urush yillarida ham paxtachilik qishloq xo'jaligining muhim sohasi bo'lib qoldi. Paxtakorlar jonbozlik bilan ishlaganlariga qaramay, 1942–1943-yillarda paxta tayyorlash rejasi bajarilmay qoldi. Davlatga 1 ming tonna paxta kam topshirildi. Bunga bir qator ob'yektiv holatlar sabab bo'ldi: paxta ekiladigan maydonlar 1941-1943 yillarda 927650 gektardan 625343 gektarga kamaydi; mexanizatsiya vositalari yetishmasdi; mineral o'g'itlar, yoqilg'i kamaygan edi; yerni haydash, chopiq, sug'orish, irrigatsiya tarmoqlarini tozalash ishlarini o'z vaqtida muntazam olib borish uchun ishchi kuchi yetishmasligidan paxta yetishtirish agrotexnikasi yomonlashgan edi. Respublika rahbariyati buni yaxshi tushunardi. Paxta maydonlarini qisqartirish, buning o'rniga don, qand lavlagi va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari yetishtiriladigan ekin maydonlarini ko'paytirishga majbur bo'lgan edi. Biroq Markazdagi rahbarlar bu ob'yektiv omillarni hisobga olmaydi. Shu bois respublika rahbarlari Moskvaga chaqirilib muhokama qilindilar, ularni paxta tayyorlash ishini o'z holiga tashlab qo'yishda, layoqatsizlikda aybladilar. Ulardan har qanday yo'l bilan bo'lsa ham paxta tayyorlash rejasini bajarish, yanada ko'paytirish talab qilindi. Bu boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullarini yanada kuchaytirishdan boshqa narsa emasdi. Bunday zug'um natijalari VKP (b) MQ ning 1944-yil 6-martda qabul qilingan "O'zbekiston KP(b) MQning ishi to'g'risida"gi qarorida o'z ifodasini topgandi. O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1944-yil aprel oyida bo'lgan X plenumi mazkur qarorni bajarishga doir tadbirlarni ishlab chiqdi. Ittifoq hukumati O'zbekiston paxtakorlari uchun 2300 ta yangi traktor, 300 ta yuk avtomobili, 375 ming tonna mineral og'it va boshqa qishloq xo'jalik uskunalari ajratdi. 1944-yilgi paxta tayyorlash rejasi bagarildi, davlatga 1943-yilga nisbatan 375 ming tonna ko'p paxta topshirildi, 1945-yilda ham paxta tayyorlash rejasi bajarildi. Urush yillarida respublika paxtakorlari davlatga 4 mln. 806 ming tonna paxta xom ashyosi etkazib berdilar.

Urush yillarida ishchilar bilan dehqonlar o'rtasidagi jipslik, o'zaro yordam yanada kuchaydi. Sanoat korxonalari kolxozlarni otaliqqa olib, ularga qishloq xo'jalik texnikalari, ehtiyot qismlar bilan yordamlashdilar. Shaharliklar qishloq xo'jalik mahsulotlarini yig'ishtirib olishda faol

qatnashdilar. Kolxozchi dehqonlar esa sanoat sohasidagi umumxalq qurilishlarida faol ishtirok etdilar. Masalan, Farhod GESi qurilishining o'zidagina 70 mingga yaqin kolxozchi qatnashdi. O'zbekiston ishchilari va dehqonlari jipslashib, fidokorona ishlab, fashistlar ustidan qozonilgan g'alabaga salmoqli hissa qo'shdilar. 160 mingga yaqin kishi front orqasidagi fidokorona mehnati uchun "Shuhrat" medali bilan mukofotlandilar.

3-masala:

Urush o'zbekistonliklarni og'ir muhtojlikka duchor etdi. Hamma narsaning frontga safarbar etilishi natijasida oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. Shaharlarda oziq-ovqatlarni, sanoat mollarini kartochka asosida taqsimlash joriy etildi. Ishchi va xizmatchilarga kuniga 400–500 grammdan, oila a'zolariga esa 300 grammdan non berish belgilandi. Amalda esa aholi belgilangan me'yorlardan ham kam non olardi. Go'sht, yog', baliq, makaron, yormalar ham me'yorlangan tartibda taqsimlanar, ko'p hollarda kartochkada ko'rsatilgan miqdorda berilmasdi. Qishloq aholisining turmushi yanada og'irlashdi. Oziq-ovqat va sanoat mahsulotlarini me'yorlangan tarzda taqsimlash qishloq aholisiga joriy etilmadi. Ular ishlagan mehnat kunlari uchun deyarli haq ololmasdi. Ularga oziq-ovqat mahsulotlari matlubot kooperatsiyasi do'konlarida davlatga topshirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlariga qarab qat'iy me'yorlangan miqdorda berilardi. Aholini oziq-ovqatlar bilan ta'minlashni yaxshilash maqsadida sanoat korxonalari qoshida yordamchi xo'jaliklar tashkil etishga ruxsat berildi. Ularga vaqtincha foydalanish uchun 53 ming gektar yer ajratildi. Ishchi va xizmatchilar tomonidan yakka tartibda polizchilik ishlari bilan shug'ullanish keng tarqaldi.

Oziq-ovqat tanqisligi sharoitida pul tobora qadrsizlanib bordi, chayqovchilik avj oldi. Muhtojliklarga qaramay sanoat va qishloq xo'jalik xodimlari g'alaba uchun, frontga ketgan farzandlari va erlari uchun fidokorona mehnat qildilar. Qiyinchiliklarga qaramay frontga ketgan jangchilarning oilalariga har tomonlama g'amxo'rlik qilindi, bolalari yasli va bog'chalarga joylashtirildi. Kolxoz va sovxozlar jangchilarning oilalariga oziq-ovqat, ekin ekish uchun yer ajratib berardi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston sanoatchilari frontga qanday mahsulotlar yetkazib berdilar?
2. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan korxonalarni joylashtirish, qurish va ishga tushirish jarayoni qanday kechdi?
3. Sanoat korxonalarini ishchi kuchi, mutaxassislar bilan ta'minlash haqida nimalarni bilasiz?
4. O'zbekistonda urush yillarida qanday GESlar qurildi?
5. Urush yillarida yoqilg'i sanoati nimalar hisobiga o'sdi?
6. Bekobod metallurgiya zavodi qurilishi haqida nimalarni bilasiz?
7. Transport va aloqa xodimlari g'alabaga qanday hissa qo'shdilar?
8. Qishloq xo'jalik xodimlari frontga qanday xizmat qildilar?

9. Urush yillarida paxtachilikda ahvol qanday edi?
10. Aholi turmushi qanday edi? Aholi qanday muhtojliklarni boshidan kechirdi?

Mavzu: Urush yillarida fan, maorif va madaniyat. O'zbekiston ning qardosh xalqlarga baynalmilal yordami.

Reja:

- 1) Ilm-fan va adabiyot g'alaba uchun xizmatda.
- 2) Urush yillarida maorif va oliy ta'lim.
- 3) Ommaviy axborot vositalari va san'at front xizmatida.
- 4) O'zbekistonning qardosh xalqlarga baynalmilal yordami.

Adabiyotlar:

1. «O'zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob, T."Sharq". 2000, 450-463, 487-498 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yy.). T."Sharq" 2003, 151-163 betlar.

1-masala:

Urushning dastlabki kunlaridayoq SSSR FAning O'zbekiston filiali, respublikada ishlab turgan 75 ta ilmiy muassasalar, shu jumladan, 25 ta ilmiy tadqiqot institutlari, 23 ta ilmiy stansiya va boshqalar, barcha olimlar respublika xo'jalik hayotini harbiy izga solish bilan aloqador muammolarni hal etishga jalb etildi. Ularning zavodlar, fabrikalar, temir yo'l va avtomobil yo'llari transport korxonalari bilan bevosita aloqalari o'rnatildi. Olimlarning tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish maqsadida 1941-yil 29-noyabrda O'zbekiston Ilmiy muhandis-texnika jamiyati tuzildi. G'arbiy hududlardagi yirik shaharlardan ko'plab ilmiy muassasalar O'zbekistonga ko'chirib keltirildi. SSSR FAning tarix, iqtisodiyot va huquq, jahon xo'jaligi va jahon siyosati, sharqshunoslik, jahon adabiyoti, moddiy madaniyat, tuproqshunoslik, seysmologiya institutlari, bir qancha muzeylar va kutubxonalar shular jumlasiga kiradi. Akademiyaning 375 yirik olimlari va xodimlari ko'chib keldilar.

O'zbekistonlik olimlar ko'chib kelgan yirik olimlar bilan yaqin aloqa bog'ladilar, respublikamizda mavjud bo'lgan va ko'chirib keltirilgan ilmiy muassasalarning tadqiqot yo'nalishlari qayta ko'rib chiqildi, urush talablariga moslab o'zgartirildi. Olimlar o'zlarining asosiy e'tiborini mudofaa sanoati uchun zarur bo'lgan tabiiy resurslarni izlab topish va ulardan foydalanishni tashkil etishga qaratdilar. Geolog olim N.M.Abdullayev va boshqalarning tadqiqotlari natijasida qalay, volfram, molibden, o'tga chidamli elementlar, nodir metallar va boshqa turdagi xom ashyo konlari topildi va o'zlashtirildi. A.S.Uklonskiy boshchiligidagi geologlar guruhining temir konini topishi, o'zbek metallurgiya kombinati qurilishini loyihalashtirish va ularni foydalanishga tushirishdagi xizmatlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. D.M.Bogdanov va muhandis G.K.Chikrizovlar Angrenda qidiruv ishlariga

boshchilik qildilar va ko'mir konining boy zahiralari topib yangi shaxtalar qurishga ko'maklashdilar. Sirdaryodagi Farhod GESining loyihasini iqlab chiqishda mashhur irrigatorlar A.N.Askochenskiy, V.V.Poslavitskiylar faol ishtirok etdilar, loyihachilarga akademiklar G.O.Grafito va B.Ye.Vedenevlar qimmatli maslahatlar berdilar. Kimyogar olimlar neftning suvini ketkazish, oltingugurtdan tozalash, ko'mirni kokslash, paxta chiqindilaridan xalq xo'jaligida foydalanishning, etil spirti, soda, kislota olishning yangi samarali usullarini yaratdilar. Dori-darmonlar tayyorlash borasidagi tadqiqotlar natijasida aholi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan turli xil dori-darmonlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Toshkentda farmatsevtika zavodi qurilib ishga tushirildi.

Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tadqiqot instituti paxtaning yangi navlarini yetishtirish sohasida samarali izlanishlar olib bordi. Seleksionerlar S.S.Kanash va A.I.Avtonomov boshchiligida vilt kasalligini yuqtirmaydigan yangi navini yaratdilar. S.S.Kanash yaratgan S-460, L.V.Rumshevich yaratgan F-108 yuqori hosilli navlar, shuningdek, boshqa uzun tolali navlar paxtachilikning rivojida ulkan hissa bo'ldi. O'zbekistonda ekilib kelingan amerika paxta navlarini yangi navlar bilan almashtirish 1944-yilda tugallandi. Respublika olimlari Samarqandda joylashtirilgan Timiryazev nomidagi qishloq xo'jalik akademiyasi xodimlari bilan hamkorlikda g'o'za, bug'doy va qand lavlagini almashlab ekish usulini joriy etdilar. O'zbekiston sharoitida qand lavlagidan mo'l hosil olishga ko'maklashdilar.

Urush yillarida gumanitar fanlar ham ancha rivojlandi. Yirik tarixchi, arxeolog, huquqshunos, sharqshunos, adabiyotshunos olimlar o'zbekistonlik hamkasblari bilan O'zbekiston xalqlari tarixi, madaniyati va adabiyotining muhim masalalarini ishlab chiqdilar. V.S.Struve, V.A.Shishkin, Ye.E.Bertels, I.K.Dodonov, V.Yu.Zohidov, H.Sh.Inoyatov, A.Yu.Yakubovskiy, M.Ye.Masson, S.P.Tolstov, Ya.G`G'ulomov va boshqalar O'zbekistonning eng qadimgi va o'rta asrlari tarixi, moddiy madaniyati va ma'naviyati, O'rta Osiyo xalqlarining etnogenezi bo'yicha qator asarlar tayyorladilar. Ikki jildlik "O'zbekiston xalqlari tarixi"ni tayyorlashga kirishildi. Yozuvchi Aleksey Tolstoy rahbarligida rus va o'zbek olimlari birgalikda "O'zbek adabiyoti tarixi" asarini yaratdilar.

1943-yil 4-noyabrda O'zbekiston Fanlar akademiyasi ochildi, uning birinchi prezidenti etib taniqli olim T.N.Qori Niyoziy saylandi. Fanlar akademiyasining ochilishi respublika hayotida muhim voqea bo'ldi, ilmfanning yanada taraqqiy etishi uchun mustahkam poydevor yaratildi. Tez orada yangi ilmiy muassasalar vujudga keldi. Til, adabiyot va tarix instituti bazasida Tarix va arxeologiya, Til va adabiyot institutlari, Sharqshunoslik instituti, Iqtisodiyot, Matematika va mexanika, Tuproqshunoslik, Fizika-texnika institutlari va boshqa laboratoriyalar tashkil etildi. 1943-yilga kelib Fanlar akademiyasi tarkibida 23 ta ilmiy muassasa, shu jumladan, 2 ta laboratoriya, tajriba stansiyalari faoliyat ko'rsatdi. O'zbekiston Fanlar

akademiyasining uch faxriy aʼzosi, 15 haqiqiy aʼzosi, 20 muxbir aʼzosi va 1265 ilmiy xodimi, shu jumladan, 54 ta fan doktori va 172 ta fan nomzodi ilmiy tadqiqot ishlari olib bordi. Ular orasida fizika-matematika fanlari doktorlari T.A. Sarimsoqov va V.I.Romanovskiy, geolog olim H.M.Abdullayev, fizik olim S.U. Umarov, faylasuf I.Moʻminov, adib S.Ayniy, yozuvchi Oybek, shoir Gʻ.Gʻulom va boshqalar bor edi.

Sharqshunoslik instituti olimlarining Sharq qoʻlyozmalarini oʻrganish asosida tayyorlagan fors, arab va turkiy tillarda yozilgan qoʻlyozmalar toʻplami jahondagi eng boy toʻplamlardan biri boʻlib qoldi. Toʻplam 3 jildidan iborat boʻlib, ularda 300 ga yaqin qoʻlyozma tavsiflab va ilmiy jihatdan baholab berildi. 1944-yilda OʻzFA Prezidiumida aspirantura tashkil etildi va oʻsha yili 60 kishi, shu jumladan, 41 oʻzbek qabul qilindi. 1944-yilda Akademiya institutlarida 2 ta doktorlik, 17 ta nomzotlik dissertatsiyalari yoqlandi. Urush yillarida oʻzbekistonlik olimlar mingdan ortiq ilmiy ishlarni bajardilar, ularning koʻpchiligi xalq xoʻjalik va mudofaa ahamiyatiga ega boʻldi.

Oʻzbekistonlik yozuvchilar va shoirlar oʻzlarining qaynoq ijodi bilan xalqni mardonalikka chorlab, fidokorona mehnatga ruhlantirib gʻalabaga munosib hissa qoʻshdilar. Oʻzbekiston yozuvchilari uyushmasi oʻz faoliyatini dushmani tezroq tor-mor etishga qaratdi. Uning rayosati qoshida tashviqot va targʻibot boʻlimi, harbiy komissiya tuzildi. Ijodiy ziyolilarning radio va matbuotda kishilarni hushyorlikka, vatanparvarlikka, dushmanga qarshi mardona jang qilishga, front orqasini mustahkamlashga chorlovchi chiqishlari bilan katta ahamiyatga ega boʻldi. Oʻzbekistonga vaqtinchalik koʻchirib keltirilgan rus, ukrain, belorus, moldovan va boshqa millatlarga mansub yozuvchi va shoirlar ham respublikamiz hayotida faol qatnashdilar, oʻzbekistonlik hamkasblari bilan yaqindan hamkorlik qildilar. “Biz yengamiz!” degan almanax, “Oʻzbekiston shoirlari – frontga” degan antologiya ana shunday hasmkorlikning mevasi boʻldi. Hamid Olimjon, Uygʻun, Sobir Abdulla, Nikolay Pogodinlar birgalikda “Oʻzbekiston qilichi” musiqali dramasi yaratdilar.

Urush yillarida yaratilgan Oybekning “Navoiy” va “Qutlugʻ qon” romanlari, Abdulla Qahhorning “Oltin yulduz” qissasi, “Xotinlar” asari jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor boʻldi. Sheʼriyatda ulkan yuksalish boʻldi. Hamid Olimjonning “Qoʻlingga qurol ol”, “Sharqdan Gʻarbga kelayotgan doʻstga”, “Jangchi Tursun” va “Roksananing koʻz yoshlari”, Gʻafur Gʻulomning “Sen yetim emassan”, “Men – yahudiyman”, “Bizning koʻchada ham bayram boʻlajak”, Uygʻunning “Qasam”, “Bir qadam ham orqaga chekinilmasin” va “Maktub”, “Maqsud Shayxzodaning “Ona kuzatmoqda” va “Kapitan Gastello” sheʼrlari, Sharof Rashidovning “Qahrim” sheʼrlar toʻplami, Sulton Joʻraning “Pulemyotchi ovozi”, “Nayzamiz” sheʼrlari fashizm kirdikorlarini fosh etib, gʻalaba qozonishga ishonchni kuylab, xalqning jangovar ruhini koʻtardi. Ona zamin, Vatanga sadoqat,

dushmanga nafrat, jasorat va mardlikni tarannum etgan bu teran she'rlar jangovar quroldan qolishmaydigan dahshatli qurol bo'lib xizmat qildi.

2-masala:

O'zbekiston xalq ta'limi, jumladan, oliy o'quv yurtlari og'ir sinovlardan o'tdi. Ko'pchilik professor-o'qituvchilar, talabalar frontga safarbar etildi. Kasb yo'nalishi yaqin bo'lgan institutlar, fakultetlar, kafedralar birlashtirildi, ayrimlari yopildi. Samarqand kooperativ instituti bilan Toshkent moliya-iqtisodiyot instituti, Toshkent va Samarqand tibbiyot institutlari, O'zbek va O'rta Osiyo davlat universitetlari birlashtirildi. Ularning bo'shagan binolariga harbiy muassasalar, gospitallar joylashtirildi. Moskva, Leningrad, Kiev, Xarkov, Voronej, Odessa va boshqa shaharlardan 1941–1943-yillarda ko'chirib keltirilgan 35 oliy o'quv yurti va 7 harbiy akademiya qabul qilib olindi, ularning ba'zilar o'zaro yoki O'zbekiston oliy o'quv yurtlari bilan birlashtirildi. O'z professor-o'qituvchilari bilan ko'chirib keltirilgan oliy o'quv yurtlarining faoliyati respublikada oliy ta'limning yanada rivojlanishiga ijobiy ta'sir etdi. Moskvalik va leningradlik olimlar talabalarga yangi kurslar bo'yicha ma'ruzalar o'qidilar, mahalliy millat vakillaridan ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashga ko'maklashdilar, yangi mutaxxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Ular xalq xo'jalik va harbiy ahamiyatga molik mavzularda tadqiqot ishlarini uyushtirdilar. O'zbekiston hukumati oliy o'quv yurtlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf etish, moddiy bazasini mustahkamlash, o'qituvchilar bilan ta'minlash masalalarida ko'maklashdi. Yirik oliy o'quv yurtlarida doktorantura va aspiranturaga qabul kengaytirildi. Respublika miqyosida ishlab turgan rahbar xodimlar oliy o'quv yurtlariga ishga yuborildi. 1945-yilda oliy o'quv yurtlari soni 1940-yilga nisbatan 3 taga ko'payib 33 tani tashkil etdi, talabalar soni esa 19,1 mingdan 21,2 ming kishiga ortdi. Urush yillarida hammasi bo'lib 10 mingdan ko'proq oliy malakali va 3,7 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis tayyorlandi.

Xalq maorifida ham jiddiy qiyinchiliklar bo'ldi. Ko'plab maktablar binolari gospitallar, yotoqxonalar, harbiy o'quv yurtlariga berildi. Maktablar birlashtirildi, ko'p smenali o'qish joriy etildi. Urushgacha respublika maktablarida ishlayotgan o'qituvchilarning 74,6 foizini erkaklar tashkil etardi. Ular frontga, ishlab chiqarish ishlariga ketdi. Buning ustiga darsliklar, uskunalar, daftarlar yetishmas edi. Qisqa muddatli kurslar tashkil etilib, boshlang'ich sinflar uchun o'qituvchilar tayyorlandi, boshqa ishga ketgan o'qituvchilarni maktabga qaytarish tadbirlari ko'rildi, ularning moddiy-maishiy ahvolini yaxshilashga g'amxo'rlik qilindi. 1944-yilda o'qituvchilar armiya safidan maktablarga qaytarildi. O'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi yaxshilandi, kundalik o'qish foydali mehnat bilan olib borildi. O'qishdan tashqari vaqtlarida o'quvchilar gospitallarga otaliq yordami berdilar, frontdagilarning oilalariga ko'maklashdilar, temir-tersak to'plab topshirdilar, qishloq xo'jalik ishlariga qatnashdilar. Maktablarda ta'lim-

tarbiya sifatini yaxshilash maqsadida o'quvchilar bilimini baholashning besh balli tartibi, boshlang'ich va yetti yillik maktablarni tamomlovchilar uchun yetuklik attestati – guvohnomasi uchun imtihonlar topshirish majburiyati, maktab o'quv dasturlarini a'lo o'zlashtirgan va a'lo xulqli o'quvchilarni oltin va kumush medallar bilan taqdirlash joriy etildi. Bu tadbirlar dars mashg'ulotlari saviyasini ko'tarishga, o'quvchilar intizomini yaxshilashga olib keldi. Ko'chirib keltirilgan muassasalar o'z joylariga qaytib keta boshlagach, maktab binolari ham bo'shatila bordi, o'quvchilar o'z maktablari bag'riga qaytib o'qishlarini davom ettirdilar. 1940/41 o'quv yilida 5504 ta umumta'lim maktablarida 1368,9 ming o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1945/46 o'quv yilida 4976 ta umumta'lim maktablarida 989,2 ming bola ta'lim oldi.

3-masala:

Urush yillarida respublika ommaviy axborot vositalari ommani front uchun, g'alaba uchun safarbar etishga, xalqni g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qildi. O'sha damlarda O'zbekistonda 200 ga yaqin gazeta, shundan 124 tasi o'zbek tilida, 52 ta jurnal, shundan 19 tasi o'zbek tilida nashr etilar edi. Gazetalarning bir g'allik adadi 900 ming, shundan 600 ming nusxasi o'zbek tilida chiqardi. Gazetalar va jurnallar sahifalarida frontdagi vaziyat, respublika mehnat jamoalarining fidokorona mehnati, qiyinchiliklar yoritilardi.

O'zbekistonning bir guruh yozuvchi va jurnalistlari sovet armiyasi siyosiy boshqarmalari ixtiyoriga yuborildi. Bulardan To'liqin Rustamov va Rasul Muhammadiy sovet armiyasi bosh boshqarmasida inspektor, Jalolxon Azizxonov, Rustam Abdurahmonov, Adham Rahmat, Sharif Bo'latov, Muhammadjon Murodov, Yo'ldir Bilolov va boshqalar front gazetalarida muharrir o'rinbosarlari bo'lib xizmat qildilar. Nazir Safarov, Mirzakalon Ismoilov, Zinnat Fatxullin, Meli Jo'ra, To'g'on Ernazarov, Sulton Jo'ra va boshqalar harbiy muxbirlar sifatida hamda jurnalistikaning boshqa jangovar sohalarida faoliyat ko'rsatdilar. Urush yillarida o'zbek tilida 14 ta front va 12 ta diviziya gazetasi nashr etilardi. "Front haqiqati", "Qizil askar haqiqati", "Qizil armiya", "Vatan sharafiga uchun", "Dushmanga qarshi olg'a" kabi gazetalarda nashr etilgan.

Urush yillarida radio xodimlarining, madaniy-ma'rifiy muassasalarning xizmatlari ham katta bo'ldi. Urush yillarida 754 ta kino ustanovka, 11 ta muzey, 360 ta qiroatxona, 1044 ta klub, 433 ta kutubxona, 2800 ta qizil choyxona omma orasida siyosiy, madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy ishlarni olib borish markazi sifatida xizmat qildi.

Urush yillarida sahna san'ati rivojlandi. Toshkentda va Andijonda yangi teatrlar ochildi, respublikada hammasi bo'lib 36 ta teatr ishlab turdi. Shuningdek, ko'chirib keltirilgan 14 ta teatr ham faoliyat ko'rsatdi. Respublika teatr jamoalari 1942–1944-yillarda 203 ta yangi asarni sahnalashtirdilar. Ko'pgina spektakllar urush mavzusiga bag'ishlangan edi.

Xalq ashulachilarining, talantli bastakorlarning ijodi zo‘r shuhrat qozondi. To‘xtasin Jalilov va Yunus Rajabiy xalq musiqa san‘atining an‘analariga tayanib, yorqin xalqchil asarlar yaratdilar. M.Ashrafiy, T.Sodiqov, M.Burhonovlar musiqa madaniyatini yuksak darajaga ko‘tardilar. Toshkent badiiy filmlar studiyasi vaqtincha ko‘chib kelgan yirik kinomatograflar bilan hamkorlikda “Ikki jangchi”, “Nasriddin Buxoroda”, “217-raqamli odam”, “Vatanga sovg‘a”, “Besh respublikaning film-konserti” nomli kinofilmlarni yaratdilar.

O‘zbekiston rassomlari zo‘r g‘ayrat bilan ishladilar. L.Abdullayevning “Qizil armiyaga kuzatuv” va “Mukofot bilan taqdirlash”, O‘.Tansiqboyevning “Otiqlar hujumi” va “Parizan qiz”, Ch.Ahmarovning “O‘zbekiston – frontga”, V.Ye. Kaydalovning “Fashist gazandasi yo‘q qilindi” va “Dushmanga qaqshatqich zarba” asarlari O‘zbekiston badiiy xazinasidan mustahkam o‘rin egalladi. Urush yillarida O‘zbekiston rassomlari 39 ta ko‘rgazma tashkil etdilar, besh mingdan ko‘proq badiiy-siyosiy plakatlar yaratdilar.

O‘zbekiston san‘at xodimlari mehnatkash xalqqa, jangchilarga xizmat qilib, ularning ruhini ko‘tarib turdilar. San‘atkorlardan tuzilgan 30 dan ortiq konsert brigadalari frontdagi jangovor harbiy qismlarning askar va zobitlari uchun 400 dan ko‘proq konsert berdilar, respublika hududida joylashgan harbiy qismlarda 15 mingta, gospitallarda 10 mingta konsert uyushtirdilar. Ishchilar, paxtakorlar huzurida doimo xizmatda bo‘ldilar. Bu tadbirlarda faol qatnashgan atoqli san‘atkorlar: Halima Nosirova, Tamaraxonim, Abror Hidoyatov, Lutfixonim Sarimsoqova, Sora Eshonto‘rayeva, Abbos Bakirov, Kommuna Ismoilova va boshqalar xalq hurmatiga sazovor bo‘ldilar. Ijodkor ziyolilarning asarlari, san‘at ustalarining chiqishlari xalqni ma‘naviy jihatdan ko‘tardi, ommani g‘alaba uchun kurashga safarbar etishda muhim omil bo‘ldi. O‘zbek ijodkorlari fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga munosib hissa qo‘shdilar.

4-masala:

Sovet xalqi hali urush davom etayotgan qiyin paytlardayoq dushmanidan ozod etilgan shahar va qishloqlarni, zavod, fabrika va boshqa xo‘jaliklarni qayta tiklashga kirishdi. Ozod etilgan hududlardagi xo‘jalikni tiklash ishlarida Sharqdagi barcha respublikalar, viloyatlar, shu jumladan, O‘zbekiston ham faol qatnashdi. Urushda za-rar ko‘rgan viloyat, shahar va tumanlarga yordamlashish bilan bog‘liq bo‘lgan ma-salalar respublika hukumati, viloyat, shahar va tuman tashkilotlari hamda keng jamoatchilik orasida muntazam ravishda muhokama qilinib, zarur tadbirlar amalga oshirib borildi. Yordam davlat yo‘li bilan va jamoatchilik yo‘li bilan amalga oshirildi. 1943-yilning bahorida O‘zbekiston ozod etilgan tumanlarga 2 ming traktor, avtomobil va qishloq xo‘jalik mashinalari, 8 ming ot va ho‘kiz, 170 ming bosh qo‘y va echki jo‘natdi. 1943-yilning oktabrida o‘zbekistonlik

yoshlar leningradlik bolalarga 250 tonna oziq-ovqat, 10 ming juft poyafzal va kiyim, 2 mln. soʻmdan koʻproq pul yubordi.

Oʻzbekiston temir yoʻlchilari ozod etilgan joylardagi temir yoʻllarni tiklashga katta yordam berdilar. Toshkent tovar stansiyasi temir yoʻlchilari 35 ta koʻtargich asboblarni komplekti, 350 dona slesarlik asboblari, 2 mingdan ortiq ehtiyot qismlarni toʻplab Gʻarbdagi stansiyalarning birini tiklash uchun joʻnatdi. 1943-yil 30-martda Toshkent temir yoʻlchilari asbob-uskunalar ortilgan butun bir eshelonni Stalingrad temir yoʻl tarmogʻini tiklash uchun yubordi. Oʻzbekistonga koʻchirib keltirilgan korxonalar, ilmiy va madaniy muassasalar, oʻquv yurtlarini oʻz oʻrniga qaytarish, binolarni tiklash va joylashtirish ishlarida ham faol qatnashdilar. Koʻplab oʻzbekistonlik mutaxassislar va ishchilar rus, ukrain, belorus, moldovan doʻstlariga koʻmaklashish uchun joʻnab ketdilar. Faqat 1943-yilda oʻzbekistonliklardan 60 mingga yaqin kishi Sverdlovsk, Chelyabinsk, Moskva, Ivanov va boshqa viloyatlarda ishladilar. Oʻzbekiston aloqachilari 540 muhandis, texnik va boshqa mutaxassislardan iborat maxsus batalon tuzib, uni zarur asbob-uskuna va materiallar bilan taʼminlab Gʻarbgacha joʻnatdi. Batalon Rossiya, Ukrainada koʻplab aloqa vositalarini tiklashda faol qatnashdi.

Gʻarbiy viloyatlarni tiklash ishlariga respublikamizning fabrika-zavod taʼlimi maktablarini, hunar-oʻquv yurtlarini endigina tamomlab chiqarayotgan yoshlar koʻproq yuborildi. 1943–1945-yillarda Donbass, Kiev, Leningrad va Ural koxonalari, qurilishlari va temir yoʻllarida ishlash uchun Oʻzbekiston mehnat rezervlari maktablarining 15 ming talabasi joʻnatildi. Ozod etilgan hududlar aholisiga qardoshlarcha yordam, respublikaning oʻzida moliyaviy resurslar, asbob-uskuna va materiallar, malakali kadrlar, isteʼmol mollari yetishmay turgan ogʻir bir sharoitda berildi. Urush yillarida Oʻzbekiston aholisining turmush saviyasi keskin pasayib ketganiga, xoʻjalik harbiy izda ishlayotganiga qaramasdan qardosh xalqlarga koʻrsatgan baynalmilallik yordami oʻzek xalqining buyuk insoniylik fazilatlariga sodiq ekanligining guvohidir.

Stalin va uning atrofidagi yugurdaklari tomonidan urush yillarida ham kichik xalqlar, etnik guruhlarga nisbatan adolatsizlik qilindi. Urushning dastlabki yilidayoq Volgaboʻyi nemislar avtonom respublikasi tugatildi. Uning 300 mingdan ortiqroq aholisidan “bosqinchilar yordam olishi mumkin”, degan gumon bilan ularni ushlab turgan joylaridan mahrum etib, Sibir va Qozogʻistonga koʻchirib yuborildi. 1943-yil oxirlari – 1944-yil boshlarida Volganing quyi oqimi va Kaspiy dengizi qirgʻoqlarida yashovchi qalmoqlar, Shimoliy Kavkazda yashovchi qorachoylar, chechenlar, ingushlar va bolqarlar, 1944-yil iyunida qrim tatarlari, greklar, keyinroq mesxeti turklari ham oʻz vatanlaridan Sibir va Oʻrta Osiyoga badargʻa qilindilar. “Bu xalqlar fashistlar bilan hamkorlik qilishda” ayblandi, hech kimdan hech narsa soʻrab-surishtirilmadi, har bir odamning qanchalik aybdorligi, gunohkorligi aniqlanmadi, hamma ommaviy ravishda qasttiq jazolandi. Koʻchirish yashirin

holatda va shoshilinch ravishda amalga oshirildi. Bu katta kulfatlarga, ko'pchilik odamlar, bolalarning yo'lda qirilib ketishiga olib keldi. Bu xalqlar adolatsiz jazolanayotgan bir paytda, ularning farzandlari, yoru-birodarlari fashistlarga qarshi jang qilmoqda edilar. Ular yurtdoshlari boshiga tushgan kulfatdan bexabar edilar. Ko'chirilganlar Sibir va O'rta Osiyoning aholisi kamroq bo'lgan tumanlariga guruh-guruh qilib taqsimlandi.

O'zbekistonga 175 mingdan ortiqroq chechenlar, 157 ming ingushlar, 150 mingdan ortiqroq qrim tatarlari, 4,5 ming bolqarlar, o'n minglab mesxeti turklari, greklar ko'chirib keltirildi. O'zbek xalqi ularni beg'araz kutib oldi, yashash uchun uy-joy, oziq-ovqatlar bilan yordam berdi. Mahalliy hokimiyat ularga hosildor yerlardan tomorqa yer, uy qurish va xo'jalik yuritish uchun kredit mablag'lari ajratdi. Ko'chirib keltirilganlar ancha mashaqqatlar bilan yangi joylarga asta-sekin moslashib bordilar.

Stalin boshliq Markaziy hokimiyat amalga oshirgan milliy siyosatning zarari, adolatsizligi odamlarning qattiq qatag'on qilinishi bilan chegaralanib qolmadi. Uning mudhish ekanligi yana shundaki, ko'plab xalqlarning milliy davlatchiligi buzildi, respublikalar va muxtor viloyatlarning haq-huquqlari poymol qilindi. Eng dahshatlisi shundaki, butun-butun xalqlarning milliy madaniyati, qadriyatlari va an'analari oyoq osti qilindi. Bunday "milliy siyosat" Markaz tomonidan butun vositalar bilan tashviqot qilinayotgan Sovet Ittifoqidagi xalqlar o'rtasida buzilmas do'stlik to'g'risidagi g'oyaga soya, qora dog' bo'lib tushdi. Bunday zo'ravonlikning zararli oqibatlari hanuzgacha to'la bartaraf etilganicha yo'q. Vaqti-vaqti bilan millatlar o'rtasida nizolar, fojealar chiqishiga sabab bo'lib kelmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Fanlar akademiyasi qachon va qay tarzda tashkil etildi?
2. O'zbekistonga G'arbdan qanday ilmiy muassasalar ko'chirib keltirildi?
3. Yer osti xom ashyo konlarini izlab topish va o'zlashtirishga rahbarlik qilgan olimlardan kimlarni bilasiz?
4. Qaysi olimlar paxtaning yangi navlarini yetishtirdilar?
5. Urush yillarida xalq ta'limi va oliy ta'lim qanday ahvolda edi?
6. Urush yillarida ijod etgan yozuvchi va shoirlardan kimlarni bilasiz?
7. Front gazetalarda faoliyat yuritgan yozuvchi va jurnalistlardan kimlarni bilasiz?
8. Urush yillari davomida ozod etilgan harbiy hududlarni tiklash ishlariga O'zbekistonliklar qanday yordam berdilar?
9. Urush yillarida qaysi xalqlar nima uchun o'z vatanidan badarg'a qilindilar?
10. Urush yillarida qaysi xalqlar O'zbekistonga badarg'a qilindi va joylashtirildi?
11. O'zbek xalqining zo'rlab ko'chirib keltirilgan xalqlarga ko'rsatgan insonparvarlik yordami haqida nimalarni bilasiz?

Mavzu: O'zbekistonlik jangchilarning fashizmni tor-mor etishdagi jasoratlari.

Reja:

- 1) O'zbekistonliklarning dastlabki janglardagi jasoratlari.
- 2) Stalingrad jangi va tub burilishga o'zbekistonlik jangchilar hissasi.
- 3) O'zbekistonlik partizanlar va "Turkiston legioni".
- 4) O'zbekistonliklarning urushning so'nggi pallasidagi jasoratlari.

Adabiyotlar:

1. "O'zbekistonning yangi tarixi", 2-kitob, T."Sharq". 2000, 463-487 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M "O'zbekiston tarixi" (1917–1991-yy.). T."Sharq"2003, 164-178 betlar.

1-masala:

Urushning dastlabki kunlaridayoq G'arbiy chegaralardagi harbiy qo'shilmalar tarkibida xizmat qilayotgan o'zbekistonliklar fashist bosqinchilariga qarshi jangga kirdilar. Chegarada joylashgan Brest qal'asining 50 dan ortiqroq millatga mansub jangchilari orasida o'zbekistonliklardan Doniyor Abdullayev, Boboxalil Kashanov, Ahmad Aliyev, Nurum Siddiqov, Uzoq Otayev va boshqalar ham bor edi. Ular qal'a himoyachilari bilan yelkama-yelka turib dushmanning katta kuchlariga qarshi qariyb bir oy davomida oxirgi tomchi qonlari qolguncha jang qildilar. G'arbiy chegaralardagi dastlabki janglarda toshkentlik Zokir Karimov ham jasorat ko'rsatdi. U Qrim va Kavkazda ham dushman bilan olishdi, mardlik va jasorati uchun I va II darajali "Shuhrat" va boshqa ordenlar hamda "Jasorati uchun" medali bilan taqdirlandi.

O'zbekistonlik jangchilar Smolensk, Kiev, Odessa, Sevastopol va boshqa shaharlar mudofaasida qatnashdilar. Odessa himoyasida Omon Umarov, sapyorlar rotasining komandiri Hamza Zaripov jasorat ko'rsatdilar. Omon Umarovning kichik harbiy bo'limi Odessa yonida qurilgan dushman aerodromiga hujum qilib dushmanning 16 samolyoti va 30 avtomashinasini yoqib yubordi. Afsuski, Kerch uchun bo'lgan janglarda u halok bo'ldi. Hamza Zaripov rotasi minalashtirilgan yo'lda dushmanning 27 tanki va 13 bronetransporterini portlatdi.

1941-yil kuzqish oylarida Moskva ostonalarida hayot-mamot janglari bo'ldi. Unda, bir tomondan qanday qilib bo'lsa ham Moskvani egallash uchun intilgan, ikkinchi tomondan, qanday qilib bo'lsa ham Moskvani qo'ldan bermaslik uchun oyoqqa turgan tarixda misli ko'rilmagan darajadagi katta harbiy qo'shinlar to'qnashdi. Ana shu dahshatli janglarda o'zbekistonlik jangchilar ham sabot-matonat, yuksak harbiy mahorat ko'rsatdilar. Janubi-Garbiy front tarkibida bir o'zi dushmanning bir DZOT, 9 askar va zobitini yo'q qilib, 3 tasini asirga olib kelgan Q'ochqor Turdiyev Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi.

Toshkentda uzoq yillar xizmat qilgan general I.V.Panfilov Almati shahrida turkistonliklardan diviziya tuzdi. Uning komandirlari tarkibida Toshkent piyoda bilim yurti va O'rta Osiyo harbiy okrugining harbiy-siyosiy bilim yurtida ta'lim olgan 180 zobit bor edi. General I.V.Panfilov diviziyasi Moskva ostonalaridagi Volokolamsk yo'nalishida qattiq jang qildi, ommaviy qahramonlik ko'rsatdi. Diviziya jang maydonida dushmanning 114 tankini, 26 ming askar va zobitini, 5 samolyot va boshqa ko'plab texnikasini yo'q qildi, harakatdagi jangovar texnikasining ancha qismini qo'lga kiritdi. Janglarda vzvod komandiri Ikrom Halilov, Zarif Ibrohimov, Mamadali Madaminov, Abdulla Tog'ayev, jarroh G'ulom Abdurahimov va boshqalar jasorat ko'rsatdilar. Jangda diviziya qo'mondoni I.V.Panfilov halok bo'ldi, ammo uning quroldoshlari 8-gvardiyachi Panfilovchi diviziya nomi bilan dushman tor-mor etilguncha jang qildilar.

O'zbekistonda tuzilgan 21- va 44-otliq askarlar diviziyasi Moskva ostonalarida jang qilib qahramonlik namunalari ko'rsatdilar. Shular qatorida 1-otliq askarlar korpusining jangchilari H.Musayev, R.Abduqosimov, A.Abdullayev, bo'lim komandiri R.Aliyev, vzvod komandiri kichik leytenant X.Bektursunov, 2-otliq askarlari korpusining jangchilari Z.M.Qosimov, R.S.Halilov, katta serjant V.Sodiqov, eskadron komandiri M.Ibrohimov va boshqalar bor edi.

O'zbekistonda tuzilgan 258-o'qchi diviziya askarlari Moskva ostonalaridagi janglarda 9 mingdan ko'proq dushman askar va zobitlarini yer tishlatib, 137 ta aholi yashaydigan manzilgohlarni ozod etadi, ko'plab jangovar texnikani qo'lga tushiradi. Ushbu diviziya Kalugani ozod etishda ko'rsatgan matonati uchun gvardiyachi diviziya unvoniga sazovor bo'ladi. Diviziyaning orden va medallar bilan mukofotlangan komandirlari va siyosiy xodimlari orasida B.O'razov, G'.Tolipov, M.Bekmurodov, V.Kashapov va boshqalar bor edi.

Moskva himoyachilari orasida o'zbek qizi Zebo G'aniyeva ham bor edi. U Moskvadagi teatr san'ati institutida o'qir edi. Urush boshlangach, Zebo G'aniyeva o'z yurti Andijonga qaytib kelishni emas, frontda jang qilishni afzal ko'rdi. Tez orada mohir mergan va razvedkachi bo'lib yetishdi. Uning harbiy qismi Moskva-Volga kanali bo'ylab joylashgan edi. Mergan Zebo G'aniyeva 1942-yil 21-may kunigacha 23 ta fashistni yer tishlatdi, 16 marta razvedkaga borib, dushman to'g'risida qimmatli ma'lumotlar olib keldi. Zebo G'aniyeva jasorati uchun huku mat ordeni bilan mukofotlandi. 1943-yil avgustda Demyanskda bo'lgan jangda Zebo G'aniyeva og'ir yarador bo'ldi, 33 marta jarrohlik operatsiyasiga bardosh berib o'limni yengib o'tdi. Moskva ostonalarida o'zbekistonlik merganlar Ishoqov, 354 fashistni, Abubekov 229, Yusupov 132, Madaminov 123 fashist askar va zobitlarini yer tishlatdilar.

O'zbek xalqi Moskva himoyachilariga ko'maklashish uchun qo'ldan kelgan barcha tadbirlarni ko'rdi. 1753 nafar o'zbekistonlik jangchilar "Moskva mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlandilar. Moskva yonidagi

jangda dushman tor-mor etildi. Bu uning Ikkinchi jahon urushi boshlangandan beri o'tgan ikki yarim yil orasidagi birinchi yirik mag'lbiyati edi. Fashistlarnibng "yashin tezligidagi urush" rejasi butunlay barbod bo'ldi. Bunga o'zbek xalqining qo'shgan hissasi beqiyosdir.

O'zbekistonlik jangchilar 1942-yilda Qrim, Donbass, Don, Kuban, Shimoliy Kavkazda bo'lgan og'ir janglarda ham qatnashib o'z vazifalarini bajardilar. O'zbekistonda uzoq yillar xizmat qilgan general I.Ye.Petrov Sevastopol uchun bo'lgan 8 oylik mudofaa janglarining boshliqlaridan biri edi. U katta harbiy mahorat bilan alohida dengiz bo'yi armiyasiga qo'mondonlik qildi, Sevastopolni quruqlikdan himoya qilishni tashkil etdi. Uning adyutanti toshkentlik katta leytenant Z.Qahhorov edi. General I.Petrov Shimoliy Kavkaz fronti, keyinroq 4-Ukraina frontiga qo'mondonlik qildi, Berlin operatsiyasida qatnashdi.

2-masala:

O'zbekistonliklar 62- va 63-armiyalar safida turib tarixiy Stalingrad jangida qahramonona jang qildilar. Janglar avjiga chiqqan paytda Stalingradga Samarqandda va Farg'onada tuzilgan 90- va 94-o'qchi brigadalar yetib kelib jangga kirdilar. Bu brigadalar asosan o'zbek yigitlaridan tuzilgan bo'lib, komandirlar orasida S.Nuriddinov, V.Umarov, A.Murodxo'jayev, F.Norxo'jayev va boshqalar bor edi. 21-otliq askarlar diviziyasining baland jangovar ruhda jang qilishida diviziya komissari, keyinroq general-mayor unvoniga erishgan Mullajon Uzoqovning xizmati katta bo'ldi. 128-gvardiyachi Turkiston tog'-o'qchi diviziyasi askarlari dushmanga qarshi shiddatli zarbalari bilan shuhrat qozondilar. Kichik leytenant M.Kabirov vzvodi Perelovsk xutori yonidagi tepalikni egallash uchun bo'lgan qattiq jangda tirik qolgan 11 jangchi dushmanning 300 jangchisiga qarshi 12 kun davomida tepalikni qo'ldan bermay jang qilishdi va dushmanni o'sha tepalik yonida to'xtatib qolishdi. Ularning 9 tasi o'zbek, 1 tasi qozoq va 1 tasi tatar edi. Og'ir jangda B.Alimbekov, D.Ahmedov, B.G'afforov, S.Mardonov, H.Musayev, S.Payziyev, N.Haitov, S.Tlenovlarning qoni ana shu tepalikda abadiy qoldi. Faqat Abdurahmon Erdonov va M.Kabirovlar tirik qolishdi. Bu tepalik hozirgacha "Sharqning 11 qahramoni tepaligi" deb atalib kelinmoqda. Mashhur Pavlov uyini mudofaa qilishda qatnashgan o'zbek yigiti Kamoljon Turg'unov, Stalingrad jangida o'zining motoo'qchilar rotasi bilan dushmanning 400 askar va zobitini qirib tashlagan, 230 tasini asirga tushirgan va ko'pgina qurol-aslahani qo'lga tushirgan namanganlik yigit Mamasoli Jabborov, 400 dan ortiq askarni o'z pulemyotida yer tishlatgan buxorolik mergan Haitov, Toshkent pedagogika institutining talabasi Yelena Stempkovskayalar jasorati Stalingrad jangi solnomasidan munosib o'rin egallaganlar. O'zbekistonlik jangchilardan 2738 kishi "Stalingrad mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlandi.

1943-yil yozida Kursk yoyida bo'lgan qattiq janglarda O'zbekistonda tuzilgan 62- va 69-o'qchi diviziyalar, 162- O'rta Osiyo-Novgorod-Shimol

askar va zobitlari alohida jasorat ko'rsatdilar. O'zbekistonliklar, shuningdek, 5- va 15-o'qchi diviziyalar hamda 5-gvardiyachi va 62-gvardiyachi o'qchi diviziyalar tarkibida ham jang qildilar. Zolotaryovka qishlog' uchun bo'lgan qattiq jangda farg'onalik Ahmadjon Shukurov dushmanning 110 ta askar va zobitini yer tishlatdi hamda 15 tasini asir oldi. Bu jasorati uchun unga Qahramon unvoni berildi va Zolotaryovka qishlog'i Shukurovka deb ataladigan bo'ldi. Kursk jangida Zilmat Hasanov bir o'zi 80 fashistga qarshi jang qilib, 60 dan ortig'ini qirib tashladi, patronlari tugagach, qaltis paytda o'zini ham, dushmanlarni ham portlatib yubordi. Kurskda porloq g'alabaga erishilgach, qizil armiyaning 2 ming km. uzunlikdagi frontlarda qudratli strategik hujumi boshlanib ketdi. Dnepr daroysini kechib o'tishda Toshkentda tuzilgan 441-o'qchi diviziya jasorat ko'rsatdi. Fashistlar o'q yo'gdirib, ularni yo'q qilib tashlashga intildilar. Tirik qolgan 10 tacha jangchi rota komandiri Jo'raxon Usmonov boshchiligida madad kelgunicha ikki kecha-kunduz davomida marrani egallab turdi. Bo'linmaning barcha jangchilari yuksak mukofotlarga sazovor bo'li, Jo'raxon Usmonov Qahramon unvoni bilan taqdirlandi. Dneprni birinchi bop'ib kechib o'tganlar orasida buxorolik starshina Vali Nabiyeu, andijonlik Qambarali Do'stmatov, qoraqalpoq Xudoybergan Shoniyozov, shofirkonlik Xalloq Aminov, romitanlik Sharif Ergashev, Buxorodan chiqqan T.A.Tixonov va boshqalar bor edi. Dneprni kechib o'tishda, uning o'ng qirg'og'idagi istehkomlarni egallashda ko'rsatgan jasorati uchun jami 26 o'zbek yigitlariga Qahramon unvoni berildi.

Kurskdagi ga'laba va dushmanning Dneprdan ulotirib tashlanishi natijasida jahon urushining borishida tub burilish yasaldi, harbiy strategik tashabbus dushmandan batamom tortib olindi. Stalingraddagi g'alaba Gitler Germaniyasining yengilishi muqarrarligini ko'rsatgan bo'lsa, Kursk va Dneprdagi g'alaba nemis-fashist qo'shinlarini halokatga mahkum etdi.

O'zbekistonlik jangchilar Leningrad qamalini yo'q qilish, Ukraina, Belorussiya, Moldova va Boltiqbo'yi respublikalarini dushmandan ozod qilsih uchun bo'lgan janglarda qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar. 1944-yil kuz oylariga kelganda dushman mamlakatdan butunlay haydab chiqarildi, SSSR chegaralari tiklandi.

3-masala:

Dushmanni tor-mor etishda partizanlar harakatining ro'li va o'rni katta bo'ldi. Urushning dushman ustunlik qilgan dastlabki davrida butun-butun harbiy qismlar dushman qurshovida qolib ketdi, ko'plab askar va zobitlar noiloljlikdan asirga tushib qoldilar. Asirlarning soni 5 mln. kishidan ortiqroq bo'lib, ular orasida minglab o'zbekistonliklar ham bor edi. Asirga olinganlar orasida komissarlar, kommunistlar birinchilar qatorida surishtirib o'tirilmadan otib tashlanar edi. Qolganlari harbiy lagerga tashlanardi, ularga qattiq azob berilar, sovuqda och-yalang'och saqlanar edi. Dastlabki paytlarda fashistlar harbiy asirlarni ortiqcha yuk, keraksiz xo'randa deb o'ldirib

yuborishar edi. Keyinchalik urush dushman o'ylaganchalik b'olib chiqmagach, harbiy asirlardan tekin ishchi kuchi sifatida foydalana boshladi.

Dushman bosib olgan shahar va tumanlar aholisi Germaniyaga haydab ketildi. Ba'zi joylarda mehnatga layoqatli bo'lgan fuqarolarni o'z ixtiyori bilan Germaniyaga ishga olib ketishga ham urindilar. Germaniyaga olib ketilgan sovet fuqarolari soni 4 mln. dan ortiqroq edi. Harbiy asirlar, haydab ketilgan fuqarolar Osvensim, Mautxauzen, Buxinvald va boshqa o'nlab o'lim lagerlarida saqlanadi, xo'rlanadi va ko'plari halok qilinadi.

Dushman ishg'ol qilgan tumanlar aholisining dushman qamalidan chiqib olgan qismi yo'ki harbiy asirlikdan qochgan jangchilar tog'larga, o'rmonlarga yashirinib, partizancha kurashga o'tdilar. Partizanlar harakati Markaziy shtabi tayyorlab yuborgan harbiy mutaxassislar, razvedkachilar partizanlar orasiga bo'rib, yirik otryadlarga birlashib, uyushgan holda dushmanga qarshi kurashdilar. Dushman qurshovidan chiqib olgan o'zbekistonlik jangchilar ham Rossiyaning g'arbi, Ukraina, Belorussiya, Moldova respubliklarida partizan qo'shinlarida ishtirok etdilar. "Chekist" partizan otryadining razvedkachisi, qo'rqmas partizan Mamadali Topiboldiyevning nomi Belorussiyada mashhur bo'ldi. U dushmanning 67 askar va zobitini yo'q qilib, 180 tasini asirga oldi. Dovrug'i butun partizanlar o'lkasiga yoyilgan M.Topiboldiyev ko'rsatgan jasorati uchun Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi. Belorussiyaning Pisarevo qishlog'i o'zbek xalqining jasur o'g'loni nomiga Topiboldiyevka deb atala boshladi. Gomel atrofidagi "Temir yo'l urushi"da ishtirok etgan Jonibek Otaboyev, Bryansk atrofida dushmanga to'satdan zarba bergan I.Musayev, A.Hakimov, I.Qosimov va boshqalarning nomlari urush solnomasidan o'chmas o'rin oldi. Ukrainada dushmanga qiron keltirgan S.A.Kovpak, A.N. Soburov, A.F.Fedorov, M.I.Naumovlarning partizan qo'shinlari saflarida yuzlab o'zbekistonlik qasoskorlar ham qatnashdilar. Ular dushman qismlariga to'satdan hujum qilar, ko'priklar va temir yo'llarni portlatib dushmanni sarosimaga solardilar.

Dushman o'ta makkor edi. Harbiy asirlar o'rtasida millatlarni bir-biriga qarshi gij-gijlash, kelib chiqishi nemislardan bo'lgan sovet fuqarolarini qulayliklar yaratish evaziga o'ziga xizmatkorlikka olish, sovet hokimiyatiga nisbatan norozilik kayfiyatida bo'lgan ayrim musulmon etnik guruhlaridan foydalanish kabi siyosiy yo'llardan foydalanishga urinib ko'rди. Rozi bo'lmaganlarni ochlik va o'lim bilan qo'rqitar edi. Bu xildagi usullar harbiy asirlarga ko'proq ishlatilardi. Fashistlar harbiy asirlardan "Rus ozodlik armiyasi", "Turkiston legioni", Volga – Ural legioni" kabi harbiy qo'shilmalar tuzishdi, ulardan partizanlarga qarshi kurashda foydalanishdi ham. Chet el manbalarida o'z vatanining dushmanlari bilan "hamkorlik" yo'liga kirganlar soni o'z emas, ko'p emas, qariyb 1 mln. kishiga yetganligi ko'rsatiladi. Bunga Stalinning asirlikka tushib qolganlarni vatan xoinlari deb hisoblagani ham o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lishi ehtimoldan xoli emasdir. Haqiqatda ham, ko'pgina harbiy askarlar bunday legionlarga majburan

kiritilgan edi. Ular yashirin guruhlar tuzib partizanlar bilan aloqa bog'lash yo'lini qidirganlar. Masalan, 1944-yil yanvarida gitlerchilar "Turkiston lergioni" otryadini Chernogoriyada yugoslaviyalik partizanlarga qarshi jangga soladi. Otryadlarning birida 28 o'zbek yigitlari bor edi. Zobit S.Fayziyev mahalliy aholi bilan aloqa bog'laydi va uning ko'rsatmasi bilan legionchilar fashist komandirlarini otib tshlab, qurol-aslahalari bilan toqqa, partizanlar tomoniga yuradi. 1944-yil 25-may kuni 28 o'zbekistonlik legionchilar Yugoslaviyada harakat qilayotgan bolgar askarlari bataloniga qo'shilib ketadi.

Biroq omon qolgan harbiy asirlarning taqiri ham og'ir kechadi. Ular o'z vataniga qaytib kelgach, gumon ostida bo'ldilar, ishga joylashishda, uy-joyli bo'lishda qiynaldilar. Ayrimlari yana lagerlarga, endi sovetlar hukumatining lagerlariga tushib qoladilar. Bunday hollar Stalin va uning atrofidaqilar yaratgan ishonchsizlik va gumonsirash vaziyatining oqibati edi.

4-masala:

O'zbekistonlik jangchilar Yevropa xalqlarini ozod etishda ham faol qatnashdilar. Birinchi o'zbek generali, 57-gvardiyachi diviziyaning qo'mondoni Sobir Rahimov Polshada shonli xotira qoldirdi. Uning diviziyasi Kavkazdan Sharqiy Prussiyagacha bo'lgan masofani qattiq janglar bilan bosib o'tdi. Ko'rsatgan harbiy mahorati uchun ko'p martalab hukumat ordenlari va medallar bilan taqdirlandi. 1943-yil martida unga general-mayor unvoni berildi. 1943-yil mayidan 1944-yil apreligacha muddatda Sobir Rahimov Moskvadagi Oliy harbiy akademiyada ta'lim oldi. U akademiyaning tamomlab, avval Belorussiyani ozod etishda, songra Polshaning Grudzyandz, Gnev, Starograd, Dzyaddovo shaharlarini ozod etish uchun bo'lgan janglarda sarkardalarga xos harbiy san'atni namoyish etdi. 1945-yil 26-martda Gdansk shahrini ozod etish uchun bo'lgan jangda general Sobir Rahimov halok bo'ldi. Sobir Rahimovga olimidan so'ng Qahramon unvoni berildi. Polsha xalqi o'zbek xalqi kabi general Sobir Rahimov nomini e'zozlab kelmoqda. Gdansk shahridagi ko'chalar, maktablarga Sobir Rahimov nomi berilgan.

O'zbekistonliklar Yevropa mamlakatlarida avj olgan qarshilik ko'rsatish harakatida ham faol qatnashdilar. Ular dushmanning maxsus lagerlaridan qochib Chexoslovakiya, Polsha, Yugoslaviya, Gretsiya, Fransiyadagi Qarshilik harakatiga qo'shilib jang qildilar. Samarqandlik G.G.Bulatov otryadi Polshda o'nlab ko'priklarni, temir yo'llarni portlatdi, dushmanning harbiy qismlari va jangovar texnikasi ortilgan eshelonlarni ag'dardi. 1944-yil o'rtalarida Slovakiyada fashistlarga qarshi ko'tarilgan milliy qo'zg'olonda o'zbekistonliklardan partizan otryadi komandiri V. F.Melnikov, R.Allamov, A.Narzullayev, R.Hamroyevlar ishtirok etdi. Yugoslaviyada ko'rsatgan jasorati uchun farg'onalik Uksanboy Xolmatov 3 marta Yugoslaviyaning mukofotlariga sazovor bo'ldi. Faransiya 37 millat va elatlarga mansub 2200 sovet harbiy asirlaridan tuzilgan partizanlar polki A.A.Kozaryan qo'mondonligida fransuz partizanlari bilan birgalikda jang

qilib, Ales, Vilfor, Sen-Sheli shaharlarini, Gar va Lozer departamentining qishloqlarini fashistlardan ozod qildilar. Bu janglarda samarqandlik A.Rahmatov, bulung'urlik S.Shomurodov, toshkentliklar R.Rahimov, N.Amirov va boshqalar faol qatnashdilar. Fransiyaning janubini ozod etishda ko'rsatgan jasorati uchun qo'qonlik Hoshim Ismoilov, toshkentlik Tojiboy Ziyayev Fransiyaning Janna d'Ark kresti ordeni bilan mukofotlandi. Italiyaning Karraro shahri konlarida ishlatish uchun olib borilgan harbiy asirlar orasida andijonlik T.Qo'chqorov va A.Mamajonovlar italiyalik partizanlar bilan aloqa bog'lab toqqa qochadi. Ular Garibaldichi partizanlar otryadiga qo'shilib, dushman qurol-aslaha omborxonalarini portlatishda, yo'llarda dushman kolonnalarini yo'q qilishda, ko'priklar va eshelonlarni portlatishda faol qatnashdilar. O'zbekistonliklarning Qarshilik ko'rsatish harakatidagi ishtiroki Yevropa xalqlarini fashistlar asoratidan xalos qilish harakatiga qo'shgan muhim hissasi bo'ldi.

Urush o'zining songgi pallasiga kirdi. Berlin uchun qattiq janglar bo'ldi. Urush Qahramonlari B.Boboyev, T.Boboyev, S.Umarov, "Shuhrat" ordenining to'liq kavalerlari A.To'qmoqov va B.Niyozovlar Berlinni zabt etishda qahramonlarcha jang qildilar. Berlinni olganligi uchun medal bilan o'zbekistonlik jangchilardan 1706 kishi taqdirlandi. Fashistlar Germaniyasi tor-mor etildi. Germaniya ustidan g'alaba qozonilganligi uchun medal bilan 109208 o'zbekistonlik jangchi taqdirlandi.

O'zbekistonlik jangchilar Yaponiyaga qarshi urushda ham qatnashdilar. Ular 22-, 79-, 275-, 388-, 221-diviziya va boshqa harbiy qismlarning tarkibida jang qildilar. Seysin port shahrini egallashda 335-o'qchi diviziya bataloni tarkibida leytenant Fozil Karimov, razvedkachi Vali Sulaymonovlar alohida jasorat ko'rsatdilar. Dushman sohiliga tushirilgan desantchilar orasida pulemyotchi Nishon Bozorov chaqqonlik bilan jang qilib, yaponlarning 10 ta askari va 2 ta zobitini yer tsihlatadi. U jangovar medal bilan taqdirlanadi. Shuningdek, leytenant A.A.Karimov, o'qchi vzvod komandiri kichik leytenant U.Doniyorov, pulemyotchilar qismi komandiri S.Qo'chqorov va boshqalar ham dushmanga qaqshatqich zarba beradilar. Shimoli-Sharqiy Xitoy va Koreyani egallab turgan 1 millionlik Kvantun armiyasi tor-mor qilinadi. Janubiy Saxalin, Kurill orollari yapon qo'shinlaridan ozod qilinadi. Yaponiya tor-mor etiladi.

6 yil davom etgan, butun insoniyat boshiga og'ir kulfatlar solgan Ikkinchi jahon urushi tamom bo'ldi. Urush insoniyatga qimmatga tushdi, 50 milliondan ortiqroq kishi halok bo'ldi, 90 milliondan ortiq kishi yarador va mayib bo'lib qoldi, moddiy talofatlar qimmat 4 trillion dollardan oshib ketdi. Urush Yevropa, Afrika, Osiyo va Okeaniyada turli frontlarda bo'ldi. Fashizmni tor-mor etishda ko'p mamlakatlar qatnashdi. Biroq urushning asosiy og'ilik markazi SSSR xalqlari zimmasiga tushdi. 27 millionga yaqin kishi urush alangasida halok bo'ldi, 18 milliondan ortiqroq jangchilar yarador va nogiron bo'lib qoldilar.

O'zbekistondan janggohga safarbar etilganlardan 263005 kishi halok bo'ldi, 132670 kishi bedarak yo'qoldi, 60452 kishi nogiron bo'lib qaytdi. Bu ma'shum urush tufayli eng kamida to'rt yuz ming oila bevosita ayriliq azobiga duchor bo'lgan. Yuz minglab vatandoshlarimiz mehnat frontida zahmat chekdilar, o'zi yemasdan, o'zi kiymasdan topgan nasibasini frontga jo'natib azob-uqubatlar tortdi. O'zbekistonliklarning urushda ko'rsatgan mardligi va jasorati yuqori baholandi. 120 ming o'zbekistonlik jangchilar, jumladan, 70 ming o'zbek yigit va qizlari orden va medallar bilan mukofotlandi. 300 ga yaqin askar va komandirlar Qahramon unvoniga sazovor bo'lishdi, ularning 75 nafari o'zbeklardir. 32 nafar o'zbekistonlik jangchi uchala darajadagi Shuhrat ordeni bilan mukofotlandi.

Urush davri O'zbekiston tarixining uzviy bir qismi, biz uni unutmamiz. O'zbekistonda urush faxriylariga, ularning oilalariga yordam berilmoqda, ularga imtiyozlar yaratilgan. Respublika faxriylar uyushmasining tashabbusi bilan fashizm ustidan qozonilgan g'alabaning 50 yilligi munosabati bilan janglarda halok bo'lgan 400 mingga yaqin vatandoshlarimiz haqida arxiv materiallari to'planib, bu ma'lumotlar asosida "Xotira" turkumida 33 kitob nashr etildi. Fashizm ustidan qozonilgan 9-may kuni O'zbekistonda "Xotira va Qadrlash" kuni sifatida nishonlanmoqda. Urushda qurbon bo'lganlarni xotirlash, biz bilan hozirgi kunlarda yonma-yon yashayotgan urush faxriylarini qadrlash, e'zozlash, hurmat-izzatini jo'yiga qo'yishdek ulug'vor insoniy ishlar yoshlarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda, mustaqil O'zbekistonning milliy xavfsizligini mustahkamlashda katta ahamiyatga egadir.

Nazorat uchun savollar:

1. Urushning dastlabki kunlarida fashist bosqinchilariga qarshi janglarda o'zbekistonlik jangchilar ko'rsatgan jasorat haqida nimlarni bilasiz?
2. O'zbekistonlik jangchilar Moskva uchun janglarda qanday jasorat ko'rsatdilar?
3. Urushda tub burilish yasashga o'zbekistonlik jangchilar qanday hissa qo'shdilar?
4. O'zbekistonlik partizanlardan kimlarni bilasiz? Ularning jasorati haqida so'zlab bering.
5. Yevropa mamlakatlarini fashizm asoratidan xalos etishga o'zbekistonlik jangchilar qanday hissa qo'shdilar?
6. Sibir Rahimov general unvonini qachon olgan, uning jasoratini bilasizmi?
7. "Turkiston legioni" nima, nima uchun u barbod bo'ldi?
8. Urush O'zbekiston xalqi boshiga qanday kulfatlar keltirdi?
9. "Xotira va Qadrlash" kuni haqida nimalarni bilasiz?

**Mavzu: Urushdan keyingi yillarda xalq xo‘jaligining tiklanishi.
Ma‘muriyatchilikning kuchayishi, ziyolilarni qatag‘on
qilishning yangi bosqichi.**

Reja:

- 1) O‘zbekiston xalq xo‘jaligining tinch qurilishga o‘tishi.
- 2) Ma‘muriyatchilikning kuchayishi.
- 3) Ziyolilarni qatag‘on qilishning yangi bosqichi.

Adabiyotlar:

1. «O‘zbekistonning yangi tarixi”, 2-kitob, T.”Sharq”. 2000, 501-520 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O‘zbekiston tarixi” (1917–1991-yy.). T.”Sharq”2003, 178-188 betlar.

1-masala:

Urush tamom bo‘lgach, O‘zbekiston xalq xo‘jaligini tinch qurilishga o‘tkazish va tiklash ishlari boshlandi. Bu jarayon boshqa respublikalardan birmuncha farq qilardi. G‘arbiy viloyatlar va respublikalarda birinchi navbatda vayron bo‘lgan xo‘jalikni tiklashga e‘tibor berilgan bo‘lsa, O‘zbekistonda xo‘jalikni tinch qurilishga o‘tkazish birinchi darajali vazifa edi. Sovet davlati dasturlarida asosiy mablag‘lar va vositalar g‘arbiy hududlarga yo‘naltirilgan bo‘lib, Sharqdagi hududlar, jumladan, O‘zbekiston o‘z mablag‘larigagina tayana olardi. Buning ustiga yuqoridan tiqishtirilgan baynalmilallik tamoyiliga ko‘ra O‘zbekiston xo‘jalikni tiklashdagi, aholini oziq-ovqat va iste‘mol mollari bilan ta‘minlashdagi tasnqisliklarga, malakali ishchi va mutaxassislar yetishmasligiga qaramay, g‘arbiy hududlarga har jihatdan yordam berishga majbur qilinar edi. O‘zbekiston aloqachilari Dnepropetrovsk viloyatiga 300 mutaxassis, Toshkent temir yo‘lchilari g‘arbdagi temir yo‘llarda ishlash uchun 230 kishi yubordilar. O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkmaniston respublikalari, Rossiyaning sharqiy viloyatlari, Chuvashiston, Tatarison va Boshqirdiston avtomon respublikalari, Ukrainaga 5 ming traktor, 300 avtomashina, 500 traktor plugi va ko‘p miqdorda boshqa qishloq xo‘jalik mashinalari yetkazib berdilar. Donbass shaxtalarini qayta tiklashga O‘zbekiston nasoslar, kompressorlar, ko‘targich kranlar, elektr kabellari va boshqa uskunalar yubordi.

1946-yil 18-mart kuni SSSR Oliy Kengashi tomonidan “SSSR xalq xo‘jaligini tiklash va yanada rivojlantirishning 1946–1950-yillarga mo‘ljallangan rejasi haqida qonun” qabul qilindi. Rejada vayron bo‘lgan xo‘jalikni tiklash, sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni urushdan oldingi darajaga yetkazish va yanada oshirishga erishish vazifasi ilgari surildi. O‘zbekiston rahbariyati Markaz tomonidan real imkoniyatlardan kelib chiqmagan, texnika vositalari va moliyaviy resurslar tanqisligiga qaramay oshirib belgilangan ko‘rsatkichlarni e‘tirof etishga majbur bo‘ldi va respublikada amalga oshiriladigan tadbirlarni belgilab chiqdi.

Markazning O'zbekistonni asosiy paxta bazasi sifatida qoldirishdan iborat yo'li qat'iy edi. Shu bois urushdan keyin respublikadagi mashinasozlik zavodlari qurol-aslaha va boshqa harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishdan qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarishga moslab qayta jihozlandi. Kimyo sanoati korxonalari mineral og'itlar ishlab chiqarishga moslab qayta qurildi. Yengil va oziq-ovqat sanoati xalq iste'mol buyumlari ishlab chiqarishni kengaytirdi. Urush yillarida boshlangan yirik inshootlar, jumladan, quvvatiga ko'ra SSSRda uchinchi o'rinda turuvchi Farhod GESining birinchi va ikkinchi navbatlari, O'zbekiston hamda boshqa respublikalar sanoati uchun yuqori sifatli po'lat yetkazib beruvchi Bekobod metallurgiya kombinatining yangi korxonalari va boshqalar qurilishi davom etdi. 1946–1950-yillarda 150 dan ortiq yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Yoqilgi sanoati tiklandi va rivojlandi. Farg'ona vodiysida Moyli va Shahrixon, Surxondaryo viloyatida Kokaydi va Lalmikor neft konlari ochilib foydalanishga topshirildi. Oltiariq neft haydash zavodi kengaytirildi. Yengil sanoat o'sib bordi. Farg'ona va Q'oqonda yangi to'qimachilik kombinatlari, Toshkentda trikotaj fabrikasi, Buxoro, Samar qand va Namanganda ip yigirish fabrikalari ishga tushirildi.

Transport tarmoqlari va yuk tashish ancha kengaydi. O'zbekistonning Xorazm viloyati, Turkmaniston va Qoraqalpog'iston hududlarini bog'lovchi Chorjo'y-Qo'ng'iro't temir yo'l magistralining qurilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Toshkentda 29 km. uzunlikdagi dastlabki trolleybus yo'li ishga tushirildi.

Sanoat korxonalarini malakali ishchilar va mutaxassislar bilan ta'minlash choralari ko'rildi. Ishchilar tayyorlash hunar maktablari, fabrika zavod ta'limi tarmoqlari, temir yo'l bilim yurtlari, shuningdek, korxona va muassasalarning o'zlarida tashkil etilgan kurslar orqali amalga oshirildi.

Respublika dehqonlari qishloq xo'jaligini, ayniqsa paxtachilikni tiklashga va rivojlantirishga katta kuch sarfladilar. Qishloq xo'jaligida paxta ekiladigan maydonlarni yildan-yilga ko'paytirish asosiy vazifa bo'lib qoldi. Paxta va bedani almashlab ekish uchun ajratiladigan sug'oriladigan maydonlarni 1945-yildagi 947 ming gektardan 1947-yilda 1287 ming gektarga, 1953-yilda 1500 ming gektarga yetkazish belgilangan edi. Ayni paytda g'alla, qand lavlagi, poliz va sabzavot ekiladigan maydonlar qisqarib bordi. O'zbekiston xalq xo'jaligini tiklash uchun ajratilgan mablag'larning katta qismi paxtachilikka yo'naltirildi va uning bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarga sarflandi. Respublika traktor parklari ancha ko'paydi, kolxozlarga texnik xizmatni ko'rsatuvchi MTSlar soni 245 taga yetdi.

1950-yil avgustida bo'lgan O'zbekiston Kompartiyasi MQning VI plenumi qarorlari asosida kolxozlar yiriklashtirildi. O'zbekiston SSRdagi 1777 ta mayda kolxoz o'rni 1950-yil avgustida 752 ta yirik kolxoz vujudga keldi. Kolxozlar, sovxozlar, MTSlarni rahbar xodimlar va mutaxassislar bilan mustahkamlash choralari ko'rildi.

1949-yil yanvarida bo'lgan respublika komsomolining XII s'ezdi 20 ming komsomol a'zosini Mirzacho'lda doimiy ishlash va yashash uchun safarbar etishga qaror qildi. 1949-yil 15-martigacha Sirdaryo, Mirzacho'l, Bekobod, Bo'ka tumanlariga 14,5 ming kishi, shulardan 10,5 ming komsomol a'zosi doimiy ishlash uchun keldi.

Amalga oshirilgan tadbirlar ijobiy natija bera boshladi. Paxta hosildorligi birmuncha oshdi. 1940-yilda gektaridan 14,9 s, 1945-yilda 10,9 s hosil olingan bo'lsa, 1950-yilda respublika paxtakorlari 2282,4 ming tonna paxta xom ashyosi yetishtirdilar, hosildorlik gektariga 20,1 s ga yetdi. Qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlarini tiklash tadbirlari ham amalga oshirildi. Respublika chorvachiligida murakkab vaziyat yuzaga kelgan edi. Urush yillarida chorva mollari 1 mln. boshdan ziyodroqqa kamaygan edi. Chorvachi bo'lmagan kolxozlarga jamoat chorvasini vujudga keltirishga yordamlashildi. Ammo respublika chorvachiligida jiddiy o'zgarishlar bo'lmadi, chorvachilik mahsulotlari yetishtirish qoniqarsiz ahvolda qolaverdi. Buning asosiy sabablari chorvachilikda moddiy-texnik bazaning nochorligi, chorva mollari zotini yaxshilash ishlarining yo'lga qo'yilmaganligi, chorvadorning o'z mehnatidan moddiy manfaatdor emasligi va boshqalardan iborat edi. Respublika dehqonlari g'alla yetishtirish, bog'dorchilik, uzumchilik va sabzavotchilikni rivojlantirish sohasida ham ter to'kib mehnat qildilar. Ammo 1950-yil da ham bug'doy, arpa, sholi, kartoshka, sabzavot, poliz mahsulotlari yetishtirish urushdan oldingi darajadan ancha past bo'ldi. Buning asosiy sababi bunday mahsulotlarni yetishtirish uchun sug'oriladigan ekin maydonlarining qisqartirilishi, bu sohaga yetarli moliyaviy va texnika vositalarining ajratilmasligi edi.

Urushdan keyingi yillarda maktab yoshidagi barcha bolalarni maktablarga to'la jalb qilish tadbirlari amalga oshirildi. Urush yillarida harbiy muassasalarga berilgan maktab binolari xalq maorifi organlariga qaytarib berildi. Ular qayta ta'mirlanib bolalarga ta'lim-tarbiya berish ishlari yo'lga qo'yiladi. 1950-yilda 37 oliy o'quv yurtida 40 ming talaba o'qidi, bu 1940-yilga nisbatan ikki baravardan ko'p edi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibidagi 23 ta ilmiy-tadqiqot muassasalari xo'jalikni tiklash va yanada rivojlantirishga ko'maklashuvchi ilmiy izlanishlar olib bordilar.

2-masala:

Urushdan keyin xalqning mamlakatda rahbarlik qilish usullari normal holatga o'tadi, tinch qurilishga moslashtiriladi, ijtimoiy-siyosiy hayot demokratlashtiriladi, degan orzu-niyatlari ro'yobga chiqmadi. Aksincha, iqtisodiyotda, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotda ma'muriyatchilik kuchayadi. Mamlakatni boshqarish partiya-davlat apparatida rahbarlik lavozimlarini egallagan tor doiradagi xodimlar tomonidan tayyorlanadigan, shaxsan Stalin imzolaydigan va matbuotda e'lon qiladigan farmon va qarorlar orqali amalga oshiriladigan bo'lib qoldi. Hammani, xususan, joylardagi

rahbar bo'g'irlarni nazorat ostiga olgan totalitar tuzum Kremlda o'tirganlarga mamlakatni farmon va qarorlar bilan boshqarish imkoniyatini berardi.

Respublikalarning, jumladan, O'zbekistonning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy sohalaridagi muammolarni hal qilish huquqlari yanada cheklanib bordi. Stalinning g'alabani ta'minlashda rus xalqi asosiy ro'l o'ynadi, degan g'oyasi butun mamlakatni ruslashtirish siyosatiga aylandi. Ommaviy axborot vositalari, Kompartiya va komsomol tashkilotlari ruslarni "katta", "ulug' og'amiz" deb targ'ib qilardi.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridanoq boshlangan qishloq aholisini yerdan mahrum qilish jarayoni urushdan keyin ham davom etdi. 1946-yil sentyabrida VKP(b) MQ va SSSR hukumatining "Kolxozlarda qishloq xo'jalik ustavining buzilishini tugatish choralari to'g'risida" qarori e'lon qilindi. Qishloq xo'jaligi bilan aloqasi bo'lmagan 1300 ta tashkilotga yordamchi xo'jalik sifatida berib qo'yilgan 6 ming gektar yerni kolxozlarga qaytarish, kolxozlardagi boshqaruv apparati shtatidan 51 ming kishini qisqartirish kabi ijobiy ishlar bilan birga jiddiy xatoliklarga, adiolatsizlikka yo'l qo'yildi. Kolxozlar manfaatlarini himoya qilish bayrog'i ostida republika qishloqlarida istiqomat qilayotgan 50 ming kolxozchi oilasi qo'ldagi tomorqa yerlaridan 25 ming gektari ustavda belgilanganidan "ortiqcha" deb tortib olindi. Kolxoz hududida yashagan, ammo unga a'zo bo'lmagan 20 ming xo'jalikning go'yo "qonunga xilof" ravishda egallagan 2,5 ming gektar yerlari ham tortib olindi. Qishloq aholisini yerdan mahrum etish jarayoni 50-yillarda ham davom etdi. Bu tadbirlar turmushi nochor bo'lgan qishloq aholisining ahvolini yanada og'irlashtirdi. Bunday adolatsizlikka hech kim qarshi chiqa olmadi. Qishloq xo'jalik artelining odamlaridan so'ramasdan tuzilgan nizomini o'zgartirishni, nizom qoidalarini qishloq aholisining manfaatlariga moslashtirishni respublika rahbariyati ham, qishloq aholisining o'zi ham ko'tarib chiqa olmadi. Negaki, totalitar tuzum hammani jilovlab olgan edi, odamlar asoratga solingan, siyosiy mutelikda yashardi.

3-masala:

VKP(b) MQning 1946-yil fevralida qabul qilingan "Zvezda" va "Leningrad" jurnali to'g'risida, "Katta hayot" filmi to'g'risida, V.Muradelining "Buyuk do'stlik" operasi to'g'risidagi qarorlari ijodkor ziyolilarni qatag'on qilishning yangi to'lqinini boshlab berdi. Bu qarorlar O'zbekiston Kompartiyasi organlari uchun ko'plab olimlar, adabiyot va san'at xodimlarini qatag'on qilish uchun mafkuraviy asos bo'lib xizmat qildi. Ularning ko'pchiligi "o'tmishni ideallashtirishda", "feodal madaniyat oldidagi qullarcha tiz cho'kishda", "sovet turmush tarzini buzib ko'rsatishda", millatchilikda" ayblandi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1949-yil 25-iyundagi "O'zbekiston yozuvchilar soyuzining ishi to'g'risida"gi qarorida Abdulla Qahhorning "Qo'shchinor chiroqlari" romani tanqid qilindi. Yozuvchilardan Oybek, Mirtemir, Hamid Gulom, M.Shayxzoda, M.Boboyev, A.Qayumov va boshqa

yozuvchilar badnom qilindi. “Sharq yulduzi”, “Zvezda Vostoka” jurnallarining tahririyatlariga bir qator “yaramas” asarlar chop etishga yo‘l qo‘ygan, degan jiddiy ayblar qo‘yildi. 1948–1949- yillarda 20 dan ortiq yirik talantli olimlar, yozuvchilar, shoirlar qamoqqa olinib, yopiq ravishda so‘roq qilinib, millatchilikda ayblanib 15-25 yilga ozodlikdan mahrum etildi va surgun qilindilar. O‘zbekiston Kompartiyasi MQning 1950-yil 1-sentyabrda qabul qilgan “O‘zbekiston Fanlar akademiyasining ishi to‘g‘risida”gi qarorida bir qator iqtisod, til va adabiyot sohasidagi olimlar millatchilikda ayblandilar.

O‘zbekiston Kompartiyasi MQning 1951-yil 8-apreldagi “O‘zbekiston SSRda musiqa san’atining ahvoli va uni yanada rivojlantirish tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida o‘zbek xalqining buyuk shoiri Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlari, “Tohir va Zuhra”, “Alpomish” xalq dostonlarining afsonaviy folklor syujetlariga asoslangan opera, balet va musiqali drama spektakllarini yaratish va sahnalarda ko‘rsatish “zararli” deb baholandi. Bunday spektakllarni sahnalashtirgan ijodiy xodimlar qattiq tanqid ostiga olindi. Ko‘pgina konsert tashkilotlari va musiqali teatr xodimlari “Eski, arxaik musiqani va juda g‘amgin, mungli maqom namunalari”ni tarqatganligi uchun qoralandi.

1951-yil 10-avgustda respublika matbuotida “Ba’zi shoirlarning ijodidagi mafkuraviy buzg‘unliklar to‘g‘risida” degan maqola e‘lon qilindi. Unda Turob To‘la, Kamtar Otaboyev, Mirtemir, Sobir Abdulla, Habibiy asarlari kommunistik mafkuraga, xalqlar do‘stligiga zid g‘oyalarni ilgari suruvchi asarlar sifatida tanqid qilindi, ular millatchilikda ayblandilar. Shu yil 24-avgustda matbuotda e‘lon qilingan “O‘zbek sovet adabiyoti vazifalaridan chetda” nomli maqolada Oybek, H.Zaripov, H.Yoqubov, I.Sultonov va boshqa adiblar mafkuraviy og‘ishlarda qoralandi. M. Shayxzoda, Shukrullo, Said Ahmad, Shuhratlar 1951-yilda “sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati”da ayblanib qamoqqa olindilar va keyinchalik 25 yilga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindilar.

1952-yil fevralida bo‘lib o‘tgan “O‘zbekiston Kompartiyasi MQning X plenumi ilmiy va ijodiy ziyolilarni quvg‘in, ta‘qib ostiga olishda yana bir turtki bo‘ldi. Plenumda “Respublikada mafkuraviy ishlarning ahvoli va uni yaxshilash choralari to‘g‘risida”gi masala muhokama etildi va tegishli qaror qabul qilindi. Plenumda faylasuf V.Zohidovning ilmiy ishlariga burjuamillatchilik xatolari yuklandi, tarixchi A.Boboxo‘jayev va iqtisodchi O.Aminov panturkizmni targ‘ib qilishda ayblandi. Ular “siyosiy va ishchanlik sifatleri jihatidan egallab turgan lavozimlariga to‘g‘ri kelmaydigan shaxslardir” deb hisoblandi va ishdan bo‘shatildi. Turob To‘la va M.Shayxzodalarning she‘r va qo‘shiqlari “g‘oyasiz va axloqsiz asarlar” deb baholandi.

O‘zbek xalqining ma‘naviy merosi, milliy qadriyatlari yana bir bor oyoqosti qilindi, bu sohada so‘z yuritgan ijodkorlar qatag‘on qilindi. Tarixiy o‘tmish ham, zamonaviy hayot ham kommunistik mafkura, sinfiylik nuqtai

nazardan turib qo‘pol ravishda buzib baholandi. Natijada ma‘naviy hayotga, falsafiy va badiiy tafakkurga, madaniyatga katta zarar yetkazildi. Stalin vafotidan keyin butun SSSRda bo‘lganidek, O‘zbekistonda ham shaxsga sig‘insih oqibatlarini tugatish tadbirlari ko‘rildi. Qatago‘n qilinganlar ishini qaytadan ko‘rib chiqishga kirishildi. Ko‘pgina jinoiy ishlar to‘qib chiqarilgani, minglab odamlar nohaq qamalib, ozodlikdan mahrum etilganligi aniqlandi va ular oqlandi. Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Fitrat va boshqa ko‘plab yozuvchi va shoirlar oqlandi. Shukrullo, Shuhrat, Hamid Sulaymon, Maqsud Shayxzoda va boshqa adiblar ham oqlandi. Minlab, partiya, sovet, komsomol xodimlari oqlandi. 50-yillarning boshlarida shubha ostiga olingan, har bir qadami nazorat qilinayotgan 60 dan ortiq yirik olimlar, adiblar zimmasidan “millatchi”, “sovetlarning dushmani” degan yorliqlar olib tashlandi, tuhmatlardan xalos bo‘ldi va hayoti saqlab qolindi.

Nazorat uchun savollar:

1. Urush insoniyat boshiga qanday kulfatlar keltirdi?
2. O‘zbekistondagi tiklash ishlarining g‘arbiy hududlardagi tiklash ishlaridan farqlari nimalardan iborat edi?
3. Sanoat korxonalari qanday maqsadlarda qayta jihozlandi?
4. Chorjo‘y-Qo‘ng‘irot temir yo‘li qachon qurildi, uning ahamiyati nimada?
5. Paxta monokulturasini nima?
6. Xalq xo‘jaligi uchun mutaxassislar tayyorlash masalasi qanday hal etildi?
7. Ma‘muriyatchilikning kuchayishi deganda nimalarni tushunasiz?
8. Ziyolilarning qatago‘n qilinishi, uning oqibatlari haqida so‘zlab bering?

Mavzu: 1950–1990-yillarda O‘zbekiston sanoati: bir tomonlama rivojlanishi.

Reja:

- 1) Energetika va yoqilg‘i sanoati.
- 2) Metallurgiya va mashinasozlik sanoati.
- 3) Qurilish sanoati, yengil sanoat va oziq-ovqat sanoati.
- 4) Transport va aloqa vositalari.

Adabiyotlar:

1. «O‘zbekistonning yangi tarixi”, 2-kitob, T.”Sharq”. 2000, 520-533 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O‘zbekiston tarixi” (1917–1991-yy.). T.”Sharq” 2003, 188-203 betlar.

1-masala:

XX-asrning 50–80-yillarida O‘zbekiston sanoati ancha rivojlandi, qurilish ishlari kengaydi, yangi sanoat tarmoqlari barpo etildi. Respublika

xalq xo'jaligini rivojlantirishda energetika sanoati muhim o'rin tuti. Shu boisdan, birinchi navbatda, elektr energiyasi tarmog'i kengaytirildi.

50–80-yillarda 7-Shahrixon GESi, ikkita Namangan GESlari, ikkita Bo'zsuv GES lari, Chorvoq GESi, Xo'jakent GESi qurilib ishga tushildi. O'zbek va tojik xalqlari birgalikda Tojikiston hududida eng yirik Qayroqqum GESini, Xisrav GESini qurib ishga tushirdilar. Gaz bilan ishlaydigan Angren, Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo, 2-Angren GESlari qurilib ishga tushirildi. 1985-yilda O'zbekiston elektrostansiyalarining umumiy quvvati 9,9 mln. kilovattndan ortdi. Shu yili 47,9 mlrd. kilovatt-soat, ya'ni 1940-yilga nisbatan 100 baravar, 1950-yilga nisbatan 18 baravar ko'p elektr energiyasi ishlab chiqarildi. Elektr uzatgich liniyalari qurilishi kengaydi. Respublikaning barcha elektr stansiyalari O'zbekiston yagona energosistemasiga ulandi. Shuningdek, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston respublikalarining yirik elektr stansiyalari Markaziy Osiyo yagona elektr sistemasiga ulandi. Natijada sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligini elektrlashtirish ancha kengaydi, xonadonlarni elektr energiyasi bilan ta'minlash yaxshilandi.

Yoqilg'i sanoati o'sdi. 50-yillarda Surxondaryo viloyatidagi Sharg'un toshko'mir koni o'zlashtirildi va yuqori sifatli qo'ng'ir ko'mir qazib chiqarila boshlandi. 60-yillarda Buxoro va Xorazm viloyatlaridagi Gazli, Jarqoq, Sho'rtepa, Sho'rchi, Qarantay yangi neft konlari o'zlashtirildi. 70-yillarda Farg'ona vodiysida yangi neft konlari ishga tushirildi. 1959-yili qurilib foydalanishga topshirilgan Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ancha kengaytirildi. Zavodda texnika moylari, benzin, dizel yoqilg'isi, parafin va boshqa 35 xil mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

O'zbekistonda yirik gaz industriyasi bunyod etildi. Gaz sanoati Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yirik gaz konlarining izlab topilishi va o'zlashtirilishi bilan bog'liq ravishda yuksalib bordi. 50-yillarning ikkinchi yarmida "O'zbekneftegaz-razvedka" tresti amalga oshirgan geologiya-qidiruv ishlari natijasida 1956-yili gaz zahiralari 500 mlrd. kubometrga teng bo'lgan, foydalanishga eng qulay Gazli koni ochildi. Shuningdek, Muborak, O'rtabuloq, Qultak, Shapatti, Uchqir, Jarqoq, Sariatosh, Qorovulbozor neft va gaz konlari topildi. Respublikamizda jami 100 dan ortiq neft va gaz konlari topilgan. Ularda 250 mln. tonna neft, 2 trln. kubometr gaz zahiralari borligi aniqlandi. 1959-yili Buxoroda neft va gaz qazib olishni yo'lga qo'yish maqsadida "Buxoroneftegaz" boshqarmasi tuzildi.

Yirik gaz konlarining topilishi respublikamizda shaharlar, tumanlar, korxona va ob'ektlarga gaz yetkazib berish uchun yirik gaz quvurlarini qurishni talab etar edi. 1958–1960-yillarda Jarqoq – Buxoro – Samarqand – Toshkent gaz quvurini qurish ishlari olib borildi. 767 km. uzunlikdagi gaz quvuri 1960-yil 2-dekabrda qurib bitkazildi. Uning yillik quvvati 4,5 mlrd. kubometrga teng edi. 1960-yilda Shimoliy So'x – Farg'ona, Shimoliy So'x – Qo'qon gaz quvurlari qurilib ishga tushirildi. 1964-1966 yillarda Muborak –

Toshkent – Chimkent – Bishkek – Almati gaz quvuri yo‘li qurilib foydalanishga topshirildi. Uzunligi 1317 km., diametri 720 mm.li po‘lat quvurlari orqali Qashqadaryo gazidan O‘zbekistonning ko‘pgina shaharlari, shuningdek, Qozog‘iston va Qirg‘iziston xalqi bahramand bo‘ldi. Keyingi yillarda Toshkent – Bishkek – Almati oralig‘ida ikkinchi gaz quvuri qurildi. 1970–1972- yillarda 234 km. uzunlikdagi Qo‘qon – Namangan – Andijon gaz quvuri qurilib foydalanishga topshirildi. 1974–1978-yillarda Xovos – Farg‘ona quvuri yotqizildi. Uzunligi 677,8 km. dan iborat bo‘lgan bu gaz yo‘lining 425,8 km.i O‘zbekistondan, qolganlari Tojikiston hududidan o‘tadi. Qashqadaryo va Buxoro “zangori yoqilg‘i”sidan qardosh Tojikiston xalqi ham bahramand bo‘ldi. 1958–1980-yillarda Buxoro, Gazli va Qarshi vohalaridan Toshkent – Bishkek – Almatigacha yotqizilgan gaz quvurlarining umumiy uzunligi 5686 km.ni (uning 3618 km.i O‘zbekistonda yotqizilgan), yillik quvvati 23 mlrd. kubometr gaz yoqilg‘isini tashkil etadi. 70-yillarda Muborakda qurilgan eng yirik gazni qayta ishlash zavodi yiliga 10 mlrd. kubometr gazni tozalab berib turdi va yiliga 160 ming tonna oltingugurt ishlab chiqarishni ta‘minladi.

O‘zbekistonliklar respublikamiz hududidan ko‘plab tabiiy gaz konlarining topilishi va o‘zlashtirila boshlanishidan behad xursand bo‘ldilar. Har bir oila o‘z xonadonida “zangori yoqilg‘i”dan foydalanishni orzu qilardi. Ammo o‘zbek xalqi respublikamiz hududida topilgan gaz konlariga xo‘jayin emas edi, ularning xo‘jayini Markaz edi. Markaziy hokimiyat O‘zbekiston gazidan Uraldagi, SSSRning Yevropa qismidagi shahar va viloyatlarni, korxona va xonadonlarni gazlashtirishda foydalandi. 1985-yilga kelib O‘zbekistonda 2,8 mln. kvartira, jumladan, qishloqlardagi 1,3 mln. xonadon gazlashtirilgan edi, xolos.

Respublikamizda mo‘l-ko‘l bo‘lgan gaz, neft, oltingugurt, ozokrit, osh tuzi, grafit, ohak, rangli metallurgiya chiqindilari, paxta va kanopni qayta ishlashdan hosil bo‘ladigan chiqindilar kimyo sanoati uchun boy xom ashyo bo‘lib xizmat qiladi. Kimyo sanoatida mineral og‘it ishlab chiqarish yetakchi o‘rinda turar edi. Shu maqsadda 50-yillarda Samarqand suprerfosfat zavodi, 1962-yilda Farg‘ona azot og‘iti zavodi, 1965-yilda Navoiy kimyo kombinati, 1969-yilda Olmaliq kimyo zavodi qurilib ishga tushirildi. 70-yillarda Olmaliq va Samarqand zavodlarida mineral og‘itlar ishlab chiqaruvchi yangi quvvatlar bunyod etildi. 1985-yilda respublika kimyo korxonalarida 7,8 mln. tonna mineral og‘itlar ishlab chiqarildi. Respublika qishloq xo‘jaligi mineral og‘itlar bilan ta‘minlandi va boshqa respubika, viloyatlarga ham chiqarildi. O‘zbekistonda Farg‘ona kimyo tolalari zavodi, Ohangaron “Santexnik” plastmassa zavodi, Jizzax plastmassa trubalari zavodi, Olmaliq maishiy kimyo mahsulotlari zavodi, Quvasoy, Namangan kimyo zavodlari, Toshkent yog‘-moy zavodi tarkibida qurilgan sintetik yuvish vositalari zavodlari qurilib ishga tushirildi. Respublika kimyo sanoatida zaharli vositalar, kislotalar ishlab chiqarish ham katta o‘rin tutadi. Andijon gidroliz zavodi, Farg‘ona

furan birikmalari zavodi, Yangiyo'l biokimyo zavodida paxta, sholi, paxta chiqindilaridan spirt, oqsil achitqilari, furan va boshqa mahsulotlar tayyorlanardi. Farg'onada triatsetilsellyuloza, Navoiyda kotaran, Chirchiqda kaprolaktam ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1985-yilda 2,3 mln. tonna sulfat kisotalari tayyorlandi. Markaziy hokimiyat tomionidan zaharli kimyo vositalari ishlab chiqarish respublikaga 60–70-yillarda tiqishtirildi. 1985-yilda 47,9 ming tonna turli zaharli ximikatlar ishlab chiqarildi. Zaharli vositalarning respublika paxta maydonlarida haddan tashqari keng qo'llanilishi natijasida atrof-muhit, ekologik vaziyat buzildi, odamlar turli-tuman kasalliklarga chalindi. Odamlar sog'lig'i hisobiga paxta xom ashyosiga ko'rsatilgan "g'amxo'rlik" xalqqa qimmatga tushdi.

2-masala:

O'zbekiston metallurgiya sanoati taraqqiy etdi. 1962-yilda O'zbekiston metallurgiya sanoati kombinatida uzluksiz po'lat quyish qurilmasi ishga tushirildi. 1970–1980-yillarda elektr yordamida po'lat eritish kompleksi va uning ikkita pechi qurilib ishga tushirildi. Kombinatda po'lat idishlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Po'lat eritish 1985-yilda 1,2 trln. tonnaga yetdi.

Rangli metallurgiya respublika sanoatining yetakchi tarmog'i hisoblanadi. 50-yillarda Olmaliq – Angren tog' sanoati rayonida mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar koni topildi, ularni o'zlashtirish jarayonida yirik Olmaliq konmetallurgiya kombinati bunyod etildi. 1951-yilda Jizzax viloyati Forish tumanida Uchquloq rangli metallar koni kompleks usullar yordamida o'rganilib qo'rg'oshin, mis, rux konlari topildi va o'zlashtirishga kirishildi. Respublikada 50 ga yaqin simob va surma konlari, Angrenda zahirasi 10 mlrd. tonnaga yaqin bo'lgan kaolin gili koni topildi, ularni o'zlashtiruvchi korxonalar qurildi. O'zbekistonda 60-yillarda oltin qazib olish sanoati bunyod etildi. Muruntov, Chodak, Konbuloq oltin konlari, Farg'ona vodiysidagi daryo o'zanlarida sochma oltin, Nurota, Qurama, Zarafshon, Xisor, Pomir tog'larida oltin tarkibli kvars tomirlati va rudalari mavjudligi aniqlandi. Oltin qazib oluvchi Muruntov tog' boyitish kombinati, Marjonbuloq kombinati qurildi. "O'zbekoltin" birlashmasi tuzilgach, uning tarkibida 1965-yilda Chodak boyitish kombinati, Angrenda oltin saralash fabrikasi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston hududidagi rangli metall konlariga, shuningdek, oltin konlariga, ulardan noyob va nodir metallar qazib olishga respublika xo'jayinlik qilmasdi, ularga Ittifoq hukumati xo'jayinlik qilardi. O'zbekiston hukumati bu konlar va korxonalarda qancha oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar qazib olinayotganini, ularni kimlar qayerga olib ketayotganini, qayerda va qancha pulga sotilayotganini bilmas edi. Bu haqda gapirish va yozish ham taqiqlangan edi. Bu holat o'sha paytlarda "O'zbekiston suveren respublika" degan iboraning naqadar yolg'on, quruq gap ekanligini yaqqol ko'rsatib turibdi.

50–80-yillarda O`zbekiston mashinasizlik industriyasi ko`p tarmoqli sohaga aylandi. 1985-yilda respublika sanoatida faoliyat ko`rsatgan 1549 ta ishlab chiqarish birlashmalari, kombinatlari va korxonalarining 100 dan ortig`i mashinasozlik tarmog`iga tegishli bo`lib, ularda tayyorlangan mashinalar salmog`i butun sanoat mahsulotining 16 foizini tashkil etardi.

Respublikada, birinchi navbatda, paxtachilikka xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog`ini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Toshkent qishloq xo`jaligi zavodi qishloq xo`jaligi mashinasozligining bosh korxonasi hisoblanib, bu yerda paxta terish mashinalari va ularga ehtiyot qismlar ishlab chiqarilar edi. Bu mashinalar O`zbekistondan tashqari Markaziy hokimiyat tomonidan ittifoqdosh respublikalarga, shuningdek, Bolgariya, Yugoslaviya, Vengriya va boshqa 38 ta xorijiy mamlakatlarga eksport qilinar edi. Ushbu zavodning Sirdaryo, Chirchiq va Asaka shaharlarida filiallari qurilib, ularda paxta terish mashinalarining turli qismlarini ishlab chiqarish yo`lga qo`yilgan edi. 50-yillarda qishloq xo`jalik mashinalari uchun reduktorlar, bir qator traktor moslamalari ishlab chiqaruvchi “Tashirmash” zavodi qurildi. Bu zavodga 1963-yili O`zbekiston traktor yig`uv zavodi, 1971-yildan esa Toshkent qishloq xo`jalik mashinasozligi agregat zavodi nomi berildi. 1957-yilda paxta tozalash sanoati uchun mashinalar ishlab chiqaruvchi “Tashxlopkomash” zavodi bazasida yirik “Tashavtomash” zavodi barpo etildi. Zavodda paxtani tashuvchi transport vositalari va GAZ-51 yuk avtomobili uchun ehtiyot qismlar ishlab chiqarish yo`lga qo`yildi. Bu zavod 1967–1971-yillarda qayta jihozlanib, traktor ishlab chiqarish yo`lga qo`yildi va unga Toshkent traktor zavodi nomi berildi. Zavod 1985-yilda 26,4 mingta traktor, 38,1 mingta pritsep ishlab chiqardi. Zavod mahsulotlari Markaziy hokimiyat tomonidan Kuba, Eron, Afg`oniston, Pokiston va boshqa 30 dan ortiq xorijiy mamlakatlarga eksport qilinar edi. 1970-yilda paxtachilik mashinasozlik birlashmasi tashkil etilib, uning tarkibiga Toshkent traktor zavodi, paxtachilik mashinalari bo`yicha ixtisoslashtirilgan bosh konstruktorlik byurosi, Andijon “Kommunar” zavodi, Samarqand, Kattaqo`rg`on, Chust paxtachilik mashinasozligi ehtiyot qismlari zavodlari birlashtirildi.

Respublikada qishloq xo`jaligini mexanizatsiyalashda O`zbekiston qishloq xo`jaligi mashinasozligi muhim o`rinni egallaydi. 1976-yilda O`zbekiston qishloq xo`jalik mashinasozligi ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashmaga “O`zbekselmash” zavodi, Toshkent kimyo qishloq xo`jaligi mashinasozligi zavodi hamda Paxtakor qishloq xo`jalik mashinasozligi zavodi birlashtirildi. Birlashma mahsulotlari ittifoqdosh respublikalar, hamda Hindiston, Eron, Afg`oniston, Gretsiya kabi 28 ta xorijiy mamlakatga eksport qilinar edi. Paxtaga ishlov berish vositalari ishlab chiqaruvchi Chirchiq qishloq xo`jalik mashinasozligi zavodi ham kengaytirildi. Markazi Andijon bo`lgan irrigatsiya mashinasozligi zavodi tarmog`i ham kengayib bordi. Paxtachilik kompleksi bilan bog`liq bo`lgan

mashinasozlikning yana bir yo‘nalishi paxta tozalash sanoati va to‘qimachilik mashinalari ishlab chiqarishdir. Bu tarmoqning yetakchi korxonalariga 50–60-yillarda qurilgan Toshkent to‘qimachilik mashinasozligi zavodi, Andijon “Kommunar” zavodi va boshqalar kiradi.

O‘zbekiston aviatsiya sanoati ham o‘tib bordi. Toshkentda 1941-yilda Ximki shahridan keltirilgan zavod asosida aviatsiya zavodi barpo etilgan edi. Dastlab u PS-84 va IL-2 samolyotlarini ishlab chiqara boshladi. Keyinchalik 1953-yilda IL-14, 1958-yilda turli tipdagi transport samolyotlari, 1966-yilda esa AN-22 samolyotlari tayyorlash yo‘lga qo‘yildi. 1972-yilda ushbu zavod Chkalov nomidagi aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasiga aylantirildi. Birlashmada turli samolyotlar yig‘iladi, uning detallari va uzellari tayyorlanadi.

3-masala:

50–80-yillarda O‘zbekistonda qurilish matetiallari sanoati rivojlandi. Urushgacha O‘zbekiston hududida bir necha kichik g‘isht zavodlari, 1926-yilda Bekobodda qurilgan Xilkovo sement zavodi, 1932-yilda qurilgan Quvasoy sement zavodi ishlagan bo‘lsa, 1985-yilda qurilish materiallari sanoatining ko‘plab korxonalari turli xil qurilish mahsulotlari ishlab chiqardi. Shular jumlasiga Bekobod, Quvasoy, Angren, Ohangaron, Navoiy, Qumqo‘rg‘on yirik sement zavodlari, Toshkent, Chirchiq, Yangiyo‘l, Angren, Ohangaron, Bekobod, Bektemir, Jizzax, Samarqand, Andijon, Chirchiq, Farg‘ona, Qarshi, Nukusdagi yirik panelli uysozlik kombinatlari va boshqalar kiradi. Hozirgi zamon qurilishida keng foydalanilayotgan marmar va boshqa bezak toshlar asosida toshxatlar tayyorlash keng taraqqiy topdi. O‘zbekistonda 34 ta marmar koni bor. Toshkent, G‘azalkent, Ohangaron, Kitob, Nukus va G‘azg‘onda marmarni qayta ishlash, undan qurilish materiallari tayyorlash zavodlari va kombinatlari qurildi.

Respublikada yengil sanoatni ustun darajada rivojlantirishga imkon beruvchi barcha omillar mavjud edi. Birinchi navbatda, ko‘plab paxta, pilla, kanop xom ashyosi yetishtirilardi. 50–80-yillarda O‘zbekistonda yengil sanoat bir tomonlama rivojlantirishga yo‘naltirildi. Asosiy e‘tibor paxta qabul qilish, paxta tozalash, pillakashlik, qorako‘l teriga kanop tolasiga dastlabki ishlov berish, yung yuvish tarmoqlarini rivojlantirishga qaratildi. O‘zbekiston bunday xom ashyolardan tayyor mahsulotlar tayyorlash imkoniyatiga ham, huquqiga ham ega emas edi. Bu masalani Markaziy hokimiyat hal qilardi. Tayyor xom ashyo Rossiya sanoat korxonalariga, Ittifoqning boshqa shaharlariga olib ketilardi va tayyor mahsulotga aylantirilardi, ortib qolgan xom ashyo boshqa mamlakatlarga sotilardi va undan katta daromad olinardi. Respublikada 80-yillarda 107 paxta tozalash zavodi, ko‘pchiligi qurilish tozalash sexlariga ega bo‘lgan 490 paxta punktlari ishladi. G‘ijduvon, Buxoro, Namangan, Juma kabi yirik paxta tozalash zavodlarining har biri yiliga 100 ming tonna paxtani qayta ishlardi. Yiliga respublikada 1,5 mln. tonna paxta tolasini yetishtirilib berilardi. Respublika to‘qimachilik sanoati

yetishtirilgan paxtaning atigi 10 foizini qabul qilishi va tayyor mahsulotlarga aylantirish imkoniyatiga ega edi. 70–80-yillarda respublika to‘qimachilik sanoatining yirik korxonalari Buxoro to‘qimachilik kombinati. Andijon ip-gazlama kombinati, Nukus ip-gazlama kombinatining Jizzax paxta yigiruv fabrikasi, Qo‘rg‘ontepa, Marhamat, Yangiqo‘rg‘on, Beshariq, Rishton, Vobkent, G‘ijduvon filiallari qurildi. Toshkent va Farg‘ona to‘qimachilik kombinatlari tarkibidagi bir qator fabrikalar qayta jihozlandi. Ip-gazlama ishlab chiqarish 1985-yilda 395,7 mln. metrqa yetdi.

O‘zbekistonda mahalliy xom ashyoni qayta ishlashga asoslangan ko‘p tarmoqli oziq-ovqat sanoati kompleksi barpo etildi. Uning yog‘-moy, konserva, non, un yormasi, qandolat, go‘sh, sut, baliq, choy, tamaki, vino yetishtiruvchi tarmoqlari ishladi. 1985-yilda oziq-ovqat sanoati kompleksida 271 korxona faoliyat ko‘rsatdi. Tarmoqning respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmidagi salmog‘i 14 foizni tashkil etardi. Bu tarmoqda yog‘-moy sanoati yetakchi o‘rinda turardi. 1985- yilda 17 ta yirik yog‘-moy korxonasi 445,1 ming tonna paxta yog‘ini ishlab chiqargan. Go‘sh kombinatlarida 232,3 ming tonna go‘sh, 54 ming tonna kolbasa mahsulotlari yetishtirilgan, 24 ta sut zavodida 554 ming tonna sut mahsulotlari, 1167 tonna sir, 10,9 ming tonna mol yog‘i yetishtirilgan. Respublikada qandolat sanoati ham birmuncha o‘sd. 50-yillarda Namangan va Buxoro shaharlarida konditer-makaron fabrikalari, 1964-yilda Yangiyo‘l konditer fabrikasi ishga tushirildi. Toshkentdagi “O‘rtoq” konditer fabrikasi 1965-yilda tubdan rekonstruksiya qilindi. 1968-yilda Yangiyo‘lda achitqi zavodi qurildi. 1985-yilda qandolat sanoati tarmog‘iga qarashli 60 ga yaqin zavod va sexlarda 165 ming tonna qandolat mahsulotlari ishlab chiqarilgan.

Respublika sanoati bir tomonlama rivojlantirildi, boshqa mintaqalardagi korxonalar uchun xom ashyo bazasiga aylantirildi. Respublika aholisi boy tabiiy resurslardan, og‘ir mehnat evaziga yetishtiriladigan qimmatbaho paxta xom ashyosidan bahramand bo‘lolmasdi. Respublikada anchagina yirik sanoat korxonalari qurildi, biroq ular mustaqil ravishda tayyor mahsulot ishlab chiqara olmas edi. Bu korxonalarda tayyorlanadigan mashinalar, asbob-uskunalar uchun zarur bo‘lgan asosiy detallar boshqa mintaqalardan keltirilar edi.

4-masala:

XX-asrning 50–80-yillarida transport tarmog‘i ancha rivojlandi. Respublikamiz shahar, viloyat, tumanlarini bog‘lovchi, qo‘shni respublikarga chiquvchi temir yo‘llar, avtomobil yo‘llari qurildi, havo transporti rivojlandi.

50-yillarda uzunligi 627 km. bo‘lgan Chorjo‘y – Qo‘ng‘irot temir yo‘li qurildi va Quyi Amudaryo shahar va tumanlari O‘zbekistonning boshqa hududlari hamda Ittifoq markazi bilan temir yo‘l orqali bog‘landi. 1962-yilda qurilgan uzunligi 280 km. bo‘lgan Navoiy – Uchquduq temir yo‘li yangi topilgan konlarni sanoat markazi bilan bog‘ladi. Mirzacho‘l, Jizzax, Qarshi cho‘llarida yangi yerlarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq ravishda 1962-yilda 133

km.lik Jizzax – Mehnat, 1970-yilda 144 km.lik Samarqand – Qarshi temir yo‘llari qurildi. 1974-yilda 218 km.lik Termiz – Qo‘rg‘ontepa, 1975-yilda 13 km.lik Taxiatosh – Nukus temir yo‘llari qurilib ishga tushirildi va Qoraqalpog‘iston poytaxti respublikaning temir yo‘l tarmog‘i bilan bog‘landi. 1972-yili 408 km.lik Qo‘ng‘irot – Beynov temir yo‘lining qurilishi natijasida O‘zbekiston va boshqa O‘rta Osiyo respublikalaridan Ittifoqning Yevropa qismi va Kavkazga tomon ikkinchi temir yo‘l ochildi. 1985-yilda respublika temir yo‘llarining uzunligi 3,5 ming km.ni tashkil etdi.

50–70-yillarda respublikada zamonaviy avtomobil yo‘llari qurildi yoki qaytadan ta‘mirlandi. Toshkent – Termiz Katta O‘zbekiston trakti ta‘mirlangan bo‘lsa, Toshkent – Olmaliq, Toshkent – Buxoro – Nukus, Mo‘ynoq – Zarafshon, Samarqand – Chorjo‘y, Farg‘ona halqa yo‘li, Toshkent halqa yo‘li qurilib foydalanishga topshirildi. To‘rtkol – Nukus – Taxtako‘pir Qoraqalpog‘iston trakti qurildi. Qizilqum cho‘lini kesib o‘tuvchi Buxoro – Gazli – Sazakino avtomagistrali, Qamchiq dovoni orqali Toshkent – Angren – Qo‘qon yo‘li qurildi. Toshkentdan barcha viloyat markazlariga va yirik shaharlarga, tuman markazlaridan kolxoz va sovxozlarga, posyolka va qishloqlarga qatnaydigan avtomobil marshrutlari tashkil etildi. Respublikada 70 dan ortiq avtobus-taksomotor parklari barpo etildi va ular o‘z davrining texnika vositalari bilan ta‘minlandi. Respublikaning avtomobil yo‘llari uzunligi 80,4 ming km.ni, shu jumladan, usti qattiq qoplama bilan qoplangan yo‘llar 66,7 ming km.ni tashkil etdi.

Respublikada havo transportining ahamiyati ham ortib bordi. Havo yo‘llari respublikaning 120 dan ortiq shahar va aholi manzilgohlarini bog‘ladi. Toshkent havo yo‘llari orqali Ittifoqning markaziy shaharlari, respublikalarning poytaxtlari, yirik sanoat markazlari bilan bog‘landi. O‘zbekiston havo yo‘llarining uzunligi 60 ming km.ga yetdi. 1985-yilda republika aeroportlarida 5,5 mln.ga yaqin passajir va 63,4 ming tonna yuk jo‘natildi.

Shahar yo‘lovchi transporti ham kengaydi. 1947-yilda Toshkentda temir yo‘l vokzali bilan eski shahar orasida uzunligi 18 km. bo‘lgan birinchi trolleybus yo‘li qurilib, 10 ta trolleybus qatnay boshladi. 1946-1947 yillarda shaharlarda taksi mashinalari orqali passajirlar tashish yo‘lga qo‘yildi. Trolleybus qatnovi 1956- yilda Samarqand, 1968-yilda Olmaliq, 1970-yilda Farg‘ona, 1971-yilda Andijon, 1973-yilda Namangan shaharlarida ham yo‘lga qo‘yildi. 1985-yilga kelganda respublika shaharlaridagi tramvay yo‘llarining uzunligi 250,5 km.ga, trolleybus yo‘l-lari 541,4 km.ga yetdi. Respublikaning 80 ta shahar va posyolkalarida avtobuslar qatnovi tashkil etildi. Yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatishda Toshkent metropolitenining o‘rni katta edi. Toshkent metrosi 1972-yildan boshlab qurila boshlandi. Uning 12,1 km.lik birinchi yo‘nalishi 1977-yilda, ikkinchi yo‘nalishi 80-yillarda foydalanishga topshirildi.

Respublikada aloqa vositalari tarmog'i kengaydi. Urushdan keyingi yillarda shaharlararo telefon, telegraf aloqalarining keng tarmoqlari vujudga keldi. Kabel va radiorele liniyalari qurildi. 1965-yilda Toshkent Moskva va Ittifoqning boshqa shaharlari bilan koaksial kabeli orqali bog'landi. 1971-yilda Toshkentda shaharlararo kuchli avtomatik telefon stansiyasi ishga tushirildi. 1972-yilda Samarqand, Buxoro, Termiz, keyinroq Namangan, Qarshi, Farg'onada AMTS-IM tipidagi shaharlararo avtomatik stansiyalar ishga tushirildi. 1985-yilda shaharlardagi telefon stansiyalarining abonent telefonlari soni 953,9 mingtaga yetdi. Kolxoz va sovxozlar telefonlashtirildi. 1985-yilda respublikada 4166 ta pochta, telegraf va telefon aloqalari korxonalari ishladi.

Radio eshittirish tarmoqlari kengaydi. 1956-yil 5-noyabrda O'zbekistonda birinchi marta Toshkent televizion markazi ishlay boshladi. 60-yillarning oxirlarigacha Farg'ona vodiysi, Samarqand viloyati ham televizion ko'rsatuvlar bilan ta'minlandi. 1977-yilda Samarqand va Andijonga Toshkent televideniyasining ikki kanalini rangli tasvirda uzatishga erishildi. 1978–1979-yillarda Toshkentda balandligi 350 metrli televizion minora qurildi. Urganch va Nukusda telemarkaz qurilib ishga tushirildi.

Nazorat uchun savollar:

1. XX-asrning 50–80-yillarida qanday elektr stansiyalari qurildi?
2. Qaysi hududlarda gaz va neft konlari topildi?
3. Jarqoq – Buxoro – Samarqand – Toshkent gaz quvuri qachon qurildi va uning ahamiyati nimada?
4. O'zbekiston gazidan qaysi respublikalar foydalandi?
5. O'zbekistonda qanday metallurgiya korxonalari qurildi?
6. O'zbek oltini haqida nimani bilasiz?
7. Qaysi korxonalarda qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarilgan?
8. Qanday to'qimachilik korxonalari qurildi?
9. Yangi temir yo'llar va avtomobil yo'llari qurilishi haqida nimalarni bilasiz?

Mavzu: 1950–1990-yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligi: paxta monokulturasini fojeasi.

Reja:

- 1) Qishloq xo'jaligida yangi yerlarni o'zlashtirish.
- 2) Paxta monokulturasini.
- 3) G'allachilik va chorvachilikning ahvoli.
- 4) Orol fojeasi.

Adabiyotlar:

1. «O'zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob, T."Sharq". 2000, 533-569 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M "O'zbekiston tarixi"(1917–1991-yy.). T."Sharq" 2003, 203-210 betlar.

1-masala:

O'zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi yetakchi o'rinni egallaydi. XX-asrning 50–80-yillarida yerning meliorativ holatini yaxshilash, yangi yerlarni o'zlashtirish, sug'orish inshootlari qurish avj oldi. KPSS MQ va SSSR Ministrlar Sovetining 1956-yilgi "Paxta yetishtirishni ko'paytirish uchun O'zbekiston SSR va Qozog'iston SSRdagi Mirzacho'l qo'riq yerlarini sug'orish to'g'risida"gi, 1958-yilgi "O'zbekiston SSR, Qozog'iston SSR va Tojikiston SSRdagi Mirzacho'lni sug'orish va o'zlashtirish ishlarini yanada kengaytirish va jamoalashtirish to'g'risida"gi qarorlariga asosan irrigatsiya tarixida birinchi bo'lib Mirzacho'lda katta maydonlarda qo'riq yerlarni o'zlashtirish ishlari olib borildi. Yirik ishlab chiqarish bazasi barpo etilib, qurilish ishlari industrial asosda olib borildi. 1956-yilda qo'riq yerlarni o'zlashtirish bosh boshqarmasi "Glavgolodnostepstroy", 1963-yilda irrigatsiya va sovxozlar qurilishi bo'yicha "Glavsredazsovxozstroy", ularning hududiy boshqarmalari, joylarda trest va qurilish boshqarmalari tizimi tashkil etildi. Yangi yerlarni o'zlashtirish jarayoni yangi sovxozlar, ularning xo'jalik binolari, aholi yashaydigan posyolkalar bunyod etish bilan olib borildi. 1956–1965-yillarda Mirzacho'lda 84 ming gektar yer o'zlashtirildi, 16 ta paxtachilikka ixtisoslashgan, bitta bog'dorchilik-uzumchilik sovxozlari tashkil eildi. O'zlashtirilgan hududlarda 1957-yilda Yangiyer va 1961 yilda Guliston shaharlari vujudga keldi. 1963-yil 16-fevralda markazi Guliston shahri bo'lgan Sirdaryo viloyati tashkil etildi. Mirzacho'l yerlarini sug'orish, meliorativ holatini yaxshilash tadbirlari amalga oshirildi. Janubiy Mirzacho'l kanali qurildi.

Qoraqalpog'iston avtonom respublikasi, Surxondaryo, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida, Markaziy Farg'ona cho'llarida ham sugoriladigan dehqonchilikni kengaytirish, irrigatsiya-qurilish ishlari keng ko'lamda olib borildi. Qoraqalpog'istonda yangi sholikorlik sovxozlari ishga tushirildi. Buxoro viloyatida 1963-yilda Amu-Qorako'l, Amu-Buxoro mashinakanallari qurilib foydalanishga topshirildi. Natijada Buxoro viloyatida 90 ming gektar yer, jumladan, 26 ming gektar yangi yer maydonlari sug'oriladigan, Qizilqum sahrosida maydoni 300 ming gektardan ortiq yaylovlarga suv boradigan bo'ldi. 1953–1963-yillarda Markaziy Farg'ona cho'llarida 72,4 ming gektar yer o'zlashtirildi, 16 ta yangi kolxoz va 2 ta yangi sovxoz vujudga keldi.

Jizzax, Qarshi cho'llarini, Mirzacho'l, Surxon-Sherobod, Quyi Amudaryo yerlarini o'zlashtirish ishlari ham avj oldi. Jizzax cho'lida 70 ming gektardan ortiqroq yangi yerlar o'zlashtirildi. O'zlashtirilgan yerlarda Mirzacho'l, Do'stlik, Zafarobod, Arnasoy tumanlari tashkil etildi. Sanoat korxonalari barpo etilgan, aholi zichroq yashaydigan posyolkalar bazasida Paxtakor, Do'stlik, Gagarin shaharlari vujudga keldi. 1973-yilda Jizzax viloyati tashkil etildi. Sirdaryo viloyatida yangi yerlarni o'zlashtirish ishlari davom ettirildi. 1966–1975-yillarda 181 ming gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. Bu yerlarda 55 ta sovxozlar vujudga keldi.

50–60-yillarda Kosonsoy, Qamashi, Farg‘ona, Pachkamar, Chorvoq, Quyimozor, Janubiy Surxon, Chimqo‘rg‘on, Toshkent, Ohangaron suv omborlari qurildi. 70-yillarda Amudaryo suvi hisobiga eng yirik Tuyamo‘yin, Kampirrovot daryosi bo‘yida Andijon, Namangan viloyatida Chortoq va Eskar, Samarqand viloyatida Qoratepa, Surxondaryo viloyatida Surxon suv omborlari barpo etildi. Katta Namangan, Parkent va boshqa suv omborlari qurildi.

Shunday qilib, O‘zbekiston hududida 1946–1965-yillarda qariyb 600 ming gektar yangi sug‘oriladigan yerlar ishga tushirilgan bo‘lsa, 1966–1985-yillarda 1,6 mln. gektar yangi yerlar o‘zlashtirilib foydalanishga topshirildi. 1985-yilda 10 mlrd. kubometr suvni to‘plovchi 23 ta suv ombori, 197 ming km. uzunlikdagi kanallar ishlab turdi. O‘zlashtirilgan yerlarda 160 ta sovxoz tashkil etildi, 7,7 mln. kv m. turarjoy, 37 ming o‘rinli maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalari, 102 ming o‘rinli umumta‘lim maktablari barpo etildi. Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnik bazasi mustahlamlandi. Xo‘jaliklarni elektr energiyasi bilan ta‘minlash, ularga traktorlar va boshqa qishloq xo‘jalik mashinalari, mineral o‘g‘itlar yetkazib berish ishlari ancha yaxshilandi.

2-masala:

Respublika qishloq xo‘jaligida paxta monokultura sifatida rivojlantirildi. 1950-yilda 1,2 mln. gektar yerga g‘o‘za ekilgan bo‘lsa, 1985-yilda qariyb 2 mln. gektar yerga g‘o‘za ekildi. Paxta xom ashyosi shu yillarda 2,3 mln. tonnadan, 5,4 mln. tonnaga yetdi. Hosildorilik har gektar hisobiga 20,1 sentnerdan 27 sentnerga ko‘tarildi.

Markaziy hokimiyat Ittifoq mehnat taqsimotida, yagona xalq xo‘jaligi kompleksida O‘zbekistonning asosiy o‘rni paxtachilik ekanligini qat‘iy belgilab qo‘ygan edi. O‘zbekistonga og‘ir vazifa – SSSRning xalqaro maydonda paxta mustaqilligini ta‘minlash vazifasi yuklatilgan edi. Mana shu boisdan paxta O‘zbekistonda monokulturaga, ya‘ni hukmron tarmoqqa aylandi. 1985-yilda respublika paxta maydonlari barcha ekin maydonlarining uchdan ikki qismini egallardi. Andijon, Farg‘ona, Sirdaryo, Jizzax, Buxoro viloyatlarida esa uning salmog‘i 70–75 foizga yetardi. Bu holat ekinlarni ilmiy asoslangan mezonlarga binoan almashlab ekish va tuproq unumdorligini qayta tiklash imkonini bermas edi.

Paxtachilikda juda zaharli ximikatlar (butifos, merkaptofos) haddan tashqari ko‘p miqyosda qo‘llanilardi, ularni saqlash va ishlatish qoidalari buzilardi, bunday bedodlikdan odamlar zaharlanadi, atrof-muhit ifloslanardi, suv, havo va tuproq ham minerallashib zaharlanib bordi. Kasalliklar soni ortdi, o‘lim, nosog‘lom bola tug‘ilish hollari ko‘paydi.

Paxta og‘ir va mashaqqatli mehnat evaziga yetishtirilardi, dehqonlar ter to‘kib ishlardi, biroq mehnatiga yarasha haq olmasdilar. Negaki, birinchidan, paxta xom ashyosiga kam haq to‘lanar edi, ikkinchidan, paxta xom ashyosidan tayyor mahsulotlar tayyorlash asosan boshqa mintaqalarda amalga

oshirilardi, daromadning ko'p qismini tayyor mahsulotlar tayyorlovchilar olardi, xom ashyo yetishtiruvchilar nochor ahvolda qolaverardi.

3-masala:

O'zbekiston qishloq xo'jaligida makkajo'xori va sholi ham yetishtirilardi. 1970-yillarda barcha viloyatlarda 18 ta ixtisoslashgan makkajo'xorichilik sovxozlari tashkil etildi va makkajo'xori yetishtirish sezilarli darajada ko'paydi. Biroq 80-yillarning o'rtalarida bu tarmoqqa e'tibor kamaydi, makkajo'xori ekishga ajratilgan ekin maydonlari keskin kamaytirildi. Natijada makkajo'xori yetishtirish pasayib, 1985-yilda atigi 443,1 ming tonnaga tushib qoldi. Sersuv va jazirama issiq bo'ladigan joylarda sholi yetishtirilardi edi. Sholi asosan Chirchiq, Ohangaron, Sirdaryo bo'ylarida yetishtirilardi edi. O'zbekiston Kompartiyasi MQ va Ministrlar Kengashi 1978-yil noyabrda sholi yetishtirishni yanada ko'paytirish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorga muvofiq Amudaryoning quyi qismida – Qoraqalpog'iston ASSR va Xorazm viloyatida ancha yerlar o'zlashtirildi va ixtisoslashtirilgan maxsus sholikorlik sovxozlari tashkil etildi. Birgina Qoraqalpog'istonda sholikorlikka ixtisoslashtirilgan sovxozlar soni 19 taga yetdi. 1985-yilda Qoraqalpog'istonda 323,3 ming tonna sholi tayyorlangan bo'lsa, Xorazm viloyatida 117,9 ming tonna sholi tayyorlandi. Toshkent, Sirdaryo, Surxondaryo viloyatlarida ham sholi yetishtirish ancha ko'paydi. 1985-yilda respublika bo'yicha 482,9 ming tonna sholi tayyorlandi.

Respublikada bug'doy, arpa yetishtirish imkoniyatlari katta edi. Ammo bu imkoniyatlardan foydalanilmadi, bug'doy ekish uchun sug'oriladigan yer ajratilmadi. Bug'doy va arpa bahorikor (lalmikor) yerlarga ekilardi. Hosildorlik gektariga 5-8 sentnerdan oshmasdi. 1985-yilda atigi 387,9 ming tonna bug'doy yetishtirildi, aholining bug'doyga bo'lgan talabi mutlaqo qondirilmadi, respublikaga boshqa mintaqalardan bug'doy keltirilardi edi.

Respublika dalalarida shirin-shakar mevalar, uzum, qovun-tarvuz, sabzavotchilik mahsulotlari yetishtirilardi edi. Respublikada 49 ta sovxoz meva va uzum yetishtirishga ixtisoslashtirilgan edi. 1985-yilda respublikada 206,1 ming gektar mevazor, 133,4 ming gektar uzumzorlar bor edi. Meva yetishtirish 633 ming tonnaga, uzum yetishtirish 635,6 ming tonnaga ko'tarildi. Xorazm, Jizzax, Sirdaryo viloyatlarida ko'p miqdorda qovun-tarvuz yetishtirilardi edi. Termiz tumanida tashkil etilgan "Navro'z" limonariyasi aholining limonga bo'lgan ehtiyojining katta qismini qoplaydigan bo'ldi.

Barcha viloyatlarda, ayniqsa yirik shaharlar atrofida sabzavot yetishtirish yo'lga qo'yildi. 50-80 yillarda respublikada 45 ta sabzavotchilikka ixtisoslashtirilgan kolxoz, 35 ta sabzavot-sutchilik sovxozlari tashkil etildi. Sabzavot, kartoshka yetishtirish va poliz ekinlari maydoni 1985-yilda 196,3 ming gektarga yetdi. Shu yillarda kartoshka yetishtirish 240,7 ming tonnaga, sabzavot tayyorlash 2,4 mln. tonnaga, poliz mahsulotlari 790 ming tonnaga ko'paydi.

Chorvachilik ham o'sdi. 60-yillarda qoramolchilikka ixtisoslashtirilgan 30 ta sovxoz tashkil etildi. 70-yillarning ikkinchi yarmida davlat va kolxozlar mablag'lari hisobiga 45 ming sigir boqiladigan kichik sutchilik komplekslari, 65 ming buzoq boqiladigan go'shtchilik komplekslari va ochiq maydonda 190 ming bosh qoramol boqiladigan 13 ta ixtisoslashtirilgan komplekslar qurildi. 1982-yilda chorvachilik, cho'chqachilik va sutchilik komplekslari soni 82 taga yetdi. 1985-yilda xo'jaliklar 4,1 mln. bosh qoramol, shu jumladan, 1,6 mln. sigirlarni boqib mahsulotlar yetishtirdi.

Buxoro, Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand viloyatlari, Qoraqalpog'iston ASSRda 90 taga yaqin ixtisoslashtirilgan qorako'lchilik sovxozlarida 5mln.dan ortiqroq qorako'l qo'ylari boqilib, qimmatbaho qorako'l terilari yetishtirildi. Shuningdek, 3 mln. boshdan ortiqroq xisori va jaydari qo'ylar boqildi.

60–70-yillarda parranda go'shti va tuxum ishlab chiqaradigan 20 dan ortiq yirik parrandachilik komplekslari barpo etildi, parrandalarni oziqlantirish, ko'paytirish, tuxum va go'sht yetishtirish ishlari mexanizatsiyalashtirildi. 1985-yilda respublikada 33,5 mln. tovuqlardan qariyb ikki mlrd. dona tuxum olindi.

O'zbekistonda sobiq Ittifoq bo'yicha yetishtirilgan pillaning uchdan ikki qismi yetishtirilardi. 1985-yilda xo'jaliklar tomonidan yetishtirilib davlatga sotilgan pilla 32,2 ming tonnaga yetdi. Shuningdek, yiliga o'rta hisobda 4 ming tonnaga yaqin asal tayyorlandi. Amudaryo, Sirdaryo va Orol dengizi qirg'oqlarida andatra, nutriya, norka va boshqa hayvonlar urchitildi hamda mo'ynalar tayyorlandi. Baliqchilik xo'jaliklari 1985-yilda 26 ming tonna mahsulotlar yetishtirdilar.

4-masala:

Mustabid sovet tuzumi sharoitida dasturulamal bo'lib qolgan "Inson tabiatning xo'jayini", degan soxta mafkuraviy da'vo, xo'jalik yuritishning yaroqsiz usullari, tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralaridan vahshiylarcha foydalanish kabi illatlar ekologik muammolarni keltirib chiqardi. O'zbekistonda yerning nihoyat darajada sho'rlanishi, tuproq unumdorligining pasayishi, yerning zaharlanishi va buzilishi, havo bo'shlig'i, yer usti va yer osti suvlarining ifloslanishi ekologik muhitni yomonlashtirib bordi.

Cho'lu saholarni o'zlashtirish borasidagi dabdabali tadbirlar, paxta monokulturasining kuchayishi, Amudaryo va Sirdaryo havzalari bo'ylab sug'orish tizimlarini jadal suratda qurish ishlari Orol fojeasini keltirib chiqardi. Orol dengizining sathi qariyb 20 metrga pasaydi, uning sohillari 60–80 km.ga chekindi, u endi yaxlit dengiz emas, balki ikkita qoldiq ko'lga aylanib qoldi. Dengizning suv qochgan 4 mln. gektardan ortiqroq tubi qumli, sho'rhok sahroga aylandi. Undan kuchli shamol va bo'ron orqali ko'tarilgan tuz, chang-to'zonlar atrof-muhitni yemirmoqda, odamlar sog'lig'ini yomonlashtirmoqda. Oshqozon raki, tuberkulez, qorin tifi, kamqonlik, siydik

yo'llari va jigar toshi, qon bosimi va boshqa kasalliklar ko'paydi. Bolalar va xotin-qizlar o'limi ko'payishi kuzatilmoqda.

Yiliga 90 kunlab davom etadigan kuchli bo'ron tufayli 15–75 mln. tonna tuzli qumlar atmosferaga ko'tarilib, 300–500 km. masofaga yoyilmoqda. Orolning qurib borishi ekologik kulfat darajasiga aylandi, uning atrofida yashaydigan qariyb 35 mln. kishi xavf-xatar ostida qoldi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekistonning qaysi hududlarida yangi yerlar o'zlashtirildi?
2. Paxta monokulturasi nima?
3. G'allachilikning ahvoli qanday edi?
4. Chorvachilikning ahvoli qanday edi?
5. Orol fojeasi haqida nimalarni bilasiz?

Mavzu: O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida inqirozli holatning vujudga kelishi.

Reja:

- 1) Iqtisodiyotda inqirozli holatning vujudga kelishi.
- 2) Ijtimoiy hayotda inqirozli holatning vujudga kelishi.
- 3) Boshqaruv tizimining noafzalliklari.

Adabiyotlar:

1. «O'zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob, T."Sharq". 2000, 657-567 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yy.). T."Sharq" 2003, 210-215 betlar.

1-masala:

50–80-yillar O'zbekiston tarixidagi murakkab davrlardan biridir. Bir tomondan, O'zbekiston xalqining fidokorona, bunyodkorlik tufayli respublika iqtisodiyoti anchagina rivojlandi. Ikkinchim tomondan, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy hayotda muammoalar, noxush holatlar to'planib borib, pirovardida inqirozli vaziyatni keltirib chiqardi. Respublikaning iqtisodiy rivojlanish yo'lida to'xtab qolishlar ro'y bermasada, olg'a tomon siljish sur'atlari tobora sekinlashib, pasayib bordi.

60-yillarning o'rtalarida iqtisodiy islohotlar qilishga kirishiladi. 1965-yilgi islohotda sanoat, qurilish va qishloq xo'jalik korxonalarini xo'jalik hisobiga o'tkazish, rag'batlantirish tizimini takomillashtirishni ko'zda tutgan tadbirlar mo'ljallandi. Korxonalar uchun yuqoridan rejalashtirilgan ko'rsatkichlar qisqardi, korxonalar faoliyatiga baho berishda ishlab chiqilgan yalpi mahsulot emas, realizatsiya qilingan mahsulot asosiy ko'rsatkich deb belgilandi. Biroq siyosiy vaziyat o'zgarmadi, u iqtisodiy islohotga zid bolib qolaverdi. Markaziy siyosiy hokimiyatning iqtisodiyotni nazorat qilishi, buyruqbozlik yanada kuchaydi, rejadagi tadbirlarga tez-tez tuzatishlar kiritila boshladi, korxonalar huquqlari cheklana bordi. Iqtisodiy metodlar yana ma'muriyatchilik bilan almashtirildi. Islohot boshqaruvning o'rta qismiga,

korxonalargagina daxldor bo'lib, u boshqaruvning yuqori eshelonlarini o'zgartira olmadi. Qarorlar qog'ozda qolib ketdi. Ularni amalga oshirishni ta'minlovchi jiddiy o'zgarishlar bo'lmadi, rahbariyatda siyosiy iroda yetishmadi. Islohotlar 60-yillarning ikkinchi yarmida biroz samara bergan bo'lsada, biroq umuman ko'zlangan natijani bermadi. 60-yillarning iqtisodiy islohoti jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga, ishlab chiqarish munosabatlarining tub mohiyatiga daxl qilmadi. Shu sababli muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi yaratgan to'g'anoqli mexanizm keyingi yillarda ham ijtimoiy-iqtisodiy hayotda progressiv qayta o'zgarishlarni, 1979-yilgi iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidagi urinishlarni barbod qildi. 70–80-yillarda bo'lib o'tgan KPSSning barcha s'ezdlarida rivojlanishning intensiv shakliga o'tish zarurligi qayta-qayta ta'kidlangan edi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, rahbarlikda iqtisodiy usullarga o'tish vazifalari qo'yilar edi. Ammo bu vazifalar amalda direktivaligicha qolardi. So'z bilan ish o'rtasida uzilish ro'y berdi, taraqqiyotda inqirozli holatlar yuz berdi. Sovet jamiyatining holati qay darajada ekanligiga ob'ektiv baho bermaslik real hayotga to'g'ri kelmaydigan strategik va taktik yo'l-yo'riqlarni belgilashga olib keldi. Qo'lga kiritilgan yutuqlarni ulug'lash, miqdor ketidan quvish, kamchiliklarni payqamaslik singari yaramas illatlar borgan sari hayotda mustahkam o'rnasha bordi. Iqtisodiyotda ishlab chiqarishning intensiv usullariga o'tish, moddiy xom ashyo va energetika boyliklaridan foydalanish sohasida juda katta xatoliklarga yo'l qo'yildi. Moddiy boyliklarni saqlash o'rniga ulardan ayovsiz foydalanishga yo'l tutildi, mehnat unumdorligi pasayib ketdi. Natijada respublika iqtisodiyotida, butun SSSRda bo'lganidek, inqirozli vaziyat belgilari vujudga kela boshladi. Rasmiy ma'lumotlarga binoan, milliy daromadning o'rtacha yillik o'sishi pasayib, 1960–1965-yillardagi 7,8 foizdan, 1981–1985-yillarda 3,3 foizga tushib qoldi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sof daromadning o'sish sur'ati 1965–1985-yillarda yetti marotabaga kamaydi.

2-masala:

Jamiyatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuzaga kelgan inqirozli holatning sabablari va ildizi fikrlashning orqada qolganligida, muayyan tarixiy sharoitga yetarli siyosiy baho bera olmaganlikda edi. 60-yillarning oxirida ilmiy va siyosiy hayotga kirib kelgan "rivojlangan sotsializm" tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini aniqlashda jiddiy nazariy xatoga yo'l qo'yilganligining oqibati bo'ldi. Iqtisodiyotdagi inqirozli holatlar ijtimoiy sohaga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Ijtimoiy ehtiyojlar uchun mablag'lar taqsimlashning qoldiq prinsipi va taqsimotda tekischilik qonun-qoidasining ustun bo'lishi ijtimoiy adolatsizlikning avjiga olib keldi. Ijtimoiy tanglik, millatlararo munosabatlarning keskinlashuvi ichkilikbozlik, giyohvandlik, chayqovchilik,

poraxoʻrlik va boshqa shu kabi illatlarning keng yoyilishida oʻz ifodasini topdi.

Ijtimoiy munosabatlarda mehnatni ragʻbatlantirish tizimining buzilishi oqibatida murakkab vaziyat vujudga keldi. Koʻp hollarda yuqori malakali mehnatga haq toʻlashda kamsitildi. Injener va ishchi-konstruktor, vrach va sanitariya xodimi deyarli bir xil maosh olardi. Natijada aholining mehnatga qiziqishi va faolligi susaydi. Bu esa oʻz navbatida mehnat unumining pasayishiga olib keladi. Yillar mobaynida ana shunday holatning takrorlanishi mamlakat miqyosida mahsulot tanqisligini yuzaga keltiradi. Noxush holatlar sogʻliqni saqlash hamda xalq marifi sohalarini ham qamrab oladi. Davlat budjetidan ajratilayotgan mablagʻ tobora kamayib boradi. Bu esa ana shu sohalar moddiy-texnik bazasining eskirishiga, taʼlimning va aholiga tibbiy xizmat koʻrsatish sifatining yomonlashuviga olib keladi. Mamlakatda bolalar bogʻchalari, maktablar, teatr va kino uchun binolar yetishmasligi ham odatdagi holga aylandi. Jumladan, 1985-yilda maktab binolarining yetishmasligi natijasida oʻquvchilarning toʻrtidan uch qismi ikkinchi yoki uchunchi smenada oʻqirdi. Umumtaʼlim maktablarining 32 foizi vodoprovod suvi bilan, 60 foizi markaziy isitish tarmogʻi bilan taʼminlanmagan edi. Respublika ijtimoiy hayotida imzosiz xat, tuhmat, tanqid uchun oʻch olish singari illatlar ham avj oldi. Bu esa odamlar ijtimoiy ruhiyatining salbiy tomonga oʻzgarishiga olib keladi. Tayyoriga ayyorlik, boqimandalik kayfiyatini keltirib chiqardi.

Qishloq xoʻjaligida sifat koʻsatkichlari yildan-yilga pasayib bordi. Qishloq mehnatkashlarining oʻz mehnatlari natijalaridan manfaatdorligi susaydi. Yildan-yilga “Markazining buyurtmasi” hisobiga paxta xom ashyosini yetishtirish koʻpayib borgan boʻlsada, undan aholining olayotgan sof daromadi kamligicha qolaverdi. Qishloq oilasining har bir aʼzosiga toʻgʻri keladigan oylik daromad Rossiyada 98,1 soʻmni tashkil etgan bir paytda, Oʻzbekistonda oʻz tomorqasidan tushadigan daromad bilan bitgalikda hisoblanganda 58,9 soʻmga teng boʻldi. Natijada Oʻzbekiston xalqining turmush darajasi pasayib, SSSR miqyosida oxirgi oʻrinlarga tushib qoldi.

Noxush holatlar milliy munosabatlarni ham chetlab oʻtmadi. Bu sohadagi muammolar tobora koʻp toʻplanib boraverdi. Vazirlik va boshqarmalarning xodimlari har doim ham milliy shart-sharoitlarni va urf-odatlarni, ekologik vaziyatni hisobga olib ish yuritish zarurligini eʼtiborga olavermadi. Bir qancha joylarda ortiqcha ishchi kuchlari paydo boʻla boshladi. Birgina Fargʻona vodiysining oʻzida 200 ming yigit va qiz ishsiz edi. Jamiyatda sodir boʻlayotgan ijtimoiy jarayonlar, shu jumladan, milliy oʻzlikni anglash, oʻz xalqining tarixiga, maʼnaviy merosiga hamda urf-odatlariga qiziqishning kuchayishi yetarlicha etiborga olinmadi va chuqur tahlil qilinmadi. Bu jarayon tub joy aholi bilan koʻchib kelib joylashib qolgan aholi oʻrtasidagi nisbatning oʻzgargan davrida ayniqsa keskinlashib bordi. Milliy oʻziga xoslikni asrash, milliy til va urf-odatlarni saqlab qolish

muammolari kuchayib bordi. Rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik usuliga asoslangan davlat va Kompartiya o'sha paytda olib borgan millatlarni bir-biriga sun'iy yaqinlashtirish siyosati milliy respublikalar va boshqa milliy tuzilmalarning huquqlarini cheklab qo'ydi, ijtimoiy keskinlikning xavfli manbalarini vujudga keltirdi, respublikalararo munosabatlarda ziddiyatli vaziyatlarni vujudga keltirish uchun shart-sharoit hozirladi.

3-masala:

Taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi o'ziga xos mexanizm siyosat sohasini ham o'z domiga tortdi. Boshqaruv apparatining byurokratlashtirilishi, qarorlar qabul qilish va uni hayotga tatbiq etishda nodemokratik usullarning qo'llanishi, qonunlarning bajarilishini ta'minlovchilarning o'zlari tomonidan qonunchilikning buzilishi, davlat va ijtimoiy hayotga doir masalalarda oshkoralikning yo'qligi, ommaning passivligi va shu singarilar siyosat sohasidagi inqirozning namoyon bo'lishi edi. 20-yillar oxiri – 30-yillarda shakllangan xo'jalik yuritish tizimi, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usuli 30-yillarda, urush davrida, tiklash yillarida muayyan samara bergan bo'lsada, 50-yillardan e'tiboran ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga to'siq bo'la boshladi. 1956-yilda ijtimoiy hayotda iqtisodiyotni qayta qurishlar, boshqaruvni demokratlashtirishga urinishlar bo'ldi. Avvallari Markazda hal etilgan ayrim mahalliy masalalarni respublikalar ixtiyoriga berish, ijtimoiy hayotni demokratlashtirish, boshqaruvni joylarga yaqinlashtirish, boshqaruv apparatini qisqartirish, korxonalarning xo'jalik mustaqilligini kengaytirish, xo'jalik tarmoqlarini boshqarishning hududiy tartibiga o'tish tadbirlari ko'rildi. Biroq bu tadbirlar yarim-yorti o'zgarishlar bo'lib, iqtisodiy aloqalar va munosabatlarning chuqur qatlamlariga borib yetmadi. Uning ustiga bu o'zgarishlar, demokratlashtirish jarayonlari konservativ kuchlarning qarshiligiga duch keldi va to'xtab qoldi.

70–80-yillarda partiyaviy rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik uslubi tendensiyasi kuchaydi. Hamma sohalarda boshqarish funksiyalari partiya tashkilotlari qo'lida to'plangan edi. Qabul qilingan qarorlarni bajarishda ma'suliyat tobora susayib bordi, omma bilan aloqa zaiflashdi. Davlat hayotiga chuqur kirib borgan noxush holatlar borgan sari taraqqiyotga to'siq bo'la boshladi.

SSSR Konstitutsiyasiga binoan xalq deputatlari sovetlari davlatning hokimiyat organlari hisoblansada, amalda ular partiya tashkilotlarining ijrochilariga aylanib qolgan edilar. Sovetlarning sessiyalari ham Kompartiya tomonidan oldindan tayyorlanadigan qonun va qarorlarni yakdillik bilan ma'qullar edi. Sovetlar obro'sining pasayishi qonunlarning bajarilishiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazdi. Qonunlar turli xildagi hujjatlar bilan almashtirildi. 70-yillarning oxiri – 80-yillarning boshiga kelib xalq xo'jaligini boshqarishda 200 mingga yaqin har xil buruqlar va ko'rsatmalar to'planib qolgan bo'lib, xo'jaliklar faoliyatini o'rgimchak singari o'rab, chalkashtirib tashlagan edi. Mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan

oziq-ovqat, agrar, ijtimoiy va boshqa sohalardagi dasturlar iqtisodiy qarama-qarshiliklarni chuqurlashtirib yubordi. Respublika partiya va hukumat rahbariyatida qanday qilib bo'lsa ham Markaz va KPSS rahbariyati, xususan, L.I. Brejnev oldida "yuzni yorug' qilish"ga intilish kuchaydi. O'z navbatida quyi partiya tashkilotlarining respublika rahbariyati oldida "yuzni yorug' qilish", bergan va'dalari ustidan chiqish uchun nopok yo'llarni axtarishi keng tus oldi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1984-yil iyun oyida bo'lib o'tgan XVI plenumida partiya, sovet va davlat xo'jalik organlari faoliyatidagi jiddiy xatoliklar va qonubuzarlik to'g'risida ochiq-oydin gapirildi. Biroq plenum tobora chuqurlashib borayotgan noxushliklarning ildizini keltirib chiqargan tub sabablarni to'liq ochib bera olmadi. Shu boisdan keyinchalik ham noxush jarayonlar davom etaverdi. Mahalliy ahamiyatga molik ishlarni amalga oshirishda O'zbekiston partiya tashkilotlarining ishiga Markazning aralashuvi kuchaydi. Bu esa respublikadagi nosog'lom vaziyatni yana ham murakkablashtirdi. Iqtisodiy va ijtimoiy hayotning tobora yaqqolroq namoyon bo'layotgan inqirozli holatlarini bartaraf etish, O'zbekistonni yuqori taraqqiyot darajasiga olib chiqish uchun yangicha yo'l tutish zaruriyati to'liq yetilgan edi.

Nazorat uchun savollar:

1. Iqtisodiyotda inqirozli holatlarning vujudga kelishiga nimalar omil bo'lgan?
2. Ijtimoiy hayotda inqirozli holatlarning vujudga kelishi sabablari nimalardan iborat?
3. Ma'muriy-buyruqbozlik deganda nimani tushunasiz?
4. Boshqaruv tizimida qanday noafzalliklar mavjud edi?

Mavzu: Madaniy va ma'naviy hayot. Bu sohadagi mafkuraviy tazyiqlar.

Reja:

- 1) Xalq ta'limi
- 2) Oliy va o'rta maxsus ta'lim
- 3) Fan, adabiyot va san'at
- 4) Sharof Rashidov – davlat va jamoat arbobi.

Adabiyotlar:

1. «O'zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob, T."Sharq". 2000, 569-586 betlar.
2. Usmonov.M, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yy.). T."Sharq"2003, 215-229 betlar.

1-masala:

XX-asrning 50-yillarida maktab qurilishi, bolalarni maktabga jalb qilish ishlari anchagina kengaydi. Yetti yillik umumiy majburiy ta'lim amalga oshirildi. Biroq xalq ta'limida jiddiy nuqsonlar mavjud edi. Ta'limning

mazmuni hayotdan orqada qolganligi yaqqol ko‘rinardi. Birinchidan, maktab o‘quvchilarining bilim saviyasi past edi. Ikkinchidan, o‘n yil o‘qib, maktabni tamomlab chiquvchilar birorta kasb-hunarni egallamas, mehnat malakalarini olmas edi. 1958-yil dekabrda SSSR Oliy Soveti “SSSRdagi maktabning turmush bilan aloqasini mustahkamlash va xalq maorifi tizimini yanada rivojlantirish to‘g‘risida” qonun qabul qildi. Qonunda o‘qitishni turmush bilan bog‘lab olib borish vazifalari qo‘yildi. Ayni shunga o‘xshagan qonun 1959-yilda O‘zbekiston SSR Oliy Kengashi tomonidan ham qabul qilindi. 10 yillik o‘rta maktablar 11 yillik maktablarga aylantirildi. Maktablar uchun yangi o‘quv rejalari, dasturlari va darsliklar yaratildi. Maktablarda ustaxonalar qurildi. Maktab tajriba uchastkalari vujudga keldi. Fizika va matematika fanlarini o‘rganish uchun ajratilgan soatlar ko‘paytirildi. O‘quvchilarga mashinasozlik, sanoat, qurilish va qishloq xo‘jaligi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tish yo‘lga qo‘yildi. 1962-yildayoq umumiy majburiy sakkiz yillik ta‘limga o‘tish amalga oshdi. Barcha yetti yillik maktablar sakkiz yillik maktablarga aylantirildi.

Sanoat, qurilish va qishloq xo‘jaligida ish bilan band bo‘lgan yoshlarga ta‘lim berish maqsadida ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o‘qish imkoniyatini beruvchi kechki va sirtqi maktablar tashkil etildi. 1958–1965-yillarda 1000 ga yaqin shunday maktablar ochildi, ularda o‘qiydigan yoshlar 1965-yilda 134,5 ming kishini tashkil etdi.

O‘zbekiston Kompartiyasi va hukumati 1966-yilda “Respublika umumta‘lim maktablari ishini yanada yaxshilash choralari to‘g‘risida” va 1969-yilda “Respublika umumiy o‘rta ta‘limga o‘tish munosabati bilan xalq marofini yanada yaxshilash choralari to‘g‘risida” qarorlar qabul qildi. Bu qarorlarda asosan respublikada yoshlar uchun umumiy o‘rta ta‘limga o‘tish, yangi maktab binolari, o‘quv kabinetlari, laboratoriyalar, ustaxonalar barpo etishga yo‘naltirilgan kapital qurilish ishlari bajarildi. Maktab-internatlar, o‘quvchilarning badiiy iste‘dodlarini rivojlantiruvchi maktablar ko‘paydi. Glier nomidagi o‘rta maktab-internat, milliy musiqa va milliy amaliy san‘at maktab-internatlari, sport maktab-internati va boshqa o‘nlab musiqa maktablari ochildi.

O‘rta umumta‘lim maktablari 1970-yilda ishlab chiqilgan nizomga muvofiq mahalliy sharoitlardan kelib chiqqan holda alohida boshlang‘ich (1–3 sinflar), 8 yillik (1–8 sinflar) va o‘rta (1–10 sinflar) maktablariga aylantirildi. Ishlab chiqarish ta‘limi berish maqsadida maktablararo ishlab chiqarish o‘quv-kombinatlari tuzildi. Shahar va tumanlarda kasb-hunar bilim yurtlari tashkil etildi. Alohida fanlarni chuqur o‘rgatuvchi maktablar, shuningdek, aqliy va jismoniy zaif bolalar maktablari vujudga keldi.

70-yillarning o‘rtalarida umumiy o‘rta ta‘limga o‘tish yakunlandi. 1965–1985-o‘quv yillari orasida o‘tgan 20 yil davomida barcha turdagi umumta‘lim maktablari 8716 tadan 9188 taga ko‘paydi, o‘quvchilar soni esa 3055,8 ming boladan 6519,6 ming bolaga ko‘paydi. Ushbu yillarda

respublika maktablarida o'rta ma'lumot olganlar soni 5,7 mln. kishidan oshdi. 1984-yilda sovet hokimiyati yoshlarga ta'lim va tarbiya berish mazmunini yaxshilash maqsadida maktab va hunar-texnika bilim yurtlarini isloh qilishga qaror qildi. Maktablarda "Informatika va hisoblash texnikasi asoslari" kursini o'qitish, barcha maktablarni mikrokalkulyator, elektr hisoblash mashinalari, kompyuterlar bilan ta'minlash kabi vazifalar qo'yildi. Ammo respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bu vazifani bajarishni ta'minlay olmadi. Maktab islohati iqtisodiy va ijtimoiy tangliklar orqasida qolib ketdi. Maktablar sinf xonalarining soni qanchalik oshmasin, bolalar sonining tabiiy o'sishidan orqada qolaverdi. Maktab binolarining yetishmasligi, moddiy-texnik jihatdan zaifligi surunkali kasallikka o'xshardi. Maktablarda ta'lim-tarbiya ishlarining mazmuni kommunistik mafkuraga bo'ysundirilgan, KPSS rejalari va dasturlari doirasiga, qolipiga solib qo'yilgan edi. Milliy xususiyatlar, tarixiy-ma'naviy qadriyatlar, an'analar inobatga olinmadi. Shuningdek, maktablar umuminsoniy qadriyatlardan ham begonalashtirildi. O'quvchilarning bilim asoslarini egallashga qiziqishi so'nib bordi. Ta'lim-tarbiya jarayonini jahon andozalari darajasiga ko'tarish tomon qilingan yana bir urinish samarasiz ketdi.

2-masala:

Urushdan keyingi yillarda oliy va o'rta maxsus ta'lim ancha o'sdi. 50-yillarda Andijon meditsina instituti, Toshkentda elektrotexnik aloqa, Fizkultura institutlari, 60-yillarda Andijon paxtachilik instituti, Farg'ona politexnika instituti, Samarqand arxitektura-qurilish instituti, Termiz, Sirdaryo, Toshkent viloyat pedagogika institutlari, Andijon tillar pedagogika instituti, Toshkent rus tili va adabiyoti pedagogika instituti tashkil etildi. 70-yillarda Nukus davlat universiteti, Toshkent avtomobil yo'llar instituti, Pediatriya instituti ochildi. Shuningdek, yangi fakultetlar, viloyatlarda yirik oliy o'quv yurtlarining filiallari ochildi. Yangi mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. 1961–1985-yillarda respublikadagi 42 ta oliy o'quv yurtlari 828 mingga yqin muhandislar, iqtisodchilar, agronomlar, huquqshunolar, o'qituvchilar, madaniyat va san'at xodimlari yetishtirib berdi. Shuningdek, o'rta maxsus o'quv yurtlari tarmog'i ham kengaydi. 1961–1985-yillarda 1 mln. 135 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis kadrlar tayyorlandi.

Mutaxassis kadrlarni tayyorlashda jiddiy kamchiliklarga ham yo'l qo'yildi. Mutaxassislar tayyorlashda ekstensiv metod, ya'ni son jihatdan ko'p kadrlar tayyorlash birinchi o'rinda turdi. Kadrlar tayyorlash sifatini ko'tarish sohasidagi sa'y-harakatlar kutilgan natijani bermadi. Buning sabablari anchagina:

a) o'quv yurtlarining moddiy-texnik bazasi talabalarning o'sish darajasidan ancha past bo'ldi, zamonaviy texnika vositalari bilan yetarli darajada ta'minlanmadi;

b) respublika partiya va sovet organlari tomonidan oliy o'quv yurtlari uchun har bir viloyatdan talabalar qabul qilish rejasi belgilangan bo'lib, bu rejani qanday qilib bo'lsa ham bajarish majburiy edi. Bu o'z navbatida bilim saviyasi nihoyatda past bo'lgan yoshlarning ham oliy o'quv yurtlaridan o'rin olishiga olib keldi;

v) oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida fan-texnika taraqqiyoti ta'sirida o'quv rejalari va dasturlari 60–70-yillarda uch marta o'zgardi, har safar o'qitiladigan fanlar yangilari hisobiga ko'payib, oquv materiallari hajmi oshib bordi, talabalarning mustaqil o'qib o'rganishlari uchun vaqt tobora kamayib bordi. Bundan tashqari talabalarning uzoq muddatli qishloq xo'jalik ishlariga jalb etilishi oquv jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi;

g) xalq xo'jaligining mutaxassislariga bo'lgan talabi yaxshi o'rganilmadi, natijada kadrlar tayyorlashni rejalashtirishda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi, ba'zi sohalarida keragidan ortiqcha mutaxassislar tayyorlandi, boshqa sohalarida, ayniqsa texnika taraqqiyotining hal qiluvchi tarmoqlarida kadrlar tanqisligiga yo'l qo'yildi;

d) o'quv yurtlari faoliyatida tanish-bilishlik, oshna-og'aynigarchilik, poraxo'rlik kabi salbiy holatlarning tarqalishi ham kadrlar tayyorlash sifatini pasaytirdi;

Bunday holatlarda yosh mutaxassislarning bir qismi olgan bilimlarini turmush bilan bog'lay olmadilar, g'oyaviy-professional va ahloqiy jihatdan yetuklik va qat'iylik ko'rsata olmadilar, ko'zbo'yamachilik, qo'shib yozish yo'lga kirib qoldilar. Respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida keng tarqalgan salbiy holatlarning ildizi muataxassislar tayyorlashdagi nuqsonlarga ham borib taqaladi, albatta.

3-masala:

Urush yillarida tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi respublikada ilm-fanning markazi bo'lib qoldi. 1946–1990-yillarda ko'plab yangi ilmiy-tadqiqot institutlari, laboratoriyalar, ilmiy stansiyalar tashkil etildi. 80-yillarning boshlariga kelib akademiya tarkibida Qoraqalpog'iston ASSR filiali va 35 ilmiy tadqiqot muassasalari faoliyat ko'rsatdi. 38 ming ilmiy xodim, shu jumladan, 1215 fan doktori, 15664 fan nomzodi fanning turli sohalarida tadqiqot ishlari olib bordi.

Paxtachilik, sug'orish ishlariga doir kompleks tadqiqotlar olib borildi. O'zbekiston tuproqlarining klassifikatsiyasi tuzildi, u iqlimiy rivojlantirildi va kartalashtirildi. 60-yillarda akademik S.N.Rijov sug'oriladigan tuproqlarning unumdorlik darajasi haqidagi tushunchani ishlab chiqdi va sug'oriladigan tuproqlar tip sifatida belgilandi. A.N.Askomchenskiy, V.V.Pavlovskiy, R.A.Alimov va boshqalar suv to'gonlarining yangi konstruksiyasi, gorizontaal va vertikal zovurlar sistemasi, go'za o'stirishning takomillashtirish texnologiyasini ishlab chiqdilar. Askademik A.S.Sodiqov g'o'zadan ostiruvchi moddalar va boshqa preparatlar sintez qildi. H.A.Rahmatullin, U.O. Oripovlar aniq ekish maqsadida chigitni tuksizlantirishning mexanik va

aerokimyoviy usullarini ishlab chiqdilar. Seleksioner olim S.M.Mirahmedov va boshqalar paxtaning hosildor, tezpishar, tolasi sifatli yangi navlarini yaratdilar. Sholi, sabzavot va poliz ekinlarining yangi navlari yaratildi. Tut va ipak qurtining mahsuldor zotlari yaratildi.

O'zbekiston geologiyasini o'rganish, foydali qazilmalarni topish borasida katta yutuqlarga erishildi. O'zbekistonlik olimlarning yer osti yadro taraqqiyoti, rudalarning intruziyalar bilan bog'liqligi, yer osti va yuqori mantiyasini o'rganish, zilzilalarning geoximik darakchilarini aniqlash sohasidagi tadqiqotlari va xulosalari xalqaro maydonda e'tirof etildi. H.M.Abdullayev, I.X.Hamroboyev, I.M.Isomhammedov, X.N.Boymuhammedov, K.L.Boboyev, A.M.Akramxo'jayev, X.T.To'laganov, G'.M.Mavlonov va boshqa olimlar dunyo rudalipetnografik provinsiyalari klassifikatsiyasi, elementlarning geoximik klassifikatsiyasi, O'rta Osiyo litosferasining geologik-geofizik modellarini ishlab chiqdilar. Oltin, gaz va neft qazib chiqaruvchi sanoatlar, shisha, keramika, abraziv materiallar sanoati tarmoqlarini barpo etishga, aholi manzillarida yer osti suvlaridan foydalanishni yo'lga qo'yishga ko'maklashdilar.

O'zbekistonda mashina va mexanizmlar nazariyasining rivojlanishi M.T.O'rozboyev, H.A.Rahmatullin, V.Q.Qobulov, H.H.Usmonxo'jayev, G.A.Kojevnikovlar nomi bilan bog'liq. Paxta terish mashinalari unumdorligini oshirish va stabiligi nazariyasi, richagli mexanizmlarni sintez qilishning yangi ilmiy yo'nalishi ishlab chiqildi. Respublikada 1966-yilda Kibernetika instituti tashkil etilgach, akademik V.Q.Qobulov yetakchiligidagi sanoat va boshqa ishlab chiqarish korxonalarida kibernetika va hisoblash texnikasi vositalari asosida boshqarishning avtomatlashtirilgan sistemalari yaratiladi va joriy qilindi.

Akademik H.U.Usmonov rahbarligidagi kimyogarlarning ko'p yillik tadqiqotlari natijasida paxta tolasining pishib yetilish jarayoni ochib berildi, texnologik xususiyatlar paxta naviga bog'liq ekanligi aniqlandi, mashina terimining optimal muddatlari topildi. H.U.Usmonov jahonda eng yaxshi standartli paxta sellulozasini olish texnologiyasini ishlab chiqdi, g'ijimlanmaydigan gazlamalar olish usulini, bir qator polimer dorilarni yaratdi. Akademik O.S.Sodiqov va S.Yu.Yunosov yetakchiligidagi kimyogarlarning o'simlik moddalari, tabiiy birikmalar va sintetik moddalar ustida kompleks tadqiqot ishlari olib borib, 400 ta dorivor o'simliklar turini o'rgandilar, jumladan, 164 ta yangilarini aniqladilar. G'o'zadan 80 dan ortiq moddalar ajratib olindi va tekshirildi. O.S.Sodiqov bioorganik kimyo fanining vujudga kelishiga ma'lum hissa qo'shdi. Olim ixtiro qilgan limon va olma kislotalari olish texnologiyasi ko'rgazmalarda oldingi o'rnlarni egallab oltin medalga sazovor bo'ldi.

Kardiolog olimlar yurak qon-tomir kasalliklari ustida ilmiy tadqiqotlar qilib gipertoniya kasalligi, ateroskleroz, miokard infarkti, stenokardiya, revmatizm kasalliklarining respublika iqlim sharoitiga bog'liq xususiyatlarini

ochib berdilar, bu kasalliklarni davolash, oldini olish metodlarini takomillashtirdilar. O'zbekiston kardiologiya institutida yurakning ishemik kasalligi va gipertoniya kasalligining ba'zi tomonlari bo'yicha yangi ilmiy xulosalar qildilar, davolash yo'llarini ishlab chiqdilar. Nevropotologiya va psixiatriya sohasida asab sistemasining infeksiya va qon tomirlari kasalliklari atroficha o'rganildi. N.Majidov, M.N.Qoriyev, R.P.Po'latova va boshqa olimlar asab sistemasi qon tomirlari kasalliklari, miyaga qon quyilishi natijasida vujudga keladigan insult, o'tkinchi miya qon aylanishining buzilishi kabi kasalliklarning kelib chiqish sabablari, rivojlanishi, davolash va oldini olish metodlarini ishlab chiqdilar.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ham birmuncha muhim tadqiqotlar olib borildi. Arxeolog, etnograf, antropolog olimlarning izlanishlari natijasida o'zbek xalqining etnik tarkibi, etnogenezi shakllanishi tarixiga oid asarlar yaratildi. O'zbekiston qadimgi davrdan odamlar yashab kelayotgan o'lka ekanligi, ajdodlarimiz bundan 3000–2500 yillar ilgari shaharlar bunyod etgan, boy moddiy va ma'naviy madaniyatga ega bo'lgan xalq ekanligi isbotlandi. Biroq ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasidagi tadqiqot ishlari marksizm-leninizm doirasida qolib ketdi. Sotsializm g'alabasi, O'zbekistonning nokapitalistik taraqqiyot yo'li, rivojlangan sotsializm qilinganligini asoslash, millatlar va sinflarning yaqinlashuvi natijasida kishilarning yangi tarixiy birligi – sovet xalqining vujudga kelishi, burjua va revizionistik ta'limotlarni tanqid qilish kabi behuda samarasiz masalalar bilan o'ralashib qoldi.

50–80-yillarda adabiyotda roman va qissachilik janrlari rivojlandi. Urush voqealari, mehnatkashlarning front orqasidagi mehnati Oybekning "Nur qidirib", Sharof Rashidovning "Qudratli to'lqin", Shuhratning "Shinelli yillar", Said Ahmadning "Ufq", Odil Yoqubovning "Er boshiga ish tushsa", Hamid G'ulomning "Toshkentliklar" romanlarida aks ettirildi. Urushdan keyingi tiklash, tinch qurilish davri hayotini tasvirllovchi Oybekning "Oltin vodiidan shabadalar", Abdulla Qahhorning "Qo'shchinor chiroqlari" va "Sinchalak", Sh.Rashidovning "G'oliblar" va "Bo'rondan kuchli", I.Rahimning "Ixlos" kabi roman va qissalari yaratildi. Yozuvchi Parda Tursunning "O'qituvchi" romani qishloq ziyolilarining faoliyatini ochib berdi. Pirimqul Qodirovning "Uch ildiz" va "Qora ko'zlar", O.Yoqubovning "Muqaddas" va "Diyonat", Mirmuhsinning "Umid" asarlarida yosh zamondoshlarning ma'naviy qiyofasi, hayoti va mehnati o'z ifodasini topgan. Rahmat Fayziyning "Hazrati inson", O'lmas Umarbekovning "Qiyomatli qarz", O'tkir Hoshimovning "Nur borki, soya bor" romanlarida odob-ahloq, tarbiyaviy masalalar mahorat bilan bayon etiladi.

G'afur G'ulom, Zulfiya, Uyg'un, Hamid G'ulom, Turob To'la, Quddus Muhammadiy, Maqsud Shayxzoda, Sulton Akbariy, Saida Zunnunova va boshqa shoirlar o'zbek she'riyatini yangi bosqichga ko'tardilar. Habibiy, Sobir Abdulla, Chustiy, Po'lat Mo'min, Akmal Po'lat va boshqalar o'zbek qo'shiqchiligini zanmonaviy mavzular bilan boyitdilar. O'zbek she'riyatining

60-80 yillardagi taraqqiyoti Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, J.Kamol, N.Narzullayev, B.Boyqobilov, G`.Jo`rayeva, O.Hojiyeva, H.Xudoyberdiyeva, O.Matjon va boshqa ko`plab shoirlarning ijodiy kamolati bilan bog`liq holda ro`y berdi. Uyg`unning “Abu Rayhon Beruniy”, O.Yoqubovning “Ulug`bek xazinasi”, M.Shayxzodaning “Mirzo Ulug`bek” kabi tarixiy mavzudagi asarlari yaratildi.

Biroq adabiyot ham kommunistik mafkura doirasidan chiqa olmadi. Badiiy asarlar, asosan, ommaga mafkuraviy ta`sir etuvchi vosita rolini bajardi. Yozuvchi va shoirlar sinfiylikka, partiyaviylikka, marksizm-leninizm aqidalariga asoslangan holda ijod qilishga majbur bo`ldilar. Ijod erkinligining chegarasi partiya organlari va senzura tomonidan belgilanar edi. Shu boisdan badiiy asarlarda jamoatchilikni to`lqinlantirib kelayotgan haqiqiy ijtimoiy va ma`naviy muammolar o`z ifodasini topmadi.

O`zbekistonda teatr va musiqa san`ati birmuncha o`sdi. Hamza nomidagi o`zbek drama teatri jamoasi V.Shekspirning “Otello” va “Yuliy Sezar”, Uyg`unning “Navbahor”, Abdulla Qahhorning “Shohi so`zana”, N.Hikmatning “Bir sevgi afsonasi”, Rabindranat Tagorning “Gang daryosining qizi”, Uyg`un va Izzat Sultonning “Alisher Navoiy”, M.Shayxzodaning “Mirzo Ulug`bek” asarlarini sahnalashtirdi. O`zbekiston teatr jamoalari 60–70-yillarda I.Sultonning “Noma`lum kishi”, S.Azimovning “Qonli sarob”, Oybekning “Qutlug` qon”, Uyg`unning “Qotil”, A.Qahhorning “Ayajonlarim”, Said Ahmadning “Kelinlar qo`zg`oloni”, O`Umarbekovning “Shoshma quyosh” va boshqa asarlari sahnalashtirilib, tomoshabinlar olqishiga sazovor bo`ldilar. Bular jumlasiga o`zbek akademik drama teatri tomonidan sahnalashtirilgan jahon klassikasi shoh asarlari – Shekspirning “Qirol Lir”, “Hamlet” dramatik asarlarini ham kiritish mumkin. O`zbek teatrining rivojlanishiga rejissyorlardan M.Uyg`ur, Ye.Bobojonov, A.Ginzburg, T.Xo`jayevlar, aktyorlardan A. Hidoyatov, O.Xo`jayev, A.Bakirov, S.Eshonto`rayeva, Sh.Burhonov, N.Rahimov, R.Hamroyev, Z.Muhammadjonov, B.Qoriyeva, Ya.Abdullayeva, G`.A`zamov, Yo. Ahmedov, T.Oripov, T.Azizov, Q.Xo`jayev, P.Saidqosimov va boshqa san`atkorlar salmoqli hissa qo`shdilar. Xalqimiz o`zbek san`atini baland ko`targan Yu.Rajabiy, H.Nosirova, M.Turg`unboyeva, Tamaraxonim, G.Izmailova, S.Qobulova nomlarini hurmat bilan e`zozlab kelmoqda. M. Ashrafiy nomidagi O`zbek davlat konservatoriyasi va o`zbek filarmoniyasining musiqali jamoalari o`zbek va boshqa respublikalar bastakorlarining asarlarini targ`ib qildilar. Faqat T.Jalilov nomidagi O`zbek davlat orkestri repertuaridan 13400 ga yaqin asarlar o`rin oldi. “Lazgi”, “Shodlik”, “Go`zal” xoreografik ansambllari ham o`zbek va boshqa qardosh xalqlar ashula va raqslarini namoyish etdilar. “Bahor” xalq raqs ansambli, “Yalla” vokal cholg`u ansambllari jamoalarining konsertlari xalqqa manzur bo`ldi.

50–80-yillar o‘zbek kino san’atining yuksalish yillari bo‘ldi. N.G‘aniyev yaratgan “Tohir va Zuhra” (1945), “Xo‘ja Nasriddinning sarguzashtlari”, “Farg‘ona qizi” kabi kinofilmlar xalq olqishiga sazovor bo‘ldi. K.Yormatov yaratgan “Alisher Navoiy” (1947) biografik-tarixiy filmi shuhrat qozondi. 50–60-yillarda rejissyor K. Yormatovning “Ibn Sino” (1957), “Osiyo ustida bo‘ron” (1965), “Qora konsulning halokati” (1970) filmlari, rejissyor L.Fayziyevning “Ulug‘bek yulduzi” (1965) filmida o‘zbek xalqining tarixiy o‘tmishi aks ettirildi. 60–70-yillarda o‘zbek kino san’atiga yosh, talantli rejissyorlar va aktyorlar kirib keldi. Sh.Abbosov, A.Hamroyev, R.Botirov, E.Eshmuhammedov, H.Ahmarov shular jumlasidandir. Sh.Abbosovning “Mahallada duv-duv gap” (1961), “Sen yetim emassan” (1963), “Toshkent – non shahri” (1970), “Abu Rayhon Beruniy” (1974), A.Hamroyevning “Shiddat” (1971), R.Botirovning “Seni kutamiz, yigit” (1972), E.Eshmuhammedovning “Nafosat” (1967) va “Umid qushi” (1975) kabi filmlarida davr farzandlarining hayoti izlanishlari tasvirlangan. Rejissyor M.Qayumovning “Bahordan bahorgacha” (1963), “Mirzacho‘l” (1975), “Paranji”(1977) lentarlari Butunittifoq va jahon kinofestivallarida tomoshabinlarga manzur bo‘ldi va birinchi yuksak mukofotlarga sazovor bo‘ldi. 1968-yildan boshlab Toshkentda har 2 yilda bir marta “Tinchlik, sotsial taraqqiyot va xalqlar ozodligi uchun” shiori ostida Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining xalqaro festivali o‘tkazilib turildi. Bu o‘zbek kino san’atining rivojlanishiga ijobiy ta’sir etdi, albatta. Biroq kino san’ati ham mafkuraviy Zug‘um ostida bo‘ldi, kommunistik mafkura, marksizm-leninizm g‘oyalarini kinofilmlar orqali tashviq qilish ustun o‘rinni egalladi.

Bu yillarda tasviriy san’at ham rivojlandi. Ch.Ahmarov va O‘.Tansiqboyevlar devoriy rasmlar, mozaika va manzara janri bo‘yicha, V.Ye.Kaydalov va M.Nabiyevlar portret janri bo‘yicha muhim asarlar yaratdilar. Rassomlar, haykaltaroshlar va arxitektorlar birlashib yirik monumental binolarni, maydonlarni ta’mirlash, rassomlik va haykaltaroshlik asarlari bilan bezatish an’anaga aylandi. Poytaxtning yirik jamoat binolari M.Usmonov rahbarligida ganch o‘ymakorligi, Q.Haydarov va O.Fayullayev rahbarligida yog‘och o‘ymakorligi bilan bezatildi.

O‘zbekistonda qadimdan sirk san’ati rivojlanib kelmoqda. 1976-yilda Toshkentda zamonaviy sirk binosining qurilib foydalanishga topshirilishi sirk san’atining yanada rivojlanishiga qulay imkoniyat yaratdi. O‘zbek sirk ustalari Toshkenboyevlar, Zaripovlar, Xo‘jayevlar, Madaliyevlar va masxaraboz-qiziqchi Akrom Yusupov va boshqalarning chiqishlari, dasturlari nafaqat O‘zbekistonda, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham muvaffaqiyatli namoyish qilindi va tomoshabinlarga manzur bo‘ldi.

Shunday qilib, respublika madaniy-ma’naviy hayotida 1946–1990-yillarda muayyan yutuqlarga erishildi. Xalq maorifi, oliy va o‘rta maxsus ta’lim tarmog‘i ancha rivojlandi, aholining umumiy savodxonlik darajasi

o'sdi, mutaxassislar, ijodiy ziyolilar safi sezilarli darajada kengaydi. Fan, adabiyot va san'at rivojlandi. Ilmiy, badiiy va musiqa asarlari yaratildi, ma'naviy hayotda iste'dodli yoshlar o'rin ola boshladi. Biroq ma'naviy hayotda muammolar ham to'planib bordi, ziddiyatlar yanada kuchaydi. Umuminsoniy qadriyatlar va har bir xalqning milliy xususiyatlariga sinfiylik, partiyaviylik tamoyili asosida yondoshadigan KPSSning madaniy siyosati ma'naviy hayotni inqirozga duchor etdi. Ma'naviy madaniyatni kommunistik mafkuralashtirish, ma'naviy hayotni ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan boshqarish madaniy hayotga zarar yetkazdi, uni tanazzulga uchratdi. O'zbek xalqi nafaqat o'z mulkiy qadriyatlari, an'analari va tilidan, shuningdek, umuminsoniy qadriyatlardan ham tobora begonalashtirib borildi.

4-masala:

Xalqimizning otashqalb farzandi Sharof Rashidov atoqli davlat va jamoat arbobi, iste'dodli adib sifatida Vatanimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan. Samarqand Davlat universitetini tamomlagandan so'ng fashizmga qarshi Ikkinchi jahon urushi frontlarida qatnashib keldi. Rashidov yozuvchi sifatida xalq e'tiborini qozondi. 1949-1950 yillarda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi boshqaruvining raisi bo'lib ishladi. O'zining "Bo'rondan kuchli", "Qudratli to'lqin", "G'oliblar" romanlari bilan yozuvchilar qatoridan munosib o'rin oldi.

50-yillardan boshlab Sh.Rashidov faoliyatida yanada mas'uliyatli davr boshlandi. U 1950-yilda O'zbekiston Oliy Kengashi Rayosatining raisi etib saylandi. 1959-yildan e'tiboran to umrining oxirigacha ya'ni 1983-yilgacha respublikaning birinchi rahbari sifatida O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasini boshqardi. Sh.Rashidov faoliyatiga nazar solar ekanmiz, avvalombor, o'sha davrning o'ta murakkabligini, ziddiyatligini inobatga olish lozim bo'ladi. "Bu murakkab shaxs, bir tarafdin, milliy manfaatlarni o'ylashga, ikkinchi tarafdin, Markazdan kelgan, tub manfaatlarga zid buyruqlarni hayotga tadbiiq etishga majbur bo'lganini unutmasligimiz zarur. Uning umri sandon bilan bolg'a o'rtasiga qo'yilgan edi, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi", degan edi yurtboshimiz I.Karimov. Eng og'ir sharoitlarda ham Sh.Rashidov xalqiga farzandlik burchini ado etdi. Markazdan kelgan buyruqlarni yumshatishga, Markaziy hokimiyatdan yurt obodonligi, farovonligi uchun butun choralar bilan foydalanishga harakat etardi. O'zbekistonda 60-80-yillarda bunyod etilgan ko'plab sanoat korxonalari, yirik inshootlar Sh.Rashidov nomi bilan bog'liqdir. Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Yozyovon, Surxon-Sherobod cho'llarining o'lashtirilishida uning xizmatlari katta. Kechagi cho'lu biyobonlar bog'rog'larga aylantirildi, yuz minglab yurtdoshlarimiz u yerlarda o'zlarining rizq-ro'zlarini topdilar. Sh.Rashidov rahbarligi davrida O'zbekistonda Navoiy, Zarafshon, Uchquduq, Yangiyer va Guliston kabi yirik shaharlar, o'nlab boshqa shahar va tumanlar barpo etildi.

Sh.Rashidovning davlat va jamoat arbobi sifatida o'zbek xalqini dunyoga tanitishdagi xizmatlari beqiyosdir. Jahonda "Toshkent ruhi" sifatida 1966-yilda vujudga kelgan mashhur tushuncha Sh.Rashidov nomi bilan bog'liqdir. Bu Toshkentda tuzilgan xalqaro harakatdir. Sh.Rashidov Osiyo va Afrika yozuvchilari hamkorligi harakatining, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari xalqaro kinofestivalining, Hindiston va Pokiston o'rtasida tinchlik sulhi imzolanishining tashabbuskoridir. U o'zbek nomini ulug'lash uchun eng yuksak fazilatlarini namoyon qilishga jonini fido etgan insondir. Shu tufayli ham bu hurmatli inson xalqimiz yuragidan munosib joy olgan va uning mehriga sazovor bo'lgan edi.

Biroq Sh.Rashidov vafot etgach, uning xotirasi oyoq osti qilindi va "Sharof Rashidovchilik" atamasi o'ylab topildi. Haqiqat egilsa egiladiki, sinmaydi. O'zbekiston xalqi Sharof Rashidov o'zining munosib farzandi ekanini isbotlab oldi. Haqiqatning ro'yobga chiqishida xalqimizning yana bir sodiq va zabardast farzandi Islom Karimovning xizmatlari katta bo'ldi. Prezidentimiz I.Karimovning mardligi, jasorati, g'ayrat-shijoati Markazdagi siyosiy qimorbozlar bilan oramizdan chiqqan munofiqlar, mansabparastlar to'qib chiqargan nayranglardan ustunlik qildi. Sh. Rashidovning nomi oqlandi va shu bilan birga o'zbek xalqining izzat-nafsi, milliy g'ururi ham himoya qilib qolindi. Haqiqat va adolatning tiklanishi xalqimizning yuksak ma'naviy qudrati, kuchi bor ekanligini dunyoga yana bir bor namoyish etdi. Sharof Rashidovning qutlug' nomi Vatanimiz tarixidan munosib o'rin egalladi, avlodlar tomonidan hurmat va g'urur bilan tilga olinadigan tarixiy xotira bo'lib qoldi.

Nazorat uchun savollar:

1. 50–80-yillarda xalq ta'limi sohasida qanday islohotlar o'tkazildi?
2. Ta'lim islohotlarining natijalari qanday bo'ldi?
3. 50–80-yillarda qanday o'quv yurtlari ochildi?
4. Mutaxassis kadrlar sifati nima sababdan past edi?
5. 50–80-yillarda ijod qilgan olimlardan kimlarni bilasiz?
6. 50–80-yillarda ijod etgan yozuvchilarni, ularning asarlarini bilasizmi?
7. Teatrlarda kimlarning qaysi asarlari sahnalashtirilgan?
8. Qanday kinofilmlar yaratilgan?
9. Sharof Rashidov hayoti va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

Mavzu: "Qayta qurish" siyosati va uning barbod bo'lishi.

O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritish tomon yo'l tutishi.

Reja:

- 1) "Qayta qurish" siyosati va uning barbod bo'lishi.
- 2) O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti.
- 3) O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritish tomon yo'l tutishi.

Adabiyotlar:

1. «O'zbekistonning yangi tarixi», 2-kitob, T."Sharq". 2000, 624-659 betlar.
2. Usmonov Q, Sodiqov M «O'zbekiston tarixi» (1917–1991-yy.). T."Sharq"2003, 230-246 betlar.

1-masala:

XX-asrning 70–80-yillarida SSSRda iqtisodiyotning rivojlanish sur'ati tobora pasayib, sarf-xarajatlar ortib bordi. Mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy, oziq-ovqat, agrar, energetika, ekologiya va boshqa sohalaridagi dasturlar samara bermadi, iqtisodiy ziddiyatlarni chuqurlashturib yubordi.

Iqtisodiyot ekstensiv yo'lda tobora ko'p qo'shimcha mehnat va moddiy resurslarni ishlab chiqarishga jalb etish yo'lida deysinayotgan edi. Mamlakat katta tabiiy resurslarga ega bo'lsada, xo'jaliklar uning yetishmovchiligiga duch keldi. Ko'pgina mamlakatlar fan-texnika inqilobi tufayli xalq turmushida jiddiy ijobiy burilishlarga erishgan bir paytda SSSR bu jarayondan chetda, orqada qolib ketdi. Ishlab chiqarish texnologiyasi eskirgan, mahsulotlarning sifati past, ular sotilmasdan omborlarda to'planib qolayotgan edi. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, iqtisodiyotda partiyaviy rahbarlik va uning mafkuralashtirilishi iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidagi urinishlarni yo'qqa chiqarar edi. Ijtimoiy ehtiyojlarga mablag' ajratishda qoldiq tamoyili va taqsimotda tekischilik hukmron edi. Boqimandalik, tayyorga ayyorlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, chayqovchilik, poraxo'rlik kabi yaramas illatlar jamiyatni kemirmoqda edi. Buyruqbozlik – boshqaruv usuli, sansalorlik, qog'ozbozlik, majlisbozlik iqtisodiyotning o'z qonunlari va vositalari asosida rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda edi. Odamlar mulkdan begonalashtirilgan, shu tufayli loqayd, sust, beparvo edilar, huquq va qonuniylik puturdan ketgan edi. Xo'jalikni boshqarishda 200 mingtacha turli buyruqlar, qonunsimon hujjatlar hukmron bo'lib, ular xo'jalik xodimlarining har bir qadamini nazorat qilib, tashabbuskorlikni bo'g'ar edi. Oddiy korxonadan tortib tumangacha, viloyatdan tortib respublikagacha, respublikadan Markazgacha haqiqiy ahvolni bo'yab ko'rsatish, barcha darajadagi rahbarlarni maqtash, ular nomiga hamdu sanolar o'qish rasm bo'lib qolgan edi. Oqibatda dunyoda eng kuchli ikki davlatdan biri, deb hisoblanib kelingan SSSRda inqirozli holat shakllanib yetilgandi.

KPSS Markaziy Qo'mitasining 1985-yil aprelida bo'lgan plenumi noxush tendensiyalar yig'ilib, SSSR tanglik vaziyatiga tushib qolganligini ilk bor e'tirof etdi. Mazkur plenum janmiyatni "qayta qurish" orqali iqtisodiyotni ko'tarish, xalqning turmushini yaxshilash siyosatini belgiladi. 1985–1986-yillarda Markazdagi rahbariyat tomonidan jiddiy o'zgarishlar qilish zarurligi anglandi. Biroq ahvolning nihoyatda murakkabligi hali to'la idrok etilmagan edi. Markazdagi rahbarlar hamon sotsializm "afzalliklari"dan foydalanib jamiyatni "qayta qurish"ga, sotsializmni yaxshilashga umid bog'lar edi. 1987-

yildagi mavjud siyosiy tuzumni va iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlikni saqlab qolgan holda xo'jalik mexanizmini isloh qilish yo'lidagi urinish ham samara bermadi. Iqtisodiy islohotlar tez orada qotib qolgan ijtimoiy-siyosiy sistemaga urilib barbod bo'ldi.

80-yillarning oxirlarida siyosiy sistemani isloh qilishga, birinchi navbatda KPSS ning siyosiy va mafkuraviy hukmronligini cheklashga, davlat va xo'jalik organlarini Kompartiya hukmronligidan chiqarishga, xalq deputatlari sovetining to'la hokimiyatini ta'minlashga urinish bo'ldi. Ammo, bu sa'y-harakatlar ham behuda ketdi. To'g'ri, jamiyatni demokratlashtirish, oshkoralik, turli xil fikrlar birlashtirishga imkon berish tomon ijobiy qadamlar qo'yildi. Matbuotda, radio va televideniya turli xil fikr-mulohazalar erkin aytiladigan bo'ldi.

“Qayta qurish” siyosati davrida iqtisodiyotda juda kuchli buzilishlar ro'y berdi. Markaz “qayta qurish”ning ilmiy va nazariy jihatdan puxta va aniq-ravshan dasturini ishlab chiqolmadi. Iqtisodiy siyosat puxta o'ylab ko'rilmagan sinov va eksperimentlarga asoslangan edi. Mamlakat imkoniyatlarini hisobga olmasdan xalq xo'jaligining barcha sohalarini bir vaqtning o'zida rivojlantirishdan iborat noto'g'ri yo'l tutildi.

Sovet rahbariyati mamlakatni tanglikdan, inqirozdan chiqarish uchun ma'muriy-buyruqbozlik tizimini, hamma resurslarni markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlash yo'lidan tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish kerakligini o'z vaqtida payqamadi, buni juda kech tushundi. 1990-yilga kelganda bozor iqtisodiyotiga o'tish zaruriyati anglandi, dasturlar tuzildi, qarorlar qabul qilindi. Biroq, vaqt ham boy berilgan edi. Iqtisodiyot batamom barbod bo'lgan, moliyaviy va narx-navo tizimi izdan chiqqan, boshqaruv mexanizmi falaj bo'lib qolgan edi. SSSR ich-ichidan zil ketib, tanazzulga, parokandalikka yuz tutgan edi.

2-masala:

O'zbekistonliklar jamiyatni qayta qurish, islohotlar yo'lini katta umid bilan kutib oldilar. Jamiyatni yangilashdan najot kutayotgan edilar. Biroq tez orada aholining hafsalasi pir bo'ldi. O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot yanada murakkablashib bordi. Bu o'z xalqining or-nomusi, qadr-qimmatini himoya qilishga qodir bo'lmagan, siyosiy irodasi bo'sh kishilarning respublika rahbariyatiga kelib qolishi bilan bog'liq edi. Ularning o'jizligi orqasida respublika partiya va davlat rahbarlik lavozimlariga Markaz tomonidan koplak kadrlar yuborildi. “Kadrlar to'dasi” deb nom olgan 400 ga yaqin kelgindilar O'zbekistonni o'z bilganlaricha boshqara boshladilar. O'zbekiston Kompartiyasi va O'zbekiston Ministrlar Kengashi amalda ular tomonidan boshqarildi. Birinchi lavozimga o'tirgan mahalliy kadrlar ularning qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoldilar. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasida Moskva vakillari – Mogilnichenko, Bessarabov, Ponomaryovlar uya qurib olgan edilar. O'sha yillarda tez-tez bo'lib turadigan plenumlarda yig'ilishlar O'zbekistonda doimiy ishlash uchun yuborilgan “kadrlar

to‘dasi”ning boshliqlari – Anishchev, Ogaryok, Satin va ularning hamtovoqlari nazorati ostiga olingan edi. O‘zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi I.Usmonxo‘jayev ham ular oldida ojizu harakatsiz edi. O‘zKP MQda “pinhona kabinet” tashkil topdi, ushbu “kabinet” kuch ishlatish, tuhmatlar uyushtirish yo‘li bilan xodimlarni badnom qilish, respublikaga mutlaqo aloqasi bo‘lmagan avantyuristik qarorlarni tiqishtirish bilan shug‘ullandi. Qo‘g‘irchoqqa aylantirilgan mahalliy rahbarlar “kadrlar to‘dasi” tomonidan tayyorlangan qarorlarga imzo chekishardi, xolos. Sovet rejimining ko‘zbo‘yamachilik, “ulug” millatchilik, shovinistik siyosati va uni amalga oshiruvchilar oldida bu qo‘g‘irchoq rahbarlarning oqizligi, itoatkorligi xalqqa qimmatga tushdi.

O‘zbekistonda “o‘zbeklar ishi”, “paxta ishi” deb atalgan jinoiy ishlar to‘qib chiqarildi. Moskvadan yuborilgan Gdlyan va Ivanov guruhi O‘zbekistonning boshiga tushgan kulfat bo‘ldi. Guruh a‘zolari hech kim bilan hisoblashib o‘tirmay odamlarni qamash bilan shug‘ullandilar. Oddiy dehqondan tortib O‘zKP MQ kotiblari va hukumat a‘zolarigacha bo‘lgan xodimlarni qamash uchun birovlardan zo‘rlab yozdirib olingan bir parcha qog‘ozning o‘zi kifoya edi. O‘zbekistonda qonunchilik buzildi, o‘zboshimchalik va qatag‘onchilikning yangi davri avj oldi. Ming-minglab iqtidorli, rahbarlik mahoratini puxta egallagan rahbar kadrlar, mirishkor paxtakorlar, ter to‘kib mehnat qilgan halol kishilar qamoqqa olindi. Hibsga olingan respublika partiya va davlat organlarining rahbarlari esa Moskva qamoqxonalariga tashlandi. Tergov xodimlari 30-yillarda ishlatilgan yaramas usullardan foydalanib, hibsga olinganlarni qiynab, boshqalar ustidan to‘qilgan aybnomalarni ularning qo‘li bilan qaytadan yozdirib olardi va “aybnoma” tobora ko‘p begunoh odamlarni qamashga asos bo‘lib xizmat qilardi.

Butun SSSRda bo‘lganidek, O‘zbekistonda ham kamchiliklar, qo‘shib yozishlar, poraxo‘rlik illatlari va boshqa jinoyatchiliklar bor edi, albatta. Lekin bu illatlarni o‘zbek xalqi emas, balki sovet hokimiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi keltirib chiqargan edi.

O‘zbekiston fuqarolari o‘z haq-huquqlarini himoya qilishni so‘rab tuman, viloyat va respublika partiya va sovet organlariga murojaat qildilar. Yuz minglab fuqarolar O‘z KP MQga, mahalliy hokimiyat organlariga o‘z haq-huquqlarining, qonuniy manfaatlarining buzilganligini shikoyat qilib koridorma-koridor, eshikma-eshik turtinib yurdilar. Norozilik ayniqsa xotin-qizlar orasida ko‘paydi. 1986-1987 yillarda respublikada 270 nafar ayol o‘zini-o‘zi yondirib yubordi. Bu holat ularning sha‘ni qadr-qimmatining toptalishi, haq-huquqlarining buzilishiga nisbatan songgi norozilik ifodasi edi.

Xalqning juda boy tarixi va madaniyatini, o‘lkaning o‘ziga xos noyob xususiyatlarini bilmagan va bilishni istamagan kelgindilar, ularga laganabardorlik qilgan ayrim mahalliy amaldorlar xalqning urf-odatlarini, an‘analarini oyoq osti qildi. Xalqimizning boy madaniyati va ma‘naviy qadriyatlari kamsitildi. Ona tilimizning qo‘llanish doirasi sun‘iy tarzda

yanada cheklab qo'yildi. Hatto milliy libos kiyib yurish ham qoralandi. Milliy an'analar bo'yicha to'y qilgan yoki vafot etgan qarindosh-urug'larni milliy, diniy qadriyatlar asosida dafn qilganlar tanqid ostiga olindi, shafqatsiz jabzoland. Bunday vaziyat xalqni ranjitdi, hafsalasini pir qildi, siyosiy loqaydlikni kuchaytirdi. Ko'plab olimlar, yozuvchilar va boshqa ijodiy xodimlar mislsiz aziyat chekdilar. Ularning ko'pchiligi mahalliychilikda, milliy cheklanganlikda, xurofot-bid'atga berilganlikda, sinfiy va partiyaviy tamoyillardan og'ishlikda, o'tmishni, xonlar va amirlar hayotini bo'rttirib ko'rsatishda ayblandilar. Respublika matbuoti xalq turmushiga doir masalalarni, noxush holatlarni, xalq dardi, orzu-armonlarini oshkoralik bilan yoritib boshladi, xalqning o'zligini anglashga ko'maklashdi.

Siyosiy va mafkuraviy sug'umlarga qaramasdan ijtimoiy ong o'zgara boshladi. O'tmish va hozirgi zamon muammolari to'g'risida munozaralar, turli qarashlar, nuqtai nazarlar bildiriladigan bo'lib bordi. Jamoatchilik paxta yakkahokimligini tugatish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, ekologik holatni sog'lomlashtirish kabi masalalarni ko'tara boshladi. Norasmiy guruhlar va tashkilotlar paydo bo'la boshladi. Bularning norasmiy deyilishiga sabab, hali mamlakatda tashkilotlarni ro'yxatga olish va ularga qonuniy maqom berishga asos bo'ladigan qonun, huquqiy hujjatlar yo'q edi. Norasmiy harakat asta-sekin siyosiy tusga kira boshla di. 1989-yilda tashkil topgan "Birlik" xalq harakati respublikadagi dastlabki norasmiy harakat edi. Shuningdek, "O'zbekiston erkin yoshlar ittifoqi", xotin-qizlarning "To'maris" nomli tashkiloti, rusiyzabon ziyolilarning "Intersoyuz" deb atalgan harakati tuzildi. Bu harakatlar dastlabki paytlarda xalqning ma'naviy qadriyatlarini tiklash, Orol fojeasining oldini olish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usulidan voz kechish kabi dolzarb masalalarni ko'tardilar, biroq, bu harakatlar g'oyaviy, siyosiy, tashkiliy jihatdan yetarli darajada uyusha olmadi. "Birlik" xalq harakati rahbarlari mamlakat manfaatlari dan kelib chiqadigan dasturlar ishlab chiqish va aniq maqsadlarni amalga oshirish yo'lida siyosiy kurash olib borish o'rniga namoyishlar va mitinglar uyushtirish, ko'cha va maydonlarga to'plangan olomonda ehtirolarni avj oldirish bilan shug'ullandi. Oqibatda "Birlik" bo'linib ketdi.

1990-yil boshlarida "Birlik" harakati faollarining Muhammad Solih boshliq bir guruhi siyosiy partiya tuzishga kirishdilar. 1990-yil 30-aprelda "Erk" demokratik partiyasining ta'sis qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoy "Erk"partiyasi tuzilganligi haqida qaror qabul qildi, partiyaning dasturi va nizomi qabul qilindi. Biroq "Erk" partiyasi rahbarlari jamiyatni yangilash uchun bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o'tish zaruriyatini, qanday islohotlar o'tkazish kerakligini va uning mazmun-mohiyatini, odamlar ongi va psixologiyasini o'zgartirish lozimligini, buning uchun mashaqqatli o'tish davrini bosib o'tish lozimligini anglab, tushunib yetolmadilar.

Iqtisodiyot tobora tanglik holatiga tushib bordi. 1985-yilda iqtisodiy rivojlanishning negizi sifatida qabul qilingan jadallashtirish konsepsiyasi asossiz ekanligi ma'lum bo'lib qoldi. Respublikada sanoat korxonalarini, qurilish va transport sohalarini, ko'pgina kolxoz va sovxozlarni xo'jalik hisobiga yoki jamoa pudratiga o'tkazish hech qanday samara bermadi. 1987-yilda iqtisodiy tuzilmalarni qayta qurish, xo'jalikni boshqarish va xo'jalik mexanizmini isloh qilish, ma'muriy rahbarlikdan iqtisodiy rahbarlikka o'tish yuzasidan ko'rilgan tadbirlar ham natija bermadi. Ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan ishlaydigan vazirliklar va idoralar iqtisodiy islohotlarni yo'qqa chiqarish, iqtisodiyot taraqqiyotiga to'g'anoq bo'lib qolaverdi. Respublikaning tog'-kon, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, kimyo sanoatiga qarashli korxonalar Ittifoq vazirliklari va idoralariga tobe bo'lib qolaverdi. Ijtimoiy va iqtisodiy ko'rsatkichlarni avvalgidek Markaz belgilab berardi, aholining ijtimoiy ahvoli nochor edi. Maktab va maorif ishlarini isloh qilish va o'rta maxsus ta'limni qayta qurish borasidagi sa'y-harakatlar ham behuda ketdi. Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida ham mutaxassislar tayyorlash sifati pasayib ketgan edi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida muammolar toplanib bordi, ularni ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan hal qilishga urinishlar hech qanday natija bermadi. Xalq orasida pinhona o'sib borayotgan ishonchsizlik, loqaydlik kayfiyatlari asta-sekin yuzaga chiqa boshladi. Ruxsat etilmagan mitinglar, namoyishlar o'tkazish hollari, hatto noxush voqealar ham sodir bo'la boshladi.

1989-yilning may-iyun oylarida Farg'onada fojeali voqealar sodir bo'ldi. 45 yil muqaddam Stalin bedodligi natijasida o'z yeridan badarg'a qilingan mesxeti turklarini o'zbek xalqi o'z bag'riga olgan, ularga mehribonlik qilgan edi. Tub yerli aholi bilan mesxeti turklari qardoshlik aloqalarini bog'lab, o'n yillar davomida inoqlashib yashadilar. Biroq, 1989-yil 20-mayda Quvasoyda tub yerli aholi bilan mesxeti turklari guruhlar o'rtasida mushtlashish sodir bo'ldi. Respublika siyosiy rahbariyatining voqeani to'g'ri baholay olmaganligi hamda tezkorlik bilan zarur choralarni ko'rmaganligi oqibatida vaziyat murakkablashdi va etnik mojaroga aylanib, qon to'kilishiga olib keldi. 3-iyun kuni kechqurun Toshloq posyolkasida, song Marg'ilon shahrining mesxeti turklari zich yashaydigan qasabasida ur-yiqit, uylarga o't qo'yish, qotillik, tahqirlash, talonchilik, vaxshiylklar sodir bo'ldi. Keyingi kunlarda beboshlik harakatlari Farg'ona shahri, uning atrofidagi qishloqlarga tarqaldi. Olomon tomonidan sanoat korxonalariga, temir yo'l stansiyasiga, aloqa uzeliga, militsiya binosiga hujum qilindi. Boshboshdoqlik partiya va sovetlarga qarshi tus olib bordi. Ana shunday favqulodda vaziyatda respublikada hukumat komissiyasi tuzldi. Farg'onada 4-iyun kuni favqulodda holat e'lon qilindi. Shoshilinch ravishda SSSR ichki ishlar vazirligi ichki qoshinlarining 13 ming kishilik bo'linmasi keltirildi. Janjal 7-iyun kuni yana takrorlandi va tez orada Qo'qon shahriga, Rishton, O'zbekiston tumanlariga tarqaldi. 8-iyunda Qo'qonda aholining tinch

namoyishi SSSR ichki ishlar vazirligi qo'shinlari tomonidan o'qqa turuldi, 50 dan ortiq kishi halok bo'ldi, 200 dan ortig'i yarador qilindi. Ommaviy tus olgan tartibsizlik, ur-yiqitlar natijasida jami 103 kishi halok bo'ldi, 1011 kishi jarohatlandi va mayib bo'ldi. SSSR ichki ishlar vazirligi qo'shinlarining 137 harbiy xizmatchisi, 110 militsiya xodimi yarador bo'ldi. Militsiya xodimlaridan biri vafot etdi. 757 uy, 27 davlat binosi, 275 avtotransport vositasi yondirildi va talon-taroj qilindi. Voqealarning keng miqoyosda fojeali tus olganligi sababli sovet va ma'muriy organlar mesxeti turklarini Farg'onadagi harbiy qism poligonidagi lagerga hamda Tojikistonning Leninobod viloyati Asht tumanidagi Novgarzon posyolkasiga shoshilinch ko'chirishni tashkil etdilar, ular qurolli askarlar tomonidan qo'riqlandi, oziq-ovqatlar bilan ta'minlandi va tibbiy xizmat yo'lga qo'yildi. Minglab odamlarni bunday lagerlarda uzoq saqlab bo'lmas edi. Shuning uchun 16282 kishi Farg'ona viloyatidan Rossiyaning Smolensk, Orlovsk, Kursk, Belgorod va Voronej viloyatlariga ko'chirib olib borib joylashtirildi.

Xo'sh, Farg'ona fojeasining sabablari nimada edi? Uni harakatga keltirgan kuchlar kimlar edi? O'z KP MQning 1989-yil 23-iyunda bo'lgan XIV plenumida Farg'ona fojeasi bilan bog'liq masalalarni o'rganish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya axboroti 29-iyulda bo'lgan XV plenumda ma'qullandi. Farg'ona viloyati, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarining, huquqni himoya qilish organlarining tashkilotchilik, siyosiy ishidagi jiddiy xatolar fojeali voqealarga sabab bo'ldi. Ular viloyatdagi keskin ijtimoiy, siyosiy vaziyatning kuchayish xavfiga yetarli baho bermadilar, millatlararo adovatni keltirib chiqarishga uringan ekstremistlarga, poraga sotilganlarga o'z vaqtida zarba bermadilar. Farg'ona viloyatida o'n yillar davomida ijtimoiy-iqtisodiy keskinlik ortib bordi. Ana shunday keskinlikdan, respublikada ijtimoiy-siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarishdan manfaatdor siyosiy kuchlar, ekstremistlar foydalandilar. Ular allaqachon ishlab chiqilgan, puxta tayyorgarlik ko'rilgan reja asosida ig'vogarona harakat qildilar, olomonga oldindan tayyorlangan varaqalarni tarqatdilar. Farg'onada sodir bo'lgan ig'vogarlik Tbilisi, Tog'li Qorabog', Bokuda tashkil etilgan ig'vogarliklardan biri edi. Keyinchalik Bo'ka, Parkent, O'sh, Andijonda ham shunday urinishlar bo'ldi. Yovuz kuchlar harakatlari bostirildi, ig'vogarlar o'z maqsadlariga erisha olmadilar. O'zbekistonning yangi rahbariyati tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida keskinlik bartaraf qilindi.

3-masala:

1989-yil 23-iyunda bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining XIV plenumida Islom Abdug'aniyevich Karimov O'z KP MQning birinchi kotibi etib saylandi. I.A.Karimov boshliq O'zbekistonning yangi rahbariyati tomonidan o'zbek xalqining milliy o'zligini anglashi kuchayib borayotganligiga e'tibor qaratildi. Xalqning shon-shuhrati, qadr-qimmatini himoya qilish, milliy mustaqillikka erishish tomon yo'l tutildi. Farg'ona, Bo'ka, Parkent voqealari oshkora muhokama qilindi va ularning asl

sabablari ochib tashlandi. Bu voqealar o'zbek xalqining irodasi bilan sodir bo'lmaganligi, xalqimiz hech qachon boshqa xalqlarga nisbatan dushmanlik kayfiyatida harakat qilmaganligi qadimiy va hozirgi tariximizdan olingan misollar bilan isbotlab berildi.

Respublikada kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalash masalalarida milliy manfaatlar ustuvorligi ta'minlandi. Markazdan yuborilgan "kadrlar to'dasi" o'z mavqeini yo'qotdi. Anishchev, Ogaryok, Satin va boshqa "kazo-kazolar" respublikadan chiqarib yuborildi. Mahalliy kadrlar rahbarlik lavozimlariga ko'tarildi. Kadrlar siyosatidagi ijobiy o'zgarish shundan iborat bo'ldiki, endi O'zbekistonda partiya, sovet, davlat, huquqni himoya qilish organlarining boshliqlarini Moskva orqali hal qilish, Moskva belgilagan xodimlarni ko'tarish amaliyotiga chek qo'yildi, bu masalalarni hal qilishni respublika rahbariyati o'z qo'liga oldi. Bu vaziyat ni teran anglagan yangi rahbarning jasorati bo'lib, juda katta siyosiy ahamiyatga ega bo'ldi, ya'ni siyosiy mutelikdan qutulish tomon tashlangan birinchi qadam bo'ldi.

O'zbekistonda adolatni tiklash chora-tadbirlari ko'rildi, to'qib chiqarilgan "o'zbeklar ishi", "paxta ishi"ning tamomila sharmandasi chiqdi. Bu bilan bog'liq ishlar qaytadan ko'rib chiqilib, aybsiz qamalgan o'n minglab kishilar oqlandi, o'z oilasiga qaytarildi, adolat tiklandi.

Respublika jamoatchiligi tomonidan allaqachon o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi ko'tarilgan edi. O'zbekistonning sobiq rahbariyati bu masalaga avvallari millatchilik, mahalliychilik deb qarardi. Keyinchilik o'zbek va rus tillarini teng mavqega ko'tarishga urinildi, shu yo'sinda ikki tillilik haqidagi qonun loyihasini o'tkazishga harakat qilindi. Respublikaning yangi rahbari jamoatchilik fikrini inobatga oldi, masalani bosiqlik bilan hal qilish yo'lini tanladi. O'zbekiston SSR Oliy Kengashining 1989-yil 21-oktabrda bo'lgan XI-sessiyasida "O'zbekiston SSRning davlat tili haqida" Qonun qabul qilindi. Qonunda O'zbekistonning davlat tili o'zbek tilidir, o'zbek tili respublikaning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida to'liq amal qiladi, deb belgilab qo'yildi. 1990-yil 19-fevralda "O'zbekiston SSRning davlat tili haqida"gi qonunni amalga oshirish davlat dasturi qabul qilindi. Qonun va davlat dasturiga binoan mehnat jamoalari. Oliy o'quv yurtlari, korxonalar va davlat muassasalarida ish yuritish rus tilidan o'zbek tiliga o'tkazila boshlandi. Bu qonunning qabul qilinishi va uning amalga oshirila boshlanishi respublika ijtimoiy hayotida katta tarixiy voqea bo'lib, mustaqillik sari tashlangan yana bir muhim qadam bo'ldi.

1990-yil 18-fevralda O'zbekiston SSR Oliy Kengashiga saylov bo'ldi. Bu saylovlarning yangiligi shundan iborat bo'ldiki, 500 saylov okrugining 326 tasida muqobil nomzodlar ko'rsatildi, deputatlik mandatiga bir nechtdan nomzodlar da'vogarlik qildi. Oldingi saylovlarda barcha nomzodlar birinchi turdayoq deyarli 100 foiz ovoz bilan saylangan bo'lsalar, bu safar birinchi

turda 368 nomzod zarur ovozlarni to'play oldi. Qolgan 132 okrugda qayta saylov bo'lib o'tdi.

1990-yil 24-31 mart kunlari Toshkentda o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston SSR Oliy Kengashining I-sessiyasi bo'lib o'tdi. 24-mart kuni sessiya Moskvaning tazyiqiga qaramasdan, respublikalar orasida birinchi bolib "O'zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta'sis etish to'g'risida" qonun qabul qildi. 1990-yil 24-mart kuni Oliy Kengashda yashirin ovoz berish yo'li bilan Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston Prezidenti etib saylandi.

Ana shu sessiyada I.A.Karimov nutq so'zlab, O'zbekistonning siyosiy mustaqilligini, o'zini-o'zi idora qilishga va o'zini-o'zi pul bilan ta'minlashni o'zining asosiy vazifam deb bilaman, deb ta'kidladi. Hali SSSR va Markaziy hokimiyat mavjud bo'lgan sharoitda O'zbekistonda o'z Prezidentining saylanishi muhim voqea, mamlakatimiz mustaqilligiga erishish sari tashlangan yana bir dadil qadam bo'ldi.

Respublika Oliy Kengashining II-sessiyasi 1990-yil 20-iyun kuni O'zbekiston SSR Mustaqilligi to'g'risida Deklaratsiya qabul qildi. Deklaratsiyada har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq normalariga, umumbashariy qadriyatlarga va demokratiya tamoyillariga asoslanib, O'zbekiston SSRning Davlat suverenitetini e'lon qildi. Mustaqillik Deklaratsiyasi 12 moddadan iborat bo'lib, quyidagilar bayon etilgan:

O'zbekiston SSR Davlat suvereniteti O'zbekiston SSR demokratik davlatining o'z hududida barcha tarkibiy qismlarida va barcha tashqi munosabatlarda tanho hokimligidir;

O'zbekiston SSR davlat hududi chegarasi daxlsiz va bu hudud xalqning muhokamasiga qo'yilmay turib o'zgartirilishi mumkin emas;

SSSR Oliy Kengashi qabul qiladigan qarorlar O'zbekiston SSR Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston SSR Oliy Kengashi tomonidan tasdiqlangandan keyingina O'zbekiston hududida kuchga kiradi;

O'zbekiston SSR davlat hokimiyati vakolatiga O'zbekiston SSR ichki va tashqi siyosatiga tegishli barcha masalalar kiradi va hokazo.

O'zbekiston mustaqilligi to'g'risidagi Deklaratsiya muhim tarixiy hujjat bo'lib, mamlakatimizning o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritish yo'lida yana bir muhim qadam bo'ldi.

O'zbekiston siyosiy mustaqilligini qo'lga kiritishga tomon tutilgan yo'l iqtisodiy mustaqillik masalasi bilan qo'shib olib borildi. O'zbekiston rahbariyati xalq xo'jaligini bozor iqtisodiyotiga o'tkazish yo'lini mustaqil belgilashga kirishdi. "O'zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini shakllantirish konsepsiyasi" ishlab chiqildi. Konsepsiyada O'zbekiston xalq xo'jaligini sog'lomlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari belgilab berildi. Mazkur masala yuzasidan hukumat dasturi 1990-yil oktabr oyida O'zbekiston SSR Oliy Kengashining IV-sessiyasida muhokama qilindi va ma'qullandi. Sessiya respublika hukumatiga "O'zbekiston SSR mulkiga egalik qilish, uni

tasarruf etish, taqsimlash undan foydalanish masalalari yuzasidan respublikaning suveren huquqlarini amalga oshirishning samarali amal qiluvchi mexanizmini yaratish bo'yicha asoslangan takliflar tayyorlashni topshirdi".

Shunday qilib, 80-yillar oxiri va 90-yillar boshida O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida sodir bo'lgan muhim voqealar davlat mustaqilligini qo'lga kiritish tomon dadillik bilan amaliy qadamlar tashlanganligini yaqqol ko'rsatadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Qanday sabablar SSSRni inqirozli vaziyatga olib keldi?
2. "Qayta qurish" siyosati deganda nimani tushunasiz?
3. Nima uchun "qayta qurish" siyosati barbod bo'ldi?
4. "Paxta ishi" nima, uning oqibatlarini bilasizmi?
5. "Kadrlar to'dasi" deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekistonda qachon norasmiy taskilot va harakatlar vujudga keldi, nima uchun ular xalq orasida tayanch va ishonchga ega bo'la olmadilar?
7. Farg'ona fojeasi nima sababdan sodir bo'ldi, uning oqibatlarini bilasizmi?
8. O'zbekiston Prezidenti lavozimi qachon ta'sis etildi?
9. I.Karimov qachon va qaysi vakolatli organ tomonidan O'zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi?
10. Mustaqillik Deklaratsiyasi qachon qabul qilindi?
11. O'zbek tiliga davlat tili maqomini berish to'g'risidagi Qonun qachon qabul qilindi?

USLUBIY TAVSIYALAR

Tarix darslarida qo'llash mumkin bo'lgan ba'zi treninglar haqida ma'lumot:

“Blits-uyin” texnologiyasi

Ushbu texnologiya talabalarni harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma-xil fikrlardan, ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan. Ushbu texnologiya davomida talabalar o'zlarining mustaqil fikrlarini boshqalarga o'tkaza oladilar, chunki bu texnologiya shunga to'liq sharoit yaratib beradi.

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi:

1-bosqich.

- o'qituvchi dars mashg'ulotining strukturasi haqida, mashg'ulotning bir necha bosqichda o'tkazilishi haqida talabalarga ma'lumot beradi. Har bir bosqichdagi vazifani bajarilishiga aniq vaqt berilishi, talabalar esa berilgan vaqtdan unumli foydalanishlari kerakligi haqida ularni ogohlantiradi;
- o'qituvchi hamma talabalarga alohida-alohida tarqatma material beradi va talabalardan uni sinchiklab o'rganishlarini so'raydi;
- o'qituvchi tarqatma material mazmuni va bajariladigan vazifani tushuntiradi, ya'ni tarqatma materialda berilgan harakatlarni ketma-ketligini to'g'ri belgilash kerakligi, belgini esa qog'ozdagi alohida ajratilgan bo'limga raqamlar bilan qo'yish kerakligini tushuntiradi;
- qo'yilgan vazifa avval yakka tartibda bajarilishini aytadi;

2-bosqich.

- o'qituvchi berilgan vazifani har bir tinglovchi tomonidan yakka tartibda bajarilishini kuzatadi, talabalarda qiyinchilik tug'lsa yordam beradi yoki qaytadan tushuntiradi;
- har bir talaba tarqatma materialdagi “YAKKA BAHO” bo'limiga shu erda berilgan harakatlardan o'zining shaxsiy fikri asosida mantiqiy ketma-ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi, ya'ni berilgan harakatlardan uning fikricha qaysi biri birinchi bo'lishi, qaysi esa ikkinchi bo'lishini va hakoza. Bu vaz. Bu vazifani bajarish uchun o'qituvchi taxminan 10 daqiqa vaqt ajratadi.

3-bosqich.

- o'qituvchi talabalardan 3 kishidan iborat kichik guruhlar tuzishlarini so'raydi. Guruhlar talabalarning hohishlariga qarab yoki raqamlar bo'yicha tashkil etilishi mumkin.
- kichik guruhlardagi talabalarning har biri o'z qog'ozidagi yakka baho bo'limida belgilangan harakatlar ketma-ketligi bilan br-birlarini tanishtiradilar. Keyin 3 kishida 3 xil bo'lgan ketma-ketlikni birgalashib, bir-birlari bilan tortishib, bahslashib, bir-birlariga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishontirib, kelishgan holda bir qarorga kelib, o'zlariga tarqatilgan qog'ozdagi "GURUH BAHOSI" BO'LIMIGA raqamlar bilan belgilab chiqadilar.
- o'qituvchi kichik guruhlardagi tortishuvlarda ishtirok etmaydi, faqat kichik guruhlar va har bir talaba faoliyatini kuzatadi. Bu vazifani bajarish uchun 20 daqiqa vaqt beriladi.

4-bosqich.

- Barcha kichik guruhlar o'z ishlarini tugatgach, o'qituvchi harakatlar ketma-ketligi bo'yicha to'g'ri javobni e'lon qiladi, ya'ni talabalardan ularga tarqatilgan qog'ozlardan "TO'G'RI JAVOB" bo'limini topishni va unga o'qituvchi tomonidan aytilgan harakatlar ketma-ketligining raqamlarini yozishni so'raydi.

5-bosqich.

- O'qituvchi "TO'G'RI JAVOB" bo'limida berilgan raqamlardan "YAKKA BAHO" bo'limida berilgan raqamlarni (yoki aksincha), kattadan kichikni ayirgan holda "YAKKA XATO" bo'limiga chiqqan farqni yozishni so'raydi. "YAKKA BAHO" bo'limidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab qoshib chiqib, umumiy natijani hisoblashlari kerakligi uqtiradi.

6-bosqich.

- Xuddi shu tartibda "TO'G'RI JAVOB" va "GURUH BAHOSI" o'rtasidagi farq kattadan-kichikni ayirish orqali bajariladi, chiqarilgan farqlar soni "GURUH XATOSI" bo'limiga yozilib, yuqoridan pastga qarab qo'shiladi va umumiy son kelib chiqadi.

7-bosqich.

- o'qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo'yicha tushuncha beradi, ularni alohida-alohida sharhlab beradi.

Ushbu texnologiya oraliq va yakuniy nazoratlarda qo'llanilsa yaxshi natija beradi deb o'ylaymiz.

Texnologiyada baholash tartibi quydagicha:

Talabalarining javoblari o'qituvchi tomonidan berilgan "TO'G'RI JAVOB"ning yarmidan ko'piga to'g'ri kelsa, demak "qoniqarli", 75% to'g'ri kelsa "yaxshi", 100% to'g'ri kelgan bo'lsa "a'lo" deb belgilash mumkin.

Blits-o'yin (Namuna)

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Guruh ishidan chetlashish	Harakatlar mazmuni
		8				Katta farg'ona kanalining qurilishi
		6				"Hujum" harakati
		5				2-bosqich er-suv islohatlari
		4				O'zbekistonSSRning tashkil etilishi
		1				Sho'roi Islomiya partiyasining tuzilishi
		7				Jamoalashtirish siyosati
		3				O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish
		9				Germaniyaning SSSRga hujumi
		11				O'zbekistonda Prezidentlik lavozimining ta'sis etilishi
		12				Shanxay forumi
		13				AQSHning Avg'onistonga qo'shin kiritishi
		2				Ittifoq shartnomasining imzolanishi
		10				"Qayta qurish" siyosatining e'lon qilinishi

FSMU texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs-munozaralar o'tkazishda yoki o'quv mashg'uloti yakunida, shuningdek, o'quv rejasi asosida biror bo'lim o'rganib bo'lingach qo'llanilishi mumkin. Chunki bu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga,

shu bilan birga o'quvchi-talabalarni o'quv jarayonida egallagan bilimlarini tahlil etishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda talabalarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

Ushbu texnologiya talabalarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

Texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi:

1-bosqich.

- O'qituvchi talabalar bilan birga bahs mavzusini yoki muhokama etilishi kerak bo'lgan muamoni, yoki o'rganilgan bo'limni belgilab oladi (masalan "Ikkinchi jahon urushi" mavzusidan "Ikkinchi jahon urushini oldini olsa bo'larmidi?" degan bahsli savol tanlanadi);
- O'qituvchi o'quv mashg'ulotida avval har bir tinglovchi yakka tartibda ishlashi, keyin esa kichik guruhlarda ish olib borilishi va nihoyat dasr oxirida jamoa bo'lib ishlanishi haqida talabalarga ma'lumot beradi;
- mashg'ulot davomida har bir talaba o'z fikrini erkin holda to'liq bayon etishi mumkin ekanligi eslatib o'tiladi;

2-bosqich.

Har bir talabaga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan qog'ozlar tarqatiladi:

F-fikringizni bayon eting.

S-fikringiz bayoniga sabab ko'rsating.

M-ko'rsatgan sababingizni isbotlab, misol (dalil) keltiring.

U-fikringizni umumlashtiring

Har bir talaba yakka tartibda tarqatilgan qog'ozdagi FSMUning to'rt bosqichini o'z fikrlarini yozma bayon etgan holda to'ldiradi.

3-bosqich.

- Talabalar o'ziga berilgan qog'ozlarni to'ldirib bo'lgach, o'qituvchi ularni kichik guruhlariga bo'linishlarini iltimos qiladi yoki o'zi turli guruhlariga bo'lish usullaridan foydalangan holda talabalarni kichik guruhlariga bo'lib yuboradi;
- o'qituvchi har bir guruhga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan katta formatdagi qog'ozlarni tarqatadi;
- o'qituvchi kichik guruhlariga har birlari yozgan, qog'ozlardagi fikr va dalillarini katta formatdagi qog'ozga umumlashtirgan holda to'rt bosqich bo'yicha yozishlarini taklif etadi;

4-bosqich.

- kichik guruhlarda har bir tinglovchi o'zi yozgan to'rt bosqichdagi fikrlari bilan guruh a'zolarini tanishtirib o'tadi. guruh a'zolarining barcha fikrlari o'rganilgach, kichik guruh a'zolari ularni umumlashtirishga kirishadi;
- guruh a'zolari FSMUning to'rt bosqichini har biri bo'yicha fikrlarini umumlashtirib, uni himoya qilishga tayyorgarlik ko'radilar;
- fikrlarni umumlashtirish vaqtida har bir talaba o'z fikrini himoya etishi, isbotlashi mumkin;

5-bosqich.

- kichik guruhlar umumlashtirilgan fikrlarini himoya qiladilar: guruhdan biror vakil har bir bosqichni alohida o'qiydi (iloji boricha izoh bermasdan). Ba'zi bo'limlarni isbotlashi, ya'ni guruhning nima uchun shunday fikrga kelganini aytib o'tishi mumkin;

6-bosqich.

- o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasaydi, fikrlarga o'z munosabatini bildiradi;

“Bumerang” texnologiyasi

Mazkur texnologiya bir mashg'ulot davomida o'quv materialini chuqur va yaxlit holatda o'rganish, ijodiy tushunib etish, ma'lumotni erkin egallashga yo'naltirilgan. U turli mazmun va harakterga (muammoli, munozarali, turli mazmunli) ega bo'lgan mavzularni o'rganishga yaroqli bo'lib, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamrab oladi hamda bir mashg'ulot davomida har bir ishtirokchining turli torshiriqlarni bajarishi, navbat bilan o'quvchi yoki o'qituvchi rolida bo'lishi, kerakli ballni to'plashiga imkoniyat beradi.

“Bumerang” texnologiyasi tanqidiy fikrlash shakllantiradi, xotirani, g'oyalarni, fikrlarni, dalillarni yozma va og'zaki shakllarda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ta'lim bilan bir qatorda mazkur metod tarbiyaviy harakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi:

- jamoa bilan ishlash mahorati;
- muomalalilik;
- xushfe'llik;
- ko'nikuvchanlik;
- o'zgalar fikriga hurmat;
- faollik;
- rahbarlik sifatlarini shakllantirish;
- ishga ijodiy yondoshish;

- o'z faoliyatining samarali bo'lishiga qiziqish;
- o'zini xolis baholash;

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi:

1-bosqich.

- trening to'g'ridan-to'g'ri talabalarni 4-5 kishidan iborat kichik guruhlariga bo'lishdan boshlanadi;
- o'qituvchi har bir guruh va uning har bir a'zosiga mustaqil o'rganish, fikrlash va yodda saqlab qolish uchun alohida-alohida aniq yozma tarqatma material beradi (tarqatma material). Tarqatma materialning soni guruhlar va talabalar soniga bog'liq. Agar to'rtta kichik guruh bo'lsa, u holda umumiy mavzu 4 ta kichik matnlarga bo'linib, har bir guruhga beriladi;
- faoliyat samarali bo'lishi uchun guruhlariga berilgan matndan har bir tinglovchida bo'ladi. Shunday qilib, 4 ta guruh umumiy mavzu asosida 4 xil matnga ega, har bir talaba esa o'z guruhiga tushgan matnga ega bo'ladi.

2-bosqich.

- guruhlariga berilgan matnni guruh a'zolari yakka tartibda alohida o'rganishlari, matnni eslab qolishlari, keyin esa kerak bo'lsa boshqalarga yoki o'qituvchiga gapirib berishlari, iloji boricha matnni o'zlashtirib olishlari kerakligini o'qituvchi uqtiradi va tayyorgarlik uchun matnni katta-kichikligiga qarab 10-15 daqiqa vaqt beradi. O'zi esa Guruh va tinglovchilarni ish faoliyatini kuzatadi.

3-bosqich.

- o'qituvchi oldindan tayyorlab qo'yilgan raqamlar yozilgan kichik qog'ozlar bilan har bir guruh yoniga kelib guruh a'zolaridan ushbu qog'ozlardan bittadan raqam tortib olishlarini so'raydi (qog'ozlar soni guruhdagi tinglovchilar soniga bog'liq, masalan, guruhda 5 kishi bo'lsa, qog'ozdagi raqamlar 1,2,3,4,5 etib tayyorlanadi, agar 4 kishi bo'lsa 1 dan 4 gacha va hok.). Guruhlardagi barcha talabalar raqamlar yozilgan qog'ozdan olishlari kerak. Hichta guruh bo'lsa, shuncha guruh a'zolari soniga qarab raqamlar yozilgan qog'ozlar tayyorlanadi.

4-bosqich.

- raqamlar bo'yicha yangi guruhlar tuzilganda har bir yangi guruhda avvalgi guruhlardan bittadan vakillar o'z-o'zidan to'planib qoladi, ya'ni 4 ta guruhda 4 xil matn o'rganilgan bo'lsa, bu yangi guruhda

har bittasidan bittadan vakil to'planadi, umumiy mavzu bo'yicha 4 tinglovchi va 4 xil matn to'planadi.

5-bosqich.

- yangi tuzilgan guruhning har bir a'zosi endi o'ziga ikkita vazifa, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi vazifasini oladi hamda quydagicha faoliyat ko'rsatadi:
- 1.O'qituvchi (o'rgatuvchi) sifatida, o'zi avval o'rgangan materialni gapirib beradi, tushuntiradi, o'zi mustaqil o'rgangan materialning asosiy joylariga barchani diqqatini jalb qiladi, guruhning boshqa a'zolarining tushunish va o'zlashtirish qobiliyatlarini tekshiradi;
- 2.O'quvchi sifatida, guruh a'zolarini navbatma-navbat so'zlab, tushuntirayotgan, gapirayotgan matnlarini eshitadi, tahlil qiladi, fikrlaydi va yodda saqlab qolishga harakat qiladi.
- 3.O'qituvchi esa ularga faqat o'z matnlarini yodda so'zlab berishlari kerakligini uqtiradi va bunga taxminan 20 daqiqa vaqt beradi (matnning hajmiga va umumiy mavzuning qiyin, osonligiga qarab vaqt ajratiladi). Bu bosqichda mashg'lot boshlanishida tarqatilgan barcha material talabalar tomonidan o'zlashtirilgan hisoblanadi;

6-bosqich.

- guruhdagilar bir-birlariga o'z matnlarini gapirib berib, barchalari bir-birlarining matnlarini o'rganib olishgach, o'qituvchi o'rganilgan material guruh a'zolari tomonidan qanchalik o'zlashtirib olinganini tekshirib ko'rish uchun har bir guruh a'zosi bir-birlariga o'z matnlaridan kelib chiqqan holda savollar berishlari mumkinligini tushuntiradi. Shunday qilib, guruhdagi ichki nazorat savol-javob orqali o'tkaziladi. Bu esa guruhdagi talabalarni bir-birlariga so'zlab bergan ma'lumotlarini boshqalar tomonidan o'zlashtirilganlik darajasini aniqlashga, mustahkamlashga yordam beradi.

7-bosqich.

- o'qituvchi barcha tinglovchilarni yana qaytadan avvalgi joylariga qaytishlarini so'raydi, ya'ni hamma mashg'ulotning boshlanishida qaysi guruhda bo'lgan bo'lsa o'sha guruhga qaytadi.

8-bosqich

- o'qituvchi auditoriyadagi talabalarining barchasi hammaga tarqatilgan yozma materiallar bilan tanish ekanliklari, ular haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lganliklarini hisobga olgan holda auditoriyadagi har bir o'quvchi-talabadan mavzuning hohlagan qismini so'rashi mumkinligini aytadi.

9-bosqich.

- talabalarga tarqatilgan barcha materiallarni ular tomonidan qay darajada o'zlashtirilganligi darajasini aniqlash maqsadida o'qituvchi yoki maxsus guruh tomonidan berilgan nazorat savolariga javoblarni reyting ballari orqali baholanishi tushuntiriladi, masalan, savollarga berilgan javoblar – agar to'liq javob bo'lsa 5 ball, qo'shimcha qilinsa 4 ball, o'tirgan joydan luqma tashlansa 3 ball, javob berilmasa 2 ball qo'yilishi belgilanadi.
- guruh a'zolarining javoblarini yuqorida ko'rsatilgan tartibda baholash, ballarni qo'yib borish, umumlashtirish uchun har bir guruh o'zlarining orasidan bir kishini “hisobchi” etib tayinlashi mumkin (“hisobchi” ham savol-javoblar muloqotida ishtirok etadi)

10-bosqich.

- Ushbu bosqichda o'qituvchi tarqatma materiallar asosida tuzilgan savollar (5-6 ta) bilan talabalarga murojaat qiladi.
- Belgilangan savolarga javob berish tugagach, o'qituvchi doskaga guruhlar tomonidan to'plangan ballarni yozadi va mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi.

11-bosqich.

- O'qituvchi har bir guruhni o'z yozma matnlarining mazmunidan kelib chiqqan holda bittadan savol tayyorlashlari kerakligini aytadi va ularga 5-7 daqiqa vaqt beriladi.

12-bosqich.

- Bu bosqichda guruhlar bir-birlariga savollar beradilar, guruhlardagi “hisobchilar” esa guruh a'zolarining javoblarini yuqorida belgilangan tartibda baholab boradilar. Javoblar to'g'ri bo'lsa savol bergan guruh javobni to'ldirmaydi.
- o'qituvchi guruh a'zolarining to'plagan ballarini yana bir marotaba doskaga yozadi va to'plangan ballarning umumiy sonini aniqlaydi. To'plagan umumiy ballarni guruh a'zolariga teng bo'ladi.

Izoh: agar ballarni teng bo'lishda guruh ichida norozilik bo'lsa, bunday holatda muammoni hal etish guruhning o'ziga yuklatiladi. Guruhning echimi to'g'ri hisoblanadi yoki o'qituvchi o'z fikrini bildirishi mumkin, chunki u dars jarayonida talabalarning javoblari, faol yoki passivliklarini kuzatib borgan.

14-bosqich.

- Har bir talabaga ballar qo'yilgach (har bir o'quvchi baholangach), o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasaydi. Talabalarning faoliyatiga baho

beradi, berilgan javoblarga o'z fikrini bildiradi va quydagi savollar bilan ularga murojaat qiladi:

- 1.bugungi mashg'ulot davomida nimalarni bilib oldingiz?
- 2.nimalarga o'rgandingiz?
- 3.nimalar sizlar uchun yangilik bo'ldi?
- 4.yana nimalarni bilishni istar edingiz?

15-bosqich

O'qituvchi talabalarning javoblarini diqqat bilan tinglab, ularga minnatdorchilik bildiradi va darsni yakunlaydi.

Aqliy hujum metodi

Aqliy hujum guruhlararo ishlarda qo'llaniladigan, ko'plab g'oyalarni ishlab chiqish mumkin bo'lgan metoddir. Bu haqiqatdan ham talabalarni o'quv jarayonida faol ishtirok etishlari, turli g'oyalarni bayon qilish chog'ida boshqalarni ham qizg'in ishga yo'llashlari, ilhom bilan ishlariga imkon beruvchi va unga rag'batlantiruvchi metod hisoblanadi. Bu metod faollashtirishning muhim usuliki, unda tanho ishlash mumkin emas, birgina g'oya guruhning barcha ishtirokchilarini bir xilda o'ziga tortib oladi.

Aqliy hujum turli tarzda, masalan, qandaydir muammoli mavzuni (aytaylik, Kashmir muamosi) muhokama qilish uchun qo'llanilishi mumkin.

Asosiy qoidalar quydagilar:

1. O'rta tashlanayotgan barcha qoidalar bir-biriga nisbatan muhimlikda tengdir.
2. G'oyalarga nisbatan tanqidning mavjud emasligi
3. G'oyani taqdim etayotgan paytda so'zlovchining gapini bo'lmaslik.
4. So'zlovchiga nisbatan baholovchi komponentning mavjud emasligi.

Metodni ikki usulda ishlatish mumkin:

Birinchi usul

1. guruhning barcha ishtirokchilariga bir mavzu va bir savol qo'yiladi.
2. o'qituvchi dars jarayonida tashabbusni shunday tarzda o'z qo'lga oladi: u auditoriyadagi barcha talabalarga savol beradi va qandaydir maxsus mavzuga daxldor barcha mumkin bo'lgan fikrlarni aytishini so'raydi.
3. barcha, hatto axmoqona g'oyalarni ham aytishga ruxsat beriladi. Aytilayotgan fikrlar ichida birgina asosiy mavzu saqlanib qolishi shart.
4. talabalarning fikrlari sharhlanmaydi, tanqid qilinmaydi, baholanmaydi.

5. asosiy fikrlarni o'qituvchi doskaga yozib oladi, agar kompyuter va multimedia proyektori bo'lsa ekranda ko'rsatadi.
6. aqliy hujum tugagach barcha g'oyalar to'planishi, guruhlarga ajratilishi yoki kategoriyalarga bo'linishi mumkin.

Ikkinchi usul

1. barcha mavzu va savollar umumiy yo'nalishi saqlangan holda katta guruh tarkibidagi guruhchalarga taqdim etiladi.
2. o'qituvchi umumiy mavzu bo'yicha bir necha, balki 4-6 ta savol tayyorlashi mumkin.
3. katta guruh kichik guruhchalarga ajratiladi va har bir guruhchaga aqliy hujum o'tkazish uchun alohida savol beriladi.
4. har bir guruhcha aqliy hujum mahsulini yozib olish uchun bittadan kishi ajratadi, keyinchalik jarayon tugashi bilan uni guruhning barcha a'zolariga taqdim etadi.
5. go'yalar har bir guruhcha tomonidan katta sahifaga yozib olinishi mumkin. Shunday sahifa – plakatning yuqorisiga tayyorlangan savollar yozib qo'yiladi. Sahifa – plakat jarayonning oxirida har bir hohlovchi nima yozilgan va jamlanganligini ko'rishi uchun osib qo'yiladi.
6. aqliy hujumning bu usuli vaqtning qisqaligida bir muammoning bir necha jihati ishlab chiqilishi zarur bo'lgan joyda ayniqsa foydalidir.
7. o'qituvchi rahbar-yordamchi sifatida harakat qiladi va bir guruhdan ikkinchi guruhga aqliy hujum amalga oshirilayotgan paytda o'tib turadi.

Muhim g'oyalar aqliy hujum paytida ishlab chiqilgan bo'lishi va muhokama etilgan bo'lishi kerak.

Ko'pincha muhim g'oyalarni belgilash va ular ichidan eng yaxshilarini tanlab olish chog'ida auditoriyaga yordam berish ehtiyoji tez-tez yuzaga kelib turadi.

Yakuniy xulosaga kelish, ayniqsa, qiyin. Bu tabiiy, chunki har bir ishtirokchi “mening g'oyam eng yaxshi” deydi albatta. Bunday holatlarda quydagi metod yordam beradi:

Tanlash va hisobga olish tizimi uchun besh modda

- ✓ har bir kishiga turli yo'l bilan foydalanish mumkin bo'lgan 5 modda ajratiladi, lekin talabalar 5 moddani o'zlarining shaxsiy g'oyalarga bog'lashlari mumkin emas, 5 moddaning barchasini ixtiyoriy bir taxminga berishi yoki boshqa taxminlarga 3 va 2 nisbatda taqsimlashi mumkin. Agar talabalar istasalar har bir g'oyaga alohida modda

ajratishlari mumkin. Ular besh moddaning barchasidan foydalanishlari zarur.

- ✓ moddalar yig'iladi va ko'p son to'plagan aniq g'oya g'olib chiqadi.
- ✓ munozarali holatlarni ovoz berish yo'li bilan hal etish mumkin.
- ✓ har bir ishtirokchi tomonidan sahifaga ishlab chiqilgan va qayd etilgan muhim fikrlar yig'iladi, endi guruh sahifasi shaklida qaytadan ta'riflanadi. Buning eng oson yo'li guruhchalarda ishtirokchilarning barcha g'oyalari qayd etilgan uzun sahifa tayyorlashdir, g'oya takrorlansa uning yoniga belgi qo'yish zarur.
- ✓ e'tibor bersangiz, dastlab, barcha 10 g'oyadan eng yuqori to'plangan ballga ko'zingiz tushadi, shundan so'ng pashayish tartibida qolgan umumiy ballar o'rin oladi.
- ✓ agar siz 10 g'oyadan iborat sahifani yakunlay olmasangiz, 5 moddadan iborat hisoblash tizimidan foydalanishingiz mumkin.

“Skarabey” texnologiyasi

“Skarabey” interaktiv texnologiya bo'lib, u talabalarda fikriy bog'liqlik, mantiq, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda o'z fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. Mazkur texnologiya talabalarga mustaqil ravishda bilimning sifati va saviyasini xolis baholash, o'rganilayotgan mavzu haqidagi tushuncha va tasavvurlarni aniqlash imkonini beradi. U ayni paytda, turli g'oyalarni ifodalash hamda ular orasidagi bog'liqliklarni aniqlashga imkon yaratadi.

“Skarabey” texnologiyasi har tomonlama bo'lib, undan o'quv jarayonining turli bosqichlarida foydalanish mumkin:

- boshida – o'quv faoliyatini rag'batlantirish sifatida (aqliy hujum)
- mavzuni o'rganish jarayonida – uning mohiyati va mazmunini belgilash, ular orasidagi asosiy qismlar, tushunchalar, aloqalar harakterini aniqlash, mavzuni yanada chuqurroq o'rganish, yangi jihatlarini ko'rsatish
- oxirida – olingan bilimlarni mustahkamlash va yakunlash maqsadida

“Skarabey” texnologiyasi talabalar tomonidan ososn qabul qilinadi, chunki u faoliyatning fikrlash, bilish xususiyatlari inobatga olingan holda ishlab chiqilgan. U talabalar tajribasidan foydalanishni ko'zda tutadi, reflektiv kuzatishlarni amalga oshiradi, faol ijodiy izlash va fikriy tajriba o'tkazish imkoniyatlariga ega.

“Veer” texnologiyasi

Bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo harakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan.

Texnologiyaning mohiyati shudan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha biryo'la axborot beriladi. Ayni paytda ularning har biri alohida nuqtalardan muhokama etiladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzalligi va kamchiliklari, foydali yoki zararli tomonlari belgilanadi.

Bu interaktiv texnologiya tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi.

“Veer” texnologiyasi umumiy mavzuning ayrim tarmoqlarini muhokama qiluvchi kichik guruhlarining, har bir qatnashuvchining, guruhning faol ishlashiga qaratilgan.

“Veer” texnologiyasi dars jarayonining turli bosqichlarida qo'llanilishi mumkin:

- boshida – talabaraning o'z bilimlarini erkin faollashtirishlari uchun;
- mavzuni o'rganish jarayonida: uning asoslarini chuqur fahmlash va anglab etish uchun;
- yakunlash bosqichida: olingan bilimlarni tartibga solish uchun;

BAHOLASH SHAKLLARI

Ta'lim oluvchilarning amaliy mahorati oldindan belgilangan aniq **Mezonlar asosida** baholash shakli yordamida baholanadi, Me'yorga asoslangan baholash shakli amaliy mahoratni baholash uchun to'g'ri kelmaydi, sababi, har bir ta'lim oluvchi mustaqil ravishda aniq bir amaliy topshiriqni ishlab chiqarish standartlariga, aniq mezonlarga muvofiq holda bajara olishi talab qilinadi. Bunda qiyosiy baho qo'yish mumkin emas.

Bundan tashqari amaliy mahoratni baholash obyektiv va subyektiv baholashlarga bo'linadi. Obyektiv baholashda ikkita mezon qo'llaniladi:

«Ha» yoki «Yo'q» («O'tdi» yoki «O'tmadi»). Masalan, «50-80 yillarda O'zbekistonda ta'lim sohasida islohatlar o'tkazildimi yoki yo'qmi?», «ELEktroshema ishlayaptimi yoki ishlamayaptimi?». Besh ballik tizimda natija ijobiy bo'lsa «5», salbiy bo'lsa «2» baho qo'yiladi. Subyektiv baholashda sinov natijasi (biron bir mahsulot tayyorlash yoki faoliyatni amalga oshirish) qay darajada bajarilganligiga qarab, «5», «4», «3», «2» baholar qo'yiladi

BAHOLASH (NAZORAT) TURLARI

Amaliy mahoratni baholash 2 turga bo'linadi:

- Shakllantiruvchi(joriy va oraliq)
- Yakuniy

Shakllantiruvchi baholashning o'zi ham ikkiga bo'linadi: joriy va oraliq baholash. Joriy baholash ishlab chiqarish ta'limi jarayonida amalga oshirilib,

ta'lim oluvchilarda muayyan mutaxassislik bo'yicha boshlang'ich ko'nikmalar qay darajada shakllanayotganligi nazorat qilinadi hamda qaytar aloqalar ta'minlanadi. Bunda ta'lim oluvchilar oddiy Mehnat o'Perasiyalarini bajarish orqali baholanadilar. Oraliq baholashda ta'lim oluvchilarga bir nechta mehnat operasiyalarini o'z ichiga olgan kompLeks ishni bajarish topshiriladi va ishlab chiqarish ta'limi ustasi natijaga qarab, aniq mezonlar asosida ularni baholaydi.

Yakuniy baholash kurs yakunida, ta'lim oluvchilar real ishlab chiqarish sharoitida ishlab chiqarish amaliyotidan o'tganlaridan so'ng amalga oshiriladi. Buning uchun maxsus imtihon komissiyasi tuzilib, unga ishlab chiqarishdan muayyan kasb yo'nalishi bo'yicha mutaxassislar jalb etiladilar. Yakuniy baholash natijalari diplomda qayd etiladi.

Ta'lim oluvchilarning **xulq-atvorlarini** baholash ham shakllantiruvchi hamda yakuniy baholashlarni o'z ichiga olib, buning uchun alohida baholash mezonlari ishlab chiqiladi.

BAHOLASH USULLARI

Amaliy mahoratni baholash usullari

- ☐ Amaliy topshiriq
- ☐ Modellastirish
- ☐ Vazifa
- ☐ Loyiha

Xulq-atvorni baholash usullari

- ☐ Amaliy topshiriq
- ☐ Modellastirish
- ☐ Intervyu
- ☐ Hisobot tayyorlash

Amaliy topshiriq — amaliy mahoratni baholashning asosiy usullaridan biri xisoblanib, ta'lim oluvchiga ma'lum bir mehnat topshirig'ini bajarish bo'yicha amaliy vazifa beriladi. Amaliyot ustasi ta'lim oluvchining faoliyatini kuzatib, oldindan ishlab chiqqan Mezonlar asosida baxolaydi. Amaliy topshiriq maxsulli va maxsulsiz bo'lishi mumkin. Ya'ni topshiriq biron bir maxsulot tayyorlash bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin, yoki biron bir jarayondan iborat bo'lishi, masalan, Mehnat xavfsizligi qoidalariga rioya qilish bo'yicha ham bo'lishi mumkin. Ikkinchi holatda hyech qanday maxsulot ishlab chiqilmaydi, lekin faoliyat amalga oshiriladi. Lekin ko'p hollarda ikkala faoliyat ham uyg'unlashgan bo'ladi.

Amaliy topshiriq orqali ta'lim oluvchilarning xulq — atvorini ham baxolash mumkin, masalan sotuvchilik, ofisiantlik, Mehmonxona xizmati bo'yicha amaliy topshiriqlarni bajarish.

Modellashtirish - real hayotda va jamiyatda yuz Berayotgan hodisa va jarayonlarni ixchamlashtirilgan va soddalashtirilgan ko'rinishini (modelini) sinfxonada yaratish va ularda o'quvchilarni shaxsan qatnashishi va faoliyat ko'rsatishini ko'zda tutadi. Bunda rolli va ishbop o'yinlardan foydalanib ta'lim oluvchilarning ma'lum bir mutaxassislik bo'yicha amaliy mahoratlari hamda xulq—atvorlari baxolanadi. Masalan, maxsus o'quv Restoranida ofisiantlik mahoratini namoyish etish, maxsus ofisda kotibalik faoliyatini namoyish etish kabilar.

Modellashshirishga: rolli o'yin, ishbop o'yin, taqlid qilish, hayotiy vaziyat kabilar kiradi.

Loyiha(tadqiqot) - Loyixa shunday bir topshiriq yoki tadqiqotki, unda vaqt nisbatan erkinroq bo'ladi. Ta'lim oluvchilar muayyan kasb yo'nalishi bo'yicha ma'lum bir mavzu ustida amaliy tadqiqotlarni olib boradilar. Loyihalar quyidagi xususiyatlarga ega:

- nisbatan keng qamrovli va boshqa topshiriqlarga nisbatan erkin mavzuli bo'ladi;

- alohida shaxs yoki bir gurux tomonidan amalga oshirilishi mumkin;

- yaqindan nazorat qilishdan mustasno xolda bajariladigan vazifalar odatda asosiy qismni tashkil etadi;

- ta'lim Beruvchining ko'rsatmalarini ko'p talab etmaydi. Barcha loyihalar quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Loyihani rejalashtirish

2. Tadqiqot strategiyalarini ishlab chiqish

3. Tadqiqot olib borish

4. Natijalarni taxlil qilish

5. Xulosalar bo'yicha xisobot Berish

Loyiha yordamida ta'lim oluvchilarning amaliy layoqatlari bilan birga ularning ijodiy qobiliyatlari, tashabbuskorligi, jamoada ishlash, muammolarni yechish kabi individual(xulq - atvor) malakalarini ham baxolash mumkin.

Hisobot tayyorlash

Hisobot yozish baholashning har qanday turiga taalluqli bo'lib, bunda ta'lim oluvchilar mavjud vaziyat bo'yicha o'zlarining namoyishlari, yutuqlari, tajribalari, munosabatlari va ichki his — tuyg'ulariga aloqador bo'lgan barcha Kerakli dalillarni jamlaydilar. Bu baxolash metodi yordamida ta'lim oluvchilarning axborot to'plash, umumlashtirish, o'z fikrini bayon

qila olish, muammolarni qo'ya bilish, xulosa chiqarish kabi malakalarini baholash mumkin.

Intervyu

Intervyu ta'lim oluvchilardan to'g'ridan — to'g'ri ma'lumotlarni olishning eng qadimiy va eng mashxur usullaridan biridir. Intervyu o'z navbatida ikki tomonlama bo'lishi mumkin: ta'lim oluvchilar suxbat olib boruvchi shaxsni so'roqqa tutishlari uchun ularga imkoniyat yaratadi. Jarayonga asoslangan ko'nikmalar haqida dalillar yig'ish uchun keng qo'llaniladi.

Baholash usullari qanday tanlanadi?

Ta'lim oluvchilarning amaliy maxorati va xulq — atvorini baholash usullari baxolash maqsadlaridan Kelib chiqqan holda tanlanadi. Avvalo ta'lim oluvchining qanday maxoratini baxolash, yoki xulq — atvorining qaysi tomonlarini baxolash belgilab olinishi lozim. Masalan, ta'lim oluvchining muayyan bir Mexnat o'Perasiyasi bo'yicha amaliy ko'nikmasini baholamoqchi bo'lsak, u holda amaliy topshiriq usulidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Agarda ta'lim oluvchining muammolarni yecha olish malakasini baholamoqchi bo'lsak, unda ma'lum bir muammoli vaziyatni o'z ichiga olgan topshiriq Berish Kerak bo'ladi. Muloqatmandlik, jamoada ishlash malakalarini baxolash uchun esa modellashtirish usulidan foydalanish lozim

Biz tavsiya etgan baholash shakllari kasb-hunar ta'limi tizimida faoliyat yuritadigan barcha pedogok va ishlab chiqarish ta'limi ustalari uchun umumiydir.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etiladigan saytlar:

1. Rossiya kutubxonalari <http://www.libs.ru>
2. Rossiya milliy kutubxonasi <http://www.nlr.ru>
3. Rossiya davlat kutubxonasi <http://www.rsl.ru>
4. Ermitaj <http://www.hermitagemuseum.org>
5. Kino-fotohujjatlarining markaziy davlat arxivi, Sankt-Peterburg
<http://photo.altsoft.spb.ru>
6. <http://www.lants.tellur.ru> Vatan tarixi (Rossiya)
7. <http://www.orel.rsl.ru> Rossiya ochiq elektron kutubxonasi
8. www.krugosvet.ru Talabalar va tadqiqotchilar uchun (hamma sohalarda ma'lumotlar)
9. www.ref.uz (barcha fanlar bo'yicha referatlar va kurs ishlari)

MUNDARIJA

Turkistonda 1917-yilgi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar.....	
Mavzu: Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi. Xalq hokimiyatchiligi uchun kurash. Turkiston uxtoriyati.....	
Turkistonda sovetlar boshqaruvi tizimining mustahkamlanishi.....	
Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi harakat.....	
Xorazm va Buxoroda demokratik harakatlarning o'sib borishi.	
Xonlik va amirlikning qulashi.....	
Milliy siyosat va davlat qurilishi masalalari.....	
Iqtisodiy siyosat. Yer-suv islohotlari. Sanoatlashtirish siyosati va uning mustamlakachilik mohiyati.....	
Respublika qishloq xo'jaligini jamoalashtirish va uning oqibatlari.....	
O'zbekistonda sovet hokimiyati yuritgan madaniy-ma'rifiy siyosat: mazmun va mohiyati.....	
Qatag'onlik siyosati: uning mohiyati va oqibatlari.....	
O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi. Ma'naviy va moddiy kuchlarning frontga safarbar etilishi.....	
O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi front xizmatida.....	
Urush yillarida fan, maorif va madaniyat. O'zbekistonning qardosh xalqlarga baynalmilal yordami.....	
O'zbekistonlik jangchilarning fashizmni tor-mor etishdagi jasoratlari..	
Urushdan keyingi yillarda xalq xo'jaligining tiklanishi.	
Ma'muriyatchilikning kuchayishi, ziyolilarni qatag'on qilishning yangi bosqichi.....	
1950–1990-yillarda O'zbekiston sanoati: bir tomonlama rivojlanishi.....	
1950–1990-yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligi: paxta monokulturasini fojeasi.....	
O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida inqirozli holatning vujudga kelishi.....	
Madaniy va ma'naviy hayot. Bu sohadagi mafkuraviy tazyiqlar.....	
“Qayta qurish” siyosati va uning barbod bo'lishi. O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritish tomon yo'l tutishi.....	

G'offorov Shokir Safarovich – SamDU Tarix-falsafa fakulteti dekani, tarix fanlari doktori, professor

Yunusov Maxmudxon Asatullaevich – Samarqand Turizm kolleji tarix fani o'qituvchisi, SamDU magistranti

Sharipov Sa'dullo Ubodullaevich - SamDU, Vatan tarixi kafedrası katta o'qituvchisi.

